

รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์

โครงการ

วิวัฒนาการของการใช้ประโยชน์จากที่ดินและป่าไม้
บริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา

โดย

รศ.ดร.สุรัชัญญา ทองรักษ์

สนับสนุนโดย

สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)

กิตติกรรมประกาศ

การวิจัยเรื่อง วัฒนาคกรของการใช้ประโยชน์ที่ดินและป่าไม้บริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา ได้รับความร่วมมืออย่างดียิ่งจากผู้ที่เกี่ยวข้องในพื้นที่ศึกษา ทั้งเจ้าหน้าที่ของรัฐและผู้นำชาวบ้านในชุมชนต่าง ๆ ของพื้นที่ลุ่มทะเลสาบฯ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ในชุมชนตะโหมดและชุมชนบางแก้ว จ. พัทลุง ที่เลือกเป็นกรณีศึกษา และชาวบ้านจากชุมชนอื่น ๆ เช่น ที่ชุมชนชะรัด อ.กงหรา ชุมชนนาปะขอ อ.บางแก้ว จ. พัทลุง ชุมชนตะเคี๋ยะ และ ชุมชนแดนสงวน อ.ระโนด ชุมชนทุ่งตำเสา อ.หาดใหญ่ ชุมชนเขาพระ อ.รัตภูมิ จ. สงขลา ผู้วิจัยขอขอบพระคุณทุกท่านเป็นอย่างสูง

ผู้วิจัยขอขอบคุณ ที่ปรึกษาโครงการ รศ. ดร. สมยศ หุ่นหว้า และผู้ทรงคุณวุฒิทุกท่านที่ช่วยให้ข้อชี้แนะที่เป็นประโยชน์แก่การวิจัย และขอขอบคุณผู้ช่วยวิจัย นางสาว สุชีรา แก้วรักษ์ และนางสาวนิสากร สารานพกุล

ขอขอบคุณ สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) โดยเฉพาะฝ่ายชุมชน ที่ให้การอุดหนุนด้านเงินทุนในการวิจัยในครั้งนี้ และที่สำคัญขอขอบคุณ ผู้ประสานงานกลุ่มโครงการประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคใต้บริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา ผศ. ยงยุทธ ชูแวน ที่เป็นผู้ประสานงานที่ดีคอยติดตามการทำวิจัยอย่างใกล้ชิด และขอขอบคุณนักวิจัยกลุ่มโครงการประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคใต้บริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา ทุกท่าน ที่ให้กำลังใจและสนับสนุนซึ่งกันและกันในการทำวิจัยให้สำเร็จลุล่วง

ผู้วิจัย

บทสรุปสำหรับผู้บริหาร
โครงการวิจัยเรื่อง วิชาการของการใช้ประโยชน์ที่ดินและป่าไม้
บริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา

การวิจัยเรื่องวิชาการของการใช้ประโยชน์ที่ดินและป่าไม้บริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา เป็นโครงการวิจัยหนึ่งภายใต้กลุ่มโครงการวิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคใต้บริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา โครงการนี้มีวัตถุประสงค์ 4 ประการ คือ 1) เพื่อศึกษาขั้นตอนการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินและป่าไม้ โดยพิจารณาจากความสัมพันธ์ระหว่างการใช้ทรัพยากรกับเหตุ-ปัจจัยทั้งจากภายในและภายนอก 2) เพื่อศึกษารูปแบบการใช้ที่ดินและป่าไม้ ผ่านลักษณะการใช้ ผลประโยชน์ที่ได้ ทักษะคติ และแรงจูงใจ และปัญหาที่ดำรงอยู่ ทั้งที่เป็นลักษณะเฉพาะ และลักษณะร่วมของท้องถิ่นต่าง ๆ ในมิติเวลาที่ต่างกันของเกษตรกร ที่ทำนาทั้งในและนอกเขตชลประทาน และของเกษตรกรที่ทำสวนยางพารา สวนไม้ผล และเลี้ยงกุ้งกุลาดำ 3) เพื่อศึกษาถึงผลกระทบของการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินและป่าไม้ที่มีต่อการเปลี่ยนแปลงโฉมหน้าของประวัติศาสตร์โดยรวมของท้องถิ่น (total history) ในเขตลุ่มทะเลสาบสงขลา ในช่วง 100 ปีที่ผ่านมา และ 4) เพื่อกระตุ้นให้เกิดกระบวนการมีส่วนร่วมของท้องถิ่น ในการสร้างองค์ความรู้ รวมถึงการทบทวนเพื่อตระหนักถึงปัญหาและเงื่อนไขความสัมพันธ์ของปัจจัยต่างๆ ที่ส่งผลต่อการใช้ทรัพยากรดินและป่าไม้ โดยเก็บข้อมูลจากเอกสารมือสองจากการจัดกลุ่มสนทนา จากการสัมภาษณ์ key informants และจากการจัดสัมมนาร่วมกับชุมชนวิเคราะห์ข้อมูลเชิงคุณภาพ (qualitative analysis) ทั้งในภาพรวมของพื้นที่ลุ่มทะเลสาบสงขลา และกรณีศึกษาชุมชนเจาะลึก 2 ชุมชน

พื้นที่ลุ่มทะเลสาบสงขลาที่มีพื้นที่ประมาณ 9,807 ตารางกิโลเมตรหรือประมาณ 6.13 ล้านไร่ ครอบคลุมพื้นที่ 3 จังหวัด คือ พัทลุงทั้งจังหวัด สงขลา 12 อำเภอ/กิ่งอำเภอ และ 2 อำเภอตอนล่างของจังหวัดนครศรีธรรมราช นอกจากจะเป็นแหล่งกำเนิดวัฒนธรรมและประเพณีท้องถิ่นหลายอย่างของภาคใต้แล้ว ยังเป็นพื้นที่ที่มีความอุดมสมบูรณ์และมีความหลากหลายของทรัพยากรธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อม มีประชากรประมาณ 1.2 ล้านคน ทรัพยากรดินและป่าไม้มีความสำคัญกับชุมชนนี้มากเพราะประชากรในพื้นที่ลุ่มทะเลสาบส่วนใหญ่มีอาชีพหลักทางการเกษตร แต่ผลพวงจากการใช้ทรัพยากรในอดีตที่ขาดการวางแผน ขาดการจัดการที่เหมาะสม และความขัดแย้งในนโยบายของรัฐ ประกอบกับแรงกดดันด้านประชากร ทำให้ทรัพยากรธรรมชาติเกิดความเสื่อมโทรมเป็นอย่างมาก ปัญหาที่พบรุนแรง คือ การลดลงของพื้นที่ป่าไม้ ปัญหาการชะล้างพังทลายของดิน และการเปลี่ยนแปลงพื้นที่จากการทำนาเป็นการเลี้ยงกุ้งกุลาดำ

ชุมชนบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา มีวิถีชีวิตความเป็นอยู่แตกต่างกันสภาพของพื้นที่และทรัพยากร ซึ่งสามารถแบ่งชุมชนหรือเขตที่ตั้งของชุมชนออกได้เป็น 3 เขต ชุมชนในเขตภูเขาและควน ชุมชนในเขตที่ราบตอนกลาง และ ชุมชนในเขตที่ราบลุ่มชายทะเล โดยชุมชนในเขตภูเขาและควน เป็นชุมชนที่ตั้งบ้านเรือนในเขตพื้นที่ทางตะวันตกสุดของลุ่มทะเลสาบ ผู้คนในชุมชนเขตนี้นักมีอาชีพหลักในการทำสวน ซึ่งอาจจะเป็นสวนยางพาราหรือสวนผลไม้ในระยะหลัง ทำไร่ ซึ่งอาจจะเป็นข้าวไร่หรือพืชไร่อื่น ๆ หาของป่า และทำนาตอน ชุมชนในเขตทุ่งราบตอนกลาง จัดเป็นชุมชนใหญ่ของลุ่มทะเลสาบ เป็นชุมชนในเขตที่มีพื้นที่กว้างที่สุดของลุ่มทะเลสาบ คนในชุมชนนี้ชีวิตผูกพันกับการทำนาเป็นหลัก อาจมีอาชีพการทำสวนและการเลี้ยงสัตว์เสริมบ้าง เขตทุ่งราบตอนกลางนี้นับเป็นแหล่งผลิตข้าวที่สำคัญที่สุดของลุ่มทะเลสาบและของภาคใต้ และชุมชนในเขตที่ราบลุ่มชายทะเล เป็นชุมชนที่อาศัยอยู่ในบริเวณที่ราบลุ่มรอบ ๆ ทะเลสาบ ห่างจากชายฝั่งลึกเข้าไปเฉลี่ยประมาณ 10 กิโลเมตร ผู้คนที่อาศัยอยู่ในเขตนี้นักมีวิถีชีวิตผูกพันกับชาวประมง ทำนา และมีอาชีพการเกษตรอื่นเสริมบ้าง

วิวัฒนาการของการใช้ประโยชน์ที่ดินและป่าไม้บริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา ระหว่างปี พ.ศ.2442-

ปัจจุบัน (พ.ศ.2543)

ผลการศึกษาพบว่า ในบริเวณพื้นที่ลุ่มทะเลสาบสงขลาในปัจจุบัน (พ.ศ.2543) พื้นที่ส่วนใหญ่ (75.51 %) ถูกนำไปใช้ประโยชน์เพื่อการเกษตรคือ ทำสวนยางพารา (42.22%) ทำนา (27.34%) พื้นที่ป่าไม้ (17.97%) ไม้ผล (4.45%) และเลี้ยงกุ้งกุลาดำ (1.24%) โดยพื้นที่สวนยางพารา พื้นที่สวนไม้ผล และพื้นที่ป่าไม้อยู่ในเขตภูเขาและควนทางฝั่งตะวันตกของลุ่มทะเลสาบ พื้นที่ทำนาจะอยู่ในเขตที่ราบตอนกลางและที่ราบชายฝั่งทะเล และพื้นที่เลี้ยงกุ้งกุลาดำกระจายอยู่ในบริเวณที่ราบชายฝั่งทะเล การเปลี่ยนแปลงการใช้ประโยชน์ที่ดินที่มีนัยสำคัญของพื้นที่ในช่วงประมาณ 100 ปีที่ผ่านมาคือ การบุกเบิกพื้นที่ป่าไม้เป็นสวนยางพารา บุกเบิกป่าในที่ลุ่มเป็นที่ทำนา เปลี่ยนจากพื้นที่สวนยางพาราเป็นสวนไม้ผล และเปลี่ยนจากพื้นที่ทำนาเป็นการเลี้ยงกุ้งกุลาดำ

ระหว่างปี พ.ศ. 2442 - สงครามโลกครั้งที่ 2 (พ.ศ.2489) ในภาพรวมของลุ่มทะเลสาบสงขลาวิถีชีวิตและความเป็นอยู่ของชุมชนบริเวณลุ่มทะเลสาบพึ่งพาทรัพยากรธรรมชาติเป็นหลัก เพราะทรัพยากรฯ ในขณะนั้นยังมีความอุดมสมบูรณ์มาก การใช้ประโยชน์ที่ดินหลักของชุมชนยังคงเป็นพื้นที่ป่าไม้ ทำนา ทำสวนยาง และทำสวนไม้ผลและไม้ยืนต้น การเปลี่ยนแปลงการใช้ประโยชน์ที่ดินของชุมชนในยุคนี้ ค่อยเป็นค่อยไป โดยเฉพาะการบุกเบิกพื้นที่เพื่อการทำนาและการทำสวนยาง เนื่องจากจำนวนประชากรในพื้นที่ยังมีน้อย และความเป็นอยู่ของคนส่วนใหญ่ยังเรียบง่าย อยู่อย่างพอเพียง จากทรัพยากรที่อุดมสมบูรณ์ การผลิตยังใช้วิธีการผลิตแบบดั้งเดิม การเข้าไป

เกี่ยวข้องกับระบบตลาดยังมีอยู่จำกัด แม้ว่าจะมีการผลิตข้าวและยางพาราเพื่อการค้าแล้วก็ตาม เทคโนโลยีที่ทันสมัยที่จะนำมาใช้เพื่อช่วยพัฒนาการผลิตและการใช้ทรัพยากรยังมีน้อย การคมนาคมขนส่งยังไม่สะดวก โดยเฉพาะการขนส่งจากชนบทมาสู่เมืองหรือสถานีรถไฟยังลำบาก นโยบายรัฐที่สนับสนุนให้มีการจับจองที่ดินเพื่อการเพาะปลูก ประกอบกับปัจจัยด้านความต้องการของตลาดยางและข้าวสูงส่ง ผลต่อการเปลี่ยนแปลงการใช้ประโยชน์ที่ดินในยุคนี้ค่อนข้างมาก การที่รัฐสนับสนุนให้นายทุนจีนบุกเบิกที่ดินเพื่อสกัดกั้นอิทธิพลของทุนตะวันตก ทำให้ชาวจีนมีการบุกเบิกที่ดินเพื่อทำนาและทำสวนยางพาราขนาดใหญ่จำนวนไม่น้อย สำหรับผลกระทบต่อ การเปลี่ยนแปลงการใช้ประโยชน์ที่ดินยังมีอยู่ในขอบเขตที่จำกัดมาก และความขัดแย้งเกี่ยวกับการใช้ประโยชน์ที่ดินในสยุคนี้มีค่อนข้างน้อย

หลังจากสงครามโลกครั้งที่ 2 เป็นต้นมา ชุมชนลุ่มทะเลสาบมีประสบการณ์เรื่องข้าวยาก หมากร้าง ประกอบกับราคายางดีมาก กระตุ้นให้มีการบุกเบิกพื้นที่เพื่อทำนาและสวนยางมากขึ้นแม้ว่าในช่วงแรก วิธีการบุกเบิกและการผลิตยังเป็นแบบดั้งเดิม ใช้แรงงานในครัวเรือน แต่หลังปี พ.ศ.2505 เป็นต้นมา รูปแบบการเข้าไปใช้ประโยชน์ที่ดินเปลี่ยนแปลงไป มีปัจจัยภายนอก โดยเฉพาะการแทรกแซงจากรัฐ ทั้งในในเรื่องสิ่งอำนวยความสะดวกพื้นฐานด้านถนนหนทางและนโยบายด้านการเพาะปลูก เข้ามามีอิทธิพลต่อการใช้ประโยชน์ที่ดินมากขึ้น มีการใช้เทคโนโลยีมากขึ้น ชาวนาเริ่มใช้รถแทรกเตอร์ไถนาและหลังจากนั้นใช้รถไถเดินตาม ควบคู่กับการชลประทานของ รัฐซึ่งขยายเพิ่มขึ้นมากในปี พ.ศ.2513 มีการส่งเสริมการปลูกข้าวพันธุ์ดี ควบคู่กับการใช้ปุ๋ยและยา กำจัดศัตรูข้าว การปฏิบัติเขียวแพร่หลายมากขึ้น เมื่อชาวนาเริ่มพึ่งพาปัจจัยภายนอกมากขึ้น ประกอบกับการจัดการที่ไม่สู้ดีนัก เมื่อราคาข้าวตก ชาวนาเริ่มมีปัญหาหรือเสี่ยงต่อการขาดทุน และอาการเช่นนี้เริ่มปรากฏประมาณปี พ.ศ.2520 โดยเฉพาะในพื้นที่ทำนาได้ปีละครั้ง พื้นที่ถือครองจำกัด แต่ในพื้นที่เขตชลประทานที่ทำนาได้อย่างน้อยปีละ 2 ครั้ง และมีพื้นที่ถือครองมาก ชาวนายังคงประกอบอาชีพนี้ต่อไปได้โดยไม่มีปัญหามากนัก

การใช้ประโยชน์ที่ดินในการทำสวนยางในช่วง 50 ปีที่ผ่านมาเพิ่มขึ้นอย่างมหาศาล โดยในปี พ.ศ.2543 มีมากกว่า 2 ล้านไร่บริเวณลุ่มทะเลสาบ 1 ใน 6 ของพื้นที่ปลูกยางทั่วประเทศ ปัจจัยที่มีบทบาทมากต่อการขยายพื้นที่ปลูกยางนอกจากด้านการตลาดแล้ว คือ นโยบายการสนับสนุนของ รัฐโดยการประกาศใช้ พ.ร.บ. กองทุนสงเคราะห์การทำสวนยาง ที่สนับสนุนให้ชาวสวนยางใช้ยางพันธุ์ดี ควบคู่กับการการแนะนำดูแลรักษาที่ดี และในช่วงปี พ.ศ.2525-2527 รัฐประกาศให้สิทธิแก่ราษฎรที่บุกเบิกพื้นที่ป่าฯ มีการออกเอกสารสิทธิทำกิน ทำให้มีการบุกเบิกพื้นที่ป่าเพื่อปลูกยางเพิ่มมากขึ้นมากและขยายไปถึงป่าต้นน้ำลำธารที่อุดมสมบูรณ์

ประมาณปี พ.ศ. 2530 เป็นต้นมา ด้วยปัจจัยที่เปลี่ยนแปลงไป ทั้งภายในและภายนอกชุมชนลุ่มทะเลสาบ การประกอบอาชีพทำนาและทำสวนยางมีปัญหามากขึ้น การขยายตัวของประชากร

การเข้าไปเกี่ยวข้องกับพืชกับระบบตลาดมาก ทศนคติการใช้ชีวิตเปลี่ยน ให้ความสำคัญกับเงินตรา มากจนเกินไป การใช้ประโยชน์ที่ดินก็เปลี่ยนแปลงไปเพื่อตอบสนองต่อปัจจัยดังกล่าว มีพื้นที่สวน ยางพาราจำนวนมากถูกเปลี่ยนไปเป็นสวนไม้ผล พื้นที่ทำนาถูกเปลี่ยนไปเป็นไร่นาสวนผสม และที่ โคเค่นมากคือ จากพื้นที่นาเป็นพื้นที่เลี้ยงกุ้งกุลาดำ โดยหวังว่าการใช้ประโยชน์จากที่ดินเหล่านั้น จะทำให้เขามีรายได้เพิ่มขึ้น จนถึงปัจจุบัน การเปลี่ยนแปลงการใช้ประโยชน์ที่ดิน โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การทำลายป่า และการเปลี่ยนแปลงจากการทำนาเป็นพื้นที่เลี้ยงกุ้งกุลาดำได้ส่งผลกระทบทางด้านลบ อย่างมหาศาล

วิวัฒนาการของการใช้ประโยชน์ที่ดินและป่าไม้บริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา ระหว่างปี พ.ศ.2442-

ปัจจุบัน (พ.ศ.2543) : กรณีศึกษาชุมชนตะโหมด อำเภอตะโหมด จังหวัดพัทลุง

ชุมชนตะโหมดเป็นชุมชนเก่าแก่ ตั้งอยู่ทางฝั่งตะวันตกของลุ่มทะเลสาบสงขลา เชิงเขาบรรทัด อยู่ติดกับป่า อุดมสมบูรณ์ไปด้วยทรัพยากรธรรมชาติมาก ปัจจุบัน การใช้ประโยชน์ที่ดินหลักของชุมชนคือ การทำสวนยางพารา ทำนา และทำสวนไม้ผล

ในยุคก่อน (2442-2489) คนในชุมชนอยู่กันอย่างเรียบง่าย การยังชีพอาศัยผลผลิตจากป่าเป็นหลักยกเว้นข้าวได้จากการทำนาและทำไร่ การทำนา ทำเพียงเพื่อการบริโภคในครัวเรือน ใช้วิธีการผลิตแบบดั้งเดิม แรงงานในครัวเรือน ป่าไม้ของชุมชนในสมัยนั้นมีทั้งป่าต้นน้ำลำธาร และป่าในที่ราบหรือป่าไม้เบญจพรรณ ชุมชนจะใช้ประโยชน์จากป่าเบญจพรรณเป็นหลัก ไม่เข้าไปในป่าต้นน้ำ ชุมชนมีการจัดการทรัพยากรที่เป็นทรัพย์สินร่วม (common property) โดยไม่มีความขัดแย้ง ตัวอย่างเช่น มีการจัดสรรทรัพยากรต้นยางคนละ 100 ต้น สำหรับคนในชุมชนที่สนใจ ผลผลิตจากป่าที่สำคัญและเป็นแหล่งรายได้คือ น้ำมันยาง น้ำผึ้ง และหวาย นำไปขายให้กับชุมชนที่อยู่ใกล้ทะเลสาบ จนกระทั่งมีทางรถไฟ จึงนำของป่าไปขายที่ตลาดบางแก้วและตลาดหารเทา เมื่อได้เงินมานำไปซื้อของจำเป็น เช่น กระบี่ เกลือและหม้อดิน ชุมชนตะโหมดเริ่มนำยางมาปลูกครั้งแรกในช่วงปี พ.ศ.2463-64 แต่คนในชุมชนขณะนั้นไม่มีความรู้เรื่องยางจึงไม่สนใจที่จะปลูก การปลูกจำกัดอยู่ในกลุ่มผู้นำเท่านั้นเพียง 10 ราย แม้รัฐจะมีนโยบายให้ราษฎรสามารถจับจองที่ดินได้ การบุกเบิกที่ดินของชุมชนยังมีจำกัด เพราะต้องอาศัยกำลังคน ขณะนั้นคนมีน้อย แม้ผลิตได้มากเอาไปขายก็ไม่สะดวก และมีการจับจองที่ดิน ต้องเสียค่าธรรมเนียมให้รัฐด้วย ด้วยเหตุผลดังกล่าว การบุกเบิกป่าจึงไม่เป็นปัญหาของชุมชนในยุคนั้น

การใช้ประโยชน์ที่ดินของชุมชนตะโหมดหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 จนถึงปัจจุบัน (พ.ศ.2544) เปลี่ยนแปลงไปจากยุคก่อนมาก มีการบุกเบิกป่าเพื่อทำสวนยางมากขึ้น เมื่อสงครามสงบลง ด้วยประสบการณ์ของคนในชุมชนตะโหมดที่ต้องเผชิญกับภาวะข้าวยากหมากแพง ส่งผลให้มี

การจับจองที่ดินเพื่อทำนากันมากขึ้น แต่ยังคงผลิตเพียงเพื่อบริโภคเท่านั้น เช่นเดียวกัน ในขณะนั้น ยางราคาค่อนข้างสูง ส่งผลให้มีการบุกเบิกพื้นที่ป่าเพื่อปลูกยางมากขึ้น แต่เป็นการบุกเบิกด้วยแรงงานคน ทำให้ได้เนื้อที่ต่อคนไม่มากนัก การปลูกยางในชุมชนตะโหมดยังคงดำเนินไปอย่างต่อเนื่องและยังคงใช้พันธุ์พื้นเมือง จนกระทั่งปี พ.ศ.2503 รัฐประกาศใช้ พ.ร.บ. กองทุนสงเคราะห์การทำสวนยาง ทำให้คนในชุมชนตะโหมดจำนวนมากได้เปลี่ยนอาชีพจากที่เคยหาของป่าขายมาปลูกยางเป็นอาชีพหลัก ระบบการปลูกยางเปลี่ยนแปลงไป มีการใช้ยางพันธุ์ดี ให้ผลผลิตสูง และมีการใช้ปุ๋ยเคมี ในช่วงแรกชุมชนยังคงบุกเบิกป่าในที่ราบ จนกระทั่งปี พ.ศ.2525-2527 รัฐประกาศให้สิทธิแก่ราษฎรที่บุกเบิกพื้นที่ป่าฯ มีการออกเอกสารสิทธิทำกิน และในขณะนั้นยางมีราคาดี ทำให้มีการบุกเบิกป่าสงวนเพิ่มมากขึ้นและขยายไปถึงป่าต้นน้ำลำธาร นับตั้งแต่นั้นเป็นต้นมาทำให้การบุกเบิกป่าสงวนรุนแรงมากขึ้นเป็นลำดับ

ปัจจุบัน การพึ่งพิงป่าของชุมชนตะโหมดยังคงมีอยู่ แต่ผลผลิตป่าลดลงไปมากทำให้คนในชุมชนไม่สามารถหาของป่าเป็นอาชีพหลักได้อีกแล้ว การทำนํ้ามันยางและหาของป่าต้องเข้าไปในป่าลึกมากขึ้น สำหรับสัตว์ป่าก็ยังคงมีการลักลอบล่ากันอย่างต่อเนื่อง แม้ว่าจะได้มีการประกาศเป็นเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าแล้วก็ตาม ด้วยสาเหตุดังกล่าวทำให้คนในชุมชนตะโหมดโดยเฉพาะที่เป็นแกนนำและตระหนักถึงปัญหาได้เริ่มมีการเคลื่อนไหวในชุมชนเพื่อชี้ให้ชุมชนส่วนใหญ่เห็นถึงผลกระทบจากการทำลายป่า

แม้ว่าความตื่นตัวของชุมชนตะโหมดจะมีมานาน เช่น ในปี พ.ศ. 2516 แกนนำของชุมชนได้ประสานงานกับเจ้าหน้าที่กรมป่าไม้ฯ ให้เข้ามาตั้งหน่วยพิทักษ์ป่าที่น้ำตกลานหม่อมซ้าย โดยได้รับการสนับสนุนจากผู้ปกครองท้องถิ่น ช่วยห้ามปรามไม่ให้คนในชุมชนไปบุกรุกป่า ผลปรากฏว่าการยับยั้งการบุกรุกป่าไม่ประสบผลสำเร็จเท่าที่ควร ทำให้แกนนำของชุมชนพร้อมด้วยพระคุณเจ้าวัดตะโหมด ได้ร่วมกันหาแนวทางในยับยั้งการบุกรุกป่าอีกครั้ง โดยจุดประกายว่าผลกระทบที่เกิดจากการกระทำของกลุ่มคนใด กลุ่มคนเหล่านั้นควรจะมีส่วนร่วมเข้าไปรับผิดชอบ ได้มีการพบปะหารือกันในวัดตะโหมดบ่อยขึ้น และมีผู้สนใจเข้าร่วมมากขึ้น เป็นลำดับ จนเกิดเป็น "สภาลานวัดตะโหมด" ขึ้นในปี พ.ศ.2538 ภายได้ปรัชญาที่ว่า "สร้างปัญญา พัฒนาสังคม ระดมความคิด เพื่อชีวิตประชาชน" สภาลานวัดประกอบด้วย องค์กรชาวบ้าน องค์กรทางศาสนา และองค์กรทางราชการ และบทบาทที่สำคัญประการหนึ่งของสภาลานวัดคือ การจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ปัจจุบันได้ดำเนินการประเด็นความขัดแย้งเรื่องเอกสารสิทธิ์ที่ดิน คัดค้านการออก สปก.4-01 ในเขตป่าใกล้ต้นน้ำธาร และล่าสุดได้ร่วมผลักดันแนวคิดจัดการป่าในรูปของ "ป่าชุมชน (community forest)" ในเขตป่าชุมชนเขาหัวช้าง และได้จัดให้มีการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์ (Ecotourism) ในปัจจุบัน

วิวัฒนาการของการใช้ประโยชน์ที่ดินและป่าไม้บริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา ระหว่างปี พ.ศ.2442-ปัจจุบัน (พ.ศ.2543) : กรณีศึกษาชุมชนบางแก้ว อำเภอบางแก้ว จังหวัดพัทลุง

ชุมชนบางแก้วอยู่ทางฝั่งตะวันตกของพื้นที่ลุ่มทะเลสาบ ในที่ราบตอนกลางเป็นชุมชนหนึ่งที่มีการใช้ที่ดินเพื่อการทำนามายาวนาน และมีประวัติศาสตร์การตั้งถิ่นฐานของกลุ่มคนหลายกลุ่ม คือ ชุมชนพื้นเพเดิม ชุมชนชาวจีนอพยพ ประมาณปี 2467 และชุมชนผู้อพยพต่างถิ่นจากจังหวัดใกล้เคียง โดยชุมชนพื้นเพเดิมจะเลือกพื้นที่ทำกินบริเวณที่ราบป่าไผ่ใกล้แหล่งน้ำ ส่วนคนจีนจะจับจองที่ดินเป็นพื้นที่ไร่ ในอาณาบริเวณตั้งแต่หลังสถานีรถไฟบางแก้วจนถึงหาดไข่เต่า มีชาวจีนประมาณ 500 ครอบครัวในขณะนั้น ส่วนชุมชนครองชีพและพื้นที่ทุ่งสงวน เป็นกลุ่มหลังสุด การตั้งถิ่นฐานจริงๆ เริ่มปี พ.ศ. 2486 หลังจากมี พ.ร.บ. จัดสรรที่ดินเพื่อการครองชีพ ระบบนี้จะจัดสรรที่ดินให้ราษฎรครัวเรือนละ 31 ไร่ 1 งาน

การใช้ประโยชน์ที่ดินหลักของชุมชนในปัจจุบัน คือ การทำนา (มากกว่า 80%) โดยเฉพาะที่ตำบลนาปะขอ รองลงมาทำสวนยางพาราและไม้ผล

ในยุคก่อน (พ.ศ. 2442-2489) เช่นเดียวกับคนในชุมชนตะโหมด ชุมชนพื้นเพเดิมของบางแก้ว ยังคงใช้ชีวิตแบบเรียบง่าย พึ่งพาทรัพยากรธรรมชาติ โดยเฉพาะในที่ราบลุ่ม มีน้ำ มีป่าอุดมสมบูรณ์มาก การทำนาในสมัยนั้นก็ใช้วิธีการผลิตแบบดั้งเดิม มีนาไม่มาก ชาวนาที่มีพื้นที่นามากจำเป็นต้องจ้างแรงงานมาช่วยเก็บเกี่ยวข้าว แรงงานส่วนใหญ่มาจากฝั่ง อ.ระโนด สติงพระ และสิงหนคร ซึ่งแรงงานเหล่านี้ส่วนใหญ่เคยเป็นแรงงานจ้างของคนจีนในบางแก้ว การจับจองที่ดินของคนจีนในชุมชนบางแก้วเพื่อทำนาจะแตกต่างจากของคนไทย ซึ่งจะให้ความสำคัญกับระบบน้ำมาก มีการทำ “นบจีน” และใช้เครื่องจักรในการทำนา ช่วงแรกยังไม่มีโรงสีข้าว จนกระทั่ง ปี 2471 คนจีนได้ตั้งโรงสีข้าว จนเรียกติดปากว่า “โรงสีข้าวใหญ่บางแก้ว” ทำให้การค้าข้าวของบางแก้วโด่งดังมาก จน “ข้าวบางแก้ว” เป็นที่รู้จักส่งไปขายถึงกรุงเทพฯ และจังหวัดทางภาคใต้ที่ติดต่อกับประเทศมาเลเซีย จากบทบาทของคนจีนในพื้นที่ ทำให้คนไทยในชุมชนบางแก้ว รับวัฒนธรรมการผลิตเพื่อขายได้รวดเร็วกว่าในชุมชนอื่นๆ ของลุ่มทะเลสาบ แต่ประมาณปี พ.ศ. 2483-2484 คนจีนต้องขยับขยายออกไปจากพื้นที่บางแก้ว เพราะถูกเบียดเบียนจากคนไทย ราคาข้าวตกต่ำ รัฐบาลสมัยจอมพล ป. ออกกฎหมายห้ามมิให้คนต่างด้าวถือครองที่ดินทำกินเกินกว่าที่ได้กำหนด และปัญหาภายในของบริษัทเอง

หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 จนถึงปัจจุบัน แม้ว่าการใช้ประโยชน์ที่ดินหลักในชุมชนบางแก้วยังคงทำนา แต่รูปแบบการผลิตเริ่มเปลี่ยนไป หลังจากการอพยพออกไปของชาวจีน สิ่งที่เหลืออยู่ไว้ให้คนไทย คือ วัฒนธรรมการผลิตเพื่อขาย การผลิตข้างเพื่อขายเพิ่มขึ้นจากการขยายพื้นที่

ปลูกและการใช้เทคโนโลยีมากขึ้น หลังปี พ.ศ. 2500 เป็นต้นมา มีการใช้รถแทรกเตอร์และควายเหล็ก ตามมา มีระบบชลประทานในชุมชนบางแก้ว ช่วงปี พ.ศ. 2511-2514 และที่สำคัญมีการใช้ข้าวพันธุ์ ดีควบคู่กับปุ๋ย ยากำจัดศัตรูข้าว จากการใช้เทคโนโลยีในการผลิตข้าวมากขึ้น ทำให้ต้นทุนของชาวนาสูงขึ้น เมื่อเทียบกับผลผลิตที่ได้และราคาข้าวแล้วชาวนาอยู่ในฐานะที่ลำบาก นอกจากราคาไม่พอใจแล้ว การใช้ประโยชน์ที่ดินในการทำนาในชุมชนบางแก้วยังประสบกับปัญหาดินเสื่อมคุณภาพ ปัญหาศัตรูข้าว ขาดแคลนน้ำ แม้จะมีระบบชลประทานก็ไม่สามารถแจกจ่ายน้ำได้ทั่วถึงและเพียงพอ เป็นประเด็นความล้มเหลวของนโยบายรัฐ ประกอบกับพื้นที่ถือครองทำนาต่อครัวเรือนลดลงจากการเพิ่มขึ้นของประชากร ทำให้ชาวนาจำเป็นต้องปรับตัวเพื่อความอยู่รอด ชาวนาบางส่วนเปลี่ยนไปทำไร่นาสวนผสม และปลูกยางเพิ่มขึ้นในนาที่ดอน และที่สำคัญและโดดเด่นมาก คือ ชาวนาละทิ้งนา ปลอยทิ้งร้างมีนันทมันไร่ ออกไปทำงานในภาคอุตสาหกรรมในเมืองหาดใหญ่-สงขลา

สรุปปัญหาที่เกี่ยวข้องกับการใช้ประโยชน์ที่ดินและป่าไม้บริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา

จากผลการศึกษาวิวัฒนาการของการใช้ประโยชน์ที่ดินและป่าไม้บริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาในช่วง 100 ปีที่ผ่านมาสามารถสรุปประเด็นปัญหาที่สำคัญได้ดังนี้

1. ปัญหาทางกายภาพ

ปัญหาทางกายภาพที่เกี่ยวข้องกับที่ดินส่วนใหญ่เป็นปัญหาที่เกิดขึ้นในยุคหลัง โดยเฉพาะหลังปี พ.ศ. 2500 เป็นต้นมา ซึ่งปัญหาดังกล่าวได้แก่ ปัญหาการลดลงของพื้นที่ป่าไม้ ปัญหาการพังทลายของดิน ปัญหาความเสื่อมโทรมของทรัพยากรดินและความอุดมสมบูรณ์ของดิน ปัญหาขาดแคลนน้ำในพื้นที่การเกษตร และปัญหาสภาพแวดล้อมในพื้นที่เลี้ยงกุ้งเสื่อมโทรม

2. ปัญหาความขัดแย้งเกี่ยวกับการใช้ประโยชน์ที่ดินและการใช้ประโยชน์ที่ดินไม่เหมาะสม ปัญหานี้ได้แก่ ความขัดแย้งที่เกิดขึ้นจากความต้องการอนุรักษ์พื้นที่ป่าไว้เพื่อผลประโยชน์อื่น ๆ กับความต้องการใช้ประโยชน์ที่ดินของราษฎรเพื่อการเกษตร และความขัดแย้งเกี่ยวกับการใช้ประโยชน์ที่ดินในการทำนาและการเลี้ยงกุ้งกุลาดำในพื้นที่ชายฝั่งทะเลและบริเวณรอบทะเลสาบสงขลา

3. ปัญหาการถือครองที่ดินและเอกสารสิทธิ

เนื่องจากเกษตรกรส่วนใหญ่เป็นเกษตรกรรายย่อย ขนาดการถือครองที่ดินจะเป็นขนาดเล็กไม่ก้ำกั๊ว และมีที่ดินจำนวนมากที่ราษฎรถือครองไม่มีเอกสารสิทธิในที่ดิน และไม่ได้อยู่ในเขตพื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติ

4. ปัญหาเกี่ยวกับนโยบายของรัฐ

จากผลการศึกษาชี้ชัดว่านโยบายรัฐมีบทบาทสำคัญมากต่อการเปลี่ยนแปลงการใช้ประโยชน์ที่ดินในช่วงต่าง ๆ ที่ผ่านมา ไม่ว่าจะเป็นนโยบายรัฐเรื่องภาษี เรื่องการจับจองที่ดิน การ

ส่งเสริมการเพาะปลูก การชลประทาน พ.ร.บ. กองทุนสงเคราะห์การทำสวนยาง นโยบายเรื่องการออกเอกสารสิทธิทำกิน (ส.ท.ก.) และนโยบายส่งเสริมการเลี้ยงกุ้งกุลาดำ ซึ่งปัญหาที่เกิดขึ้นหลายส่วนเป็นผลพวงจากความล้มเหลวของการดำเนินนโยบายรัฐในทางปฏิบัติ ตัวอย่างที่เด่นชัดของพื้นที่ลุ่มทะเลสาบ ที่สามารถสรุปได้คือ บทบาทของรัฐในการดำเนินนโยบายด้านป่าไม้และการแก้ปัญหาการใช้ประโยชน์ที่ดินในเขตพื้นที่ป่าในกรณีของชุมชนตะโหมด ก่อให้เกิดความขัดแย้งมากขึ้นนโยบายด้านการชลประทานในพื้นที่ชุมชนบางแก้วที่ได้ผลน้อยมากตามความคิดเห็นเห็นของชุมชน และนโยบายในการส่งเสริมการเลี้ยงกุ้งกุลาดำ การควบคุมกำกับ และการแก้ไขความขัดแย้งต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นดูเหมือนจะไม่ทันการและได้ผลในทางปฏิบัติค่อนข้างน้อยมาก

5. ปัญหาเกี่ยวข้องกับการมีส่วนร่วมของชุมชน

การมีส่วนร่วมของชุมชนและความตื่นตัวเกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติโดยเฉพาะทรัพยากรดินและป่าไม้ และการแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้น มีความหลากหลายและแตกต่างกันมากในพื้นที่ลุ่มทะเลสาบ บางชุมชนแต่มีส่วนน้อย มีความตื่นตัวค่อนข้างสูง อย่างกรณีชุมชนตะโหมด อำเภอมะนิคม ในขณะที่ชุมชนบางแก้ว การมีส่วนร่วมและความตื่นตัวของชุมชนไม่เด่นชัด และเมื่อพิจารณาจากองค์กรส่วนท้องถิ่น เช่น องค์การบริหารส่วนตำบลในการทำงานร่วมกับภาคชุมชนเพื่อกระตุ้นการมีส่วนร่วมในการแก้ปัญหาของชุมชนเองก็ค่อนข้างจำกัด

ข้อเสนอแนะจากการวิจัย

จากผลการศึกษาเกี่ยวกับวิชาการของการใช้ประโยชน์ที่ดินและป่าไม้บริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาและประเด็นปัญหาที่เกิดขึ้น มีข้อเสนอแนะดังนี้

1. ที่เกี่ยวข้องกับการใช้ประโยชน์ที่ดินป่าไม้

-ในการกำหนดเขตป่าสงวนแห่งชาติหรือเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าเส้นแนวเขตจะต้องมีความชัดเจนกว่าที่เป็นอยู่เพื่อลดปัญหาความขัดแย้งกับผู้ที่จะเข้ามาบุกรุกพื้นที่ป่า

-ให้มีการประสานงานระหว่างหน่วยงานของภาครัฐเองมากกว่าที่เป็นอยู่คือ กรมที่ดินและกรมป่าไม้ เพื่อมิให้มีการออกเอกสารสิทธิที่ดินทับพื้นที่ป่าไม้ หรือถ้าจะกระทำการใด ๆ ในการแก้ปัญหาที่ควรเป็นไปในแนวเดียวกัน ไม่ใช่เกิดปัญหาความขัดแย้งในส่วนของภาครัฐเอง

-รัฐจะต้องมีความจริงจังในการส่งเสริมให้ราษฎรที่อยู่ในเขตตามแนวคันชนใช้ที่ดินทำการเกษตรแบบเข้มข้น (Intensive farming) เพื่อลดแรงกดดันต่อความต้องการพื้นที่ทำการเกษตรจากการเพิ่มขึ้นของจำนวนราษฎร การทำเกษตรแบบเข้มข้นอาจอยู่ในรูปของไร่นาสวนผสมสวนไม้ผลหรือ วนเกษตรก็ได้

-ที่ดินที่อยู่นอกเขตป่าสงวนแห่งชาติและเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่า ราษฎรควรจะได้รับเอกสารสิทธิที่สมบูรณ์ เช่น น.ส. 3 หรือ โฉนด เพื่อความมั่นคงของเกษตรกรที่จะกล้าลงทุนปรับ

ปรุพื้นที่เพื่อทำเกษตรแบบเข้มข้น สามารถนำที่ดินไปจำนองกับสถาบันทางการเงินเพื่อนำเงินมาลงทุนปรับปรุงประสิทธิภาพการผลิตได้

-เน้นและส่งเสริมการมีส่วนร่วมของชุมชนในการวางแผนและจัดการป่าในชุมชน มีบทเรียนมากมายที่ต้องยอมรับว่าการให้รัฐเข้าไปวางแผน ดูแล จัดการป่าเพียงลำพังนั้นไม่สามารถประสบผลสำเร็จได้ จำเป็นต้องให้ชุมชนที่เกี่ยวข้องกับป่าเข้ามามีส่วนร่วมอย่างจริงจัง เพื่อศึกษาปัญหาและหาทางออกร่วมกัน กลุ่มผู้เกี่ยวข้องที่สำคัญ ได้แก่ กลุ่มผู้ที่มีผลประโยชน์จากป่าทั้งที่เป็นเนื้อไม้และไม่ใช่เนื้อไม้ กลุ่มผู้นำในท้องถิ่น เช่น อบต. พระ อีหม่าม กำนัน และผู้ใหญ่บ้าน เป็นต้น และในการส่งเสริมการมีส่วนร่วมของชุมชนนี้จะต้องฝึกฝนเจ้าหน้าที่ป่าไม้ให้สามารถทำงานร่วมกับชาวบ้านได้

-สร้างจิตสำนึกที่ดีให้กับชุมชนในการอนุรักษ์ป่า โดยเน้นการให้ความรู้กับประชาชนเกี่ยวกับความสำคัญของป่าต่อดำรงชีวิตของคนในชุมชน ควบคู่กับการสร้างกระบวนการทำงานร่วมกับชุมชน การให้ความรู้ควรทำทั้งในและนอกระบบโรงเรียน เช่น บูรณาการหลักสูตรการเรียนการสอนแก่โรงเรียนในชุมชนที่อยู่รอบเขตป่าฯ ให้มีเนื้อหาและกระบวนการเรียนการสอนที่เอื้อต่อความเข้าใจองค์ความรู้และฐานทรัพยากรป่าไม้ของชุมชน โดยเน้นตั้งแต่ระดับประถมเป็นต้นไป เพื่อให้เยาวชนรุ่นหลังได้เรียนรู้เรื่องชุมชนของตนเองตั้งแต่ต้น

-เจ้าหน้าที่ป่าไม้ที่เกี่ยวข้องในพื้นที่ต้องปฏิบัติหน้าที่ในหลายบทบาทผสมผสานกันไปทั้งการพิทักษ์ปกป้องป่า ให้ความรู้ทางศาสตร์ชุมชน ทำหน้าที่ให้ความสะดวกแก่ชุมชน และประชาสัมพันธ์ทำความเข้าใจกับชุมชนเกี่ยวกับการอนุรักษ์ เป็นต้น ซึ่งการดำเนินการข้างต้นจะเป็นไปได้ก็ต่อเมื่อเจ้าหน้าที่กรมป่าไม้ในทุกระดับจะต้องปรับวิธีคิดหรือมุมมองใหม่ ให้ยอมรับความสามารถของชุมชนในการจัดการทรัพยากรให้มากขึ้น

-จำเป็นอย่างยิ่งที่รัฐจะต้องมีการทบทวนนโยบายต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง ปรับวิธีคิดหรือมุมมองใหม่ โดยเฉพาะอย่างยิ่งจะต้องยอมรับว่า การจัดการทรัพยากรป่าไม้ ไม่ใช่หน้าที่ของรัฐแต่ผู้เดียว อำนาจและหน้าที่การจัดการจะต้องกระจายสู่ระดับล่างทุกระดับ โดยเฉพาะประชาชนในท้องถิ่นจะต้องเข้ามามีส่วนร่วมและมีโอกาสในการจัดการและดูแลป่าอย่างเต็ม

2. ข้อเสนอแนะเกี่ยวกับการใช้ประโยชน์ที่ดินในรูปแบบอื่น

-สนับสนุนให้เกษตรกรที่ทำสวนยาง ทำนา ทำสวนไม้ผล ใช้ปัจจัยการผลิตให้เหมาะสมเพื่อเพิ่มประสิทธิภาพการผลิต และคุ้มค่าต่อการลงทุน โดยให้คำแนะนำที่ถูกต้อง และจัดหาแหล่งเงินกู้ให้ จะทำให้การใช้ที่ดินมีประสิทธิภาพมากขึ้น และสามารถช่วยให้เกษตรกรยืนหยัดอยู่ได้

-รัฐต้องปรับปรุง พัฒนา และบริหารจัดการระบบการชลประทานในพื้นที่ลุ่มทะเลสาบที่มีอยู่แล้วให้สามารถเอื้อประโยชน์ต่อเกษตรกรในพื้นที่มากที่สุด โดยเฉพาะในเขตพื้นที่ทำนา

ไร่นาสวนผสม เพื่อเพิ่มประสิทธิภาพการใช้ประโยชน์จากที่ดิน และในกระบวนการดังกล่าวหน่วยงานของรัฐควรรับฟังปัญหาที่เกิดขึ้นจริงจากชุมชนมาประกอบการพิจารณาปรับปรุงด้วย

-รัฐและหน่วยงานที่เกี่ยวข้องต้องดำเนินงานในเชิงรุกเกี่ยวกับการให้ความรู้และชี้ให้เกษตรกรที่ใช้ประโยชน์จากที่ดินเห็นถึงปัญหาจากการใช้ที่ดินที่ไม่เหมาะสมและขาดการอนุรักษ์พร้อมให้คำแนะนำในการอนุรักษ์ดินเพื่อรักษาความอุดมสมบูรณ์ของดิน และท้ายที่สุดเพิ่มผลิภาพการผลิตจากที่ดิน

-ในเขตพื้นที่ชลประทานที่มีน้ำค่อนข้างอุดมสมบูรณ์ ควรส่งเสริมการใช้ประโยชน์ที่ดินให้เข้มข้นกว่าที่เป็นอยู่ แต่ทั้งนี้ทั้งนั้นจะต้องมีการประเมินความคุ้มค่าในการลงทุนในกิจกรรมที่ส่งเสริมอย่างรอบคอบ

-ในเขตพื้นที่เลี้ยงกุ้งกุลาดำบริเวณลุ่มทะเลสาบที่รัฐได้กำหนด zoning แล้ว รัฐควรหาแนวทางและรูปแบบที่จะทำให้การใช้นโยบายดังกล่าวส่งผลในทางปฏิบัติ เช่น หน่วยงานของรัฐในพื้นที่ต้องร่วมทำงานใกล้ชิดกับองค์การบริหารส่วนตำบล และชุมชน ที่จะคอยสอดส่องและกำกับผู้ที่ฝ่าฝืนไปเลี้ยงกุ้งในเขตที่ไม่อนุญาตให้เลี้ยง เช่นเดียวกับเรื่องการปล่อยน้ำเสียจากนาุ้งต้องบังคับใช้อย่างจริงจัง

-รัฐและหน่วยงานของรัฐควรเป็นแหล่งศูนย์กลางของข้อมูลเกี่ยวกับการเลี้ยงกุ้งและธุรกิจกุ้งที่เป็นกลาง ไม่บิดเบือน เป็นที่พึ่งของเกษตรกรเลี้ยงกุ้งรายย่อยได้

3. ในการตัดสินใจดำเนินนโยบายของรัฐในด้านต่าง ๆ ที่จะส่งผลกระทบต่อพื้นที่ลุ่มทะเลสาบสงขลา ก่อนการตัดสินใจดำเนินนโยบาย รัฐต้องพิจารณาข้อมูล ข้อเท็จจริง จากพื้นที่ให้ครอบคลุม

4. รัฐและหน่วยงานรัฐที่รับผิดชอบในพื้นที่ลุ่มทะเลสาบจำเป็นต้องเป็นผู้ช่วยกระตุ้น และทำงานร่วมกับชุมชนอย่างเหนียวแน่นเพื่อให้ชุมชนได้ตระหนักถึงปัญหาของตนเองและหาแนวทางในการแก้ปัญหาของชุมชนเองซึ่งจะเป็นที่ยอมรับของชุมชนมากขึ้น ช่วยปรับเปลี่ยนทัศนคติของคนในชุมชนให้เห็นการพึ่งตนเองแทนการรอพึ่งพิงจากภาครัฐเป็นหลัก

บทคัดย่อ

การวิจัยเรื่อง วัฒนาคกรของการใช้ประโยชน์ที่ดินและป่าไม้บริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา มีวัตถุประสงค์ 4 ประการ คือ 1) เพื่อศึกษาขั้นตอนการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินและป่าไม้ โดยพิจารณาจากความสัมพันธ์ระหว่างการใช้ทรัพยากรกับเหตุปัจจัยทั้งจากภายในและภายนอก 2) เพื่อศึกษารูปแบบการใช้ที่ดินและป่าไม้ ผ่านลักษณะการใช้ ผลประโยชน์ที่ได้ ทัศนคติและแรงจูงใจ และปัญหาที่ดำรงอยู่ ทั้งที่เป็นลักษณะเฉพาะ และลักษณะร่วมของท้องถิ่นต่าง ๆ ในมิติเวลาที่ต่างกันของเกษตรกร ที่ทำนาทั้งในและนอกเขตชลประทาน และของเกษตรกรที่ทำสวนยางพารา สวนไม้ผล และเลี้ยงกุ้งกุลาดำ 3) เพื่อศึกษาถึงผลกระทบของการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินและป่าไม้ที่มีต่อการเปลี่ยนแปลงโฉมหน้าของประวัติศาสตร์โดยรวมของท้องถิ่น (total history) ในเขตลุ่มทะเลสาบในช่วง 100 ปีที่ผ่านมา และ 4) เพื่อกระตุ้นให้เกิดกระบวนการมีส่วนร่วมของท้องถิ่น ในการสร้างองค์ความรู้ รวมถึงการทบทวนเพื่อตระหนักถึงปัญหาและเงื่อนไขความสัมพันธ์ของปัจจัยต่างๆ ที่ส่งผลต่อการใช้ทรัพยากรดินและป่าไม้ โดยเก็บข้อมูลจากเอกสารมือสอง จากการจัดกลุ่มสนทนา จากการสัมภาษณ์ key informants และจากการจัดสัมมนาร่วมกับชุมชน วิเคราะห์ข้อมูลเชิงคุณภาพ (qualitative analysis) ทั้งในภาพรวมของพื้นที่ลุ่มทะเลสาบ และกรณีศึกษาใน 2 ชุมชน

ผลการศึกษาพบว่า ในบริเวณพื้นที่ลุ่มทะเลสาบสงขลาในปัจจุบัน (พ.ศ.2543) พื้นที่ส่วนใหญ่ (75.51 %) ถูกนำไปใช้ประโยชน์เพื่อการเกษตรคือ ทำสวนยางพารา (42.22%) ทำนา (27.34%) พื้นที่ป่าไม้ (17.97%) ไม้ผล (4.45%) และเลี้ยงกุ้งกุลาดำ (1.24%) โดยพื้นที่สวนยางพารา สวนไม้ผล และป่าไม้อยู่ในเขตภูเขาและควนทางฝั่งตะวันตกๆ พื้นที่ทำนาจะอยู่ในเขตที่ราบตอนกลางและที่ราบชายฝั่งทะเล และพื้นที่เลี้ยงกุ้งกุลาดำอยู่ในบริเวณที่ราบชายฝั่งทะเล การเปลี่ยนแปลงการใช้ประโยชน์ที่ดินที่สำคัญของพื้นที่ในช่วง 100 ปีที่ผ่านมาคือ การบุกเบิกพื้นที่ป่าไม้เป็นสวนยางพารา บุกเบิกป่าในที่ลุ่มเป็นที่ทำนา เปลี่ยนจากพื้นที่สวนยางพาราเป็นสวนไม้ผล และจากพื้นที่ทำนาเป็นการเลี้ยงกุ้งกุลาดำ

ระหว่างปี พ.ศ. 2442 - สงครามโลกครั้งที่ 2 (พ.ศ.2489) ในภาพรวมของลุ่มทะเลสาบวิถีชีวิตและความเป็นอยู่ของชุมชนพึ่งพาทรัพยากรธรรมชาติเป็นหลัก เพราะทรัพยากรฯ ในขณะนั้นอุดมสมบูรณ์มาก การใช้ประโยชน์ที่ดินหลักของชุมชนยังคงเป็นพื้นที่ป่าไม้ ทำนา ทำสวนยาง สวนไม้ผลและไม่ยืนต้น การบุกเบิกและการเปลี่ยนแปลงการใช้ประโยชน์ที่ดินค่อยเป็นค่อยไป เนื่องจากประชากรยังมีน้อย เป็นอยู่อย่างเรียบง่ายและพอเพียงจากทรัพยากร ใช้วิธีการผลิตแบบดั้งเดิม การเข้าไปเกี่ยวข้องกับระบบตลาดมีจำกัด แม้ว่าจะมีการผลิตข้าวและยางเพื่อขาย แต่เทคโนโลยีสมัยใหม่ที่ใช้เพื่อช่วยพัฒนาการผลิตและใช้ทรัพยากรมีน้อย การคมนาคมขนส่งจากชนบทสู่เมืองหรือสถานี

รถไฟยังลำบากมาก นโยบายรัฐที่สนับสนุนการจับจองที่ดินเพื่อการเพาะปลูก และปัจจัยด้านตลาดยางและข้าวที่งูใจ ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงการใช้ประโยชน์ที่ดินในยุคนี้ค่อนข้างมาก การที่รัฐสนับสนุนให้นายทุนจีนบุกเบิกที่ดินเพื่อสกัดกั้นอิทธิพลของทุนตะวันตก ทำให้ชาวเงินจำนวนมากบุกเบิกที่ดินเพื่อทำนาและสวนยางขนาดใหญ่ ผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงการใช้ประโยชน์ที่ดินและความขัดแย้งเกี่ยวกับการใช้ประโยชน์ที่ดินในยุคนี้มีค่อนข้างน้อย

หลังจากสงครามโลกครั้ง 2 เป็นต้นมา ชุมชนลุ่มทะเลสาบมีประสบการณ์เรื่องข้าวยาก หนักแพง ประกอบกับราคายางคิมาก กระตุ้นให้มีการบุกเบิกพื้นที่เพื่อทำนาและสวนยางมากขึ้นแต่ในช่วงแรกวิธีการบุกเบิกและการผลิตยังเป็นแบบดั้งเดิมอยู่ ใช้แรงงานในครัวเรือน หลังปี พ.ศ.2505 เป็นต้นมา รูปแบบการเข้าไปใช้ประโยชน์ที่ดินเริ่มเปลี่ยนไป มีปัจจัยภายนอกเข้ามามีอิทธิพลต่อการใช้ประโยชน์ที่ดินมากขึ้น รัฐปรับปรุงการคมนาคม และมีนโยบายส่งเสริมด้านการเพาะปลูก ทำให้มีการใช้เทคโนโลยีมากขึ้น ชาวนาเริ่มใช้รถแทรกเตอร์ไถนาและรถไถเดินตาม การชลประทานของรัฐบาลเพิ่มมากขึ้นในปี พ.ศ.2513 รัฐส่งเสริมการปลูกข้าวพันธุ์ดี ควบคู่กับการใช้ปุ๋ยและยากำจัดศัตรูข้าว ทำให้ชาวนาต้องพึ่งพาปัจจัยภายนอกมากขึ้น เมื่อราคาข้าวไม่ดี ชาวนาเริ่มประสบภาวะขาดทุน อาการเช่นนี้เริ่มเกิดขึ้นตั้งแต่ปี พ.ศ.2520 โดยเฉพาะในพื้นที่ที่ทำนาได้ปีละครั้ง พื้นที่ถือครองขนาดเล็ก แต่ในพื้นที่เขตชลประทานที่ทำนาได้อย่างน้อยปีละ 2 ครั้ง และมีพื้นที่ถือครองขนาดใหญ่ ชาวนายังคงทำนาต่อไปได้โดยไม่มีปัญหามากนัก

การใช้ประโยชน์ที่ดินในการทำสวนยางในช่วง 50 ปีที่ผ่านมาเพิ่มขึ้นอย่างมหาศาล โดยในปี พ.ศ.2543 มีมากกว่า 2 ล้านไร่บริเวณลุ่มทะเลสาบหรือเท่ากับ 1 ใน 6 ของพื้นที่ปลูกยางทั้งประเทศ ปัจจัยที่มีผลต่อการขยายพื้นที่ปลูกยางมาก นอกจากด้านการตลาดยางแล้ว คือ นโยบายรัฐที่ประกาศใช้ พ.ร.บ. กองทุนสงเคราะห์การทำสวนยาง สนับสนุนให้ชาวสวนยางใช้ยางพันธุ์ดีและการดูแลรักษาที่ดี นอกจากนี้ ในช่วงปี พ.ศ.2525-2527 รัฐประกาศให้สิทธิแก่ราษฎรที่บุกเบิกพื้นที่ป่าฯ โดยการออกเอกสารสิทธิทำกิน (ส.ท.ก.) ทำให้มีการบุกเบิกป่าเพื่อปลูกยางเพิ่มขึ้นและขยายไปถึงป่าต้นน้ำลำธาร

ประมาณปี พ.ศ. 2530 เป็นต้นมา ด้วยปัจจัยที่เปลี่ยนแปลงไป ทั้งภายในและภายนอกชุมชนลุ่มทะเลสาบ การประกอบอาชีพทำนาและทำสวนยางมีปัญหาเพิ่มขึ้น ประชากรเพิ่มมากขึ้น การเข้าไปเกี่ยวข้องกับระบบตลาดมีมากขึ้น ทศนคติการใช้ชีวิตเปลี่ยนไป ให้ความสำคัญกับเงินตรามากขึ้น การใช้ประโยชน์ที่ดินเริ่มเปลี่ยนไปเพื่อตอบสนองต่อปัจจัยดังกล่าว มีสวนยางจำนวนมากเปลี่ยนเป็นสวนไม้ผล พื้นที่ทำนาเปลี่ยนเป็นไร่นาสวนผสมและ/หรือเลี้ยงกุ้งกุลาดำ โดยหวังว่าการใช้ประโยชน์จากที่ดินเหล่านั้นจะมีรายได้เพิ่มขึ้น จนถึงปัจจุบัน การทำลายป่าและการเปลี่ยนแปลงจากการทำนาเป็นที่ยั่งยืนกุ้งกุลาดำได้ส่งผลกระทบต่อชุมชนและระบบนิเวศโดยรวม

ชุมชนตะโหนดเป็นชุมชนเก่าแก่ทางฝั่งตะวันตกของกลุ่มทะเลสาบสงขลา เจียงเขบรรทัด อยู่ติดกับป่าและอุดมสมบูรณ์ไปด้วยทรัพยากรธรรมชาติมาก ปัจจุบัน การใช้ประโยชน์ที่ดินหลักของชุมชนคือ การทำสวนยางพารา ทำนา และทำสวนไม้ผล

ในยุคก่อน (2442-2489) คนในชุมชนอยู่กันอย่างเรียบง่าย อาศัยผลผลิตจากป่าและธรรมชาติเป็นหลัก ข้าวได้จากการทำนาและทำไร่ การทำนา ทำเพียงเพื่อการบริโภค ใช้วิธีการผลิตแบบดั้งเดิมด้วยแรงงานในครัวเรือน ป่าไม้ของชุมชนมีทั้งป่าต้นน้ำลำธารและป่าในที่ราบ ชุมชนในขณะนั้นใช้ประโยชน์จากป่าในที่ราบ ชุมชนมีการจัดการป่าไม้ทรัพยากรร่วมกันโดยไม่มี ความขัดแย้ง ผลผลิตจากป่านำไปขายให้กับชุมชนที่อยู่ใกล้ทะเลสาบ เมื่อมีทางรถไฟแล้วจึงนำของป่าไปขายที่ตลาดบางแก้วและหารเทา เงินที่ได้นำไปซื้อ กะปิ เกลือและหม้อดิน ชุมชนเริ่มนำยางมาปลูกในช่วงปี พ.ศ.2463-64 แต่คนส่วนใหญ่ในชุมชนไม่ได้สนใจที่จะปลูกอย่างมากนัก แม้ว่ารัฐจะมีนโยบายให้ราษฎรจับจองที่ดินได้ การบุกเบิกที่ดินของชุมชนยังมีจำกัด เพราะต้องอาศัยกำลังคน ขณะนั้นคนมีน้อย แม้ผลิตได้มากการนำออกไปขายไม่สะดวก และถ้ามีการจับจองที่ดิน ต้องเสียค่าธรรมเนียมให้รัฐด้วย การบุกเบิกป่าจึงไม่ป็นปัญหาของชุมชนในยุคนั้น

การใช้ประโยชน์ที่ดินของชุมชนตะโหนดหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 จนถึงปัจจุบัน (พ.ศ.2544) เปลี่ยนแปลงไปมาก มีการบุกเบิกป่าเพื่อทำสวนยางมากขึ้น เมื่อสงครามสงบลง ด้วยประสิทธิภาพที่เคยเผชิญกับภาวะข้าวยากหมากแพง ส่งผลให้ชุมชนมีการจับจองที่ดินเพื่อทำนามากขึ้น แต่ยังคงผลิตเพียงเพื่อบริโภคเท่านั้น เช่นเดียวกัน ในขณะนั้น ยางราคาดีมาก ส่งผลให้มีการบุกเบิกพื้นที่ป่าเพื่อปลูกยางมากขึ้นด้วย แต่ยังคงบุกเบิกด้วยแรงงานคน ทำให้ได้เนื้อที่ต่อคนไม่มากนัก การปลูกยางในชุมชนตะโหนดดำเนินไปอย่างต่อเนื่องและยังคงใช้พันธุ์พื้นเมือง จนกระทั่งปี พ.ศ.2503 รัฐประกาศใช้ พ.ร.บ. กองทุนสงเคราะห์การทำสวนยาง ทำให้คนในตะโหนดจำนวนมากเปลี่ยนอาชีพจากการหาของป่าขายมาปลูกยางเป็นอาชีพหลัก ระบบการปลูกยางเริ่มเปลี่ยนไป มีการใช้ยางพันธุ์ดี ให้ผลผลิตสูง และมีการใช้ปุ๋ยเคมี ในช่วงแรกชุมชนยังคงบุกเบิกป่าในที่ราบ จนกระทั่งปี พ.ศ.2525-2527 รัฐประกาศให้สิทธิแก่ราษฎรที่บุกเบิกพื้นที่ป่าฯ มีการออกเอกสารสิทธิทำกิน และในขณะนั้นยางมีราคาดี ทำให้มีการบุกเบิกปลูกป่าสงวนเพิ่มมากขึ้นและขยายไปถึงป่าต้นน้ำลำธาร นับตั้งแต่นั้นเป็นต้นมาทำให้การบุกเบิกปลูกป่าสงวนรุนแรงมากขึ้นเป็นลำดับ

ปัจจุบัน การพึ่งพิงป่าของชุมชนตะโหนดยังคงมีอยู่ แต่ผลผลิตป่าลดลงจนมากทำให้คนในชุมชนไม่สามารถหาของป่าเป็นอาชีพหลักได้อีกแล้ว การทำนํ้ามันยางและหาของป่าต้องเข้าไปในป่าลึกมากขึ้น สำหรับสัตว์ป่ายังมีการลักลอบล่ากันอย่างต่อเนื่อง แม้จะมีการประกาศเป็นเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าแล้ว ทำให้เกณนำในชุมชนตะโหนดตระหนักถึงปัญหาและได้เริ่มมีการเคลื่อนไหวเพื่อชี้ให้ชุมชนส่วนใหญ่เห็นถึงผลกระทบจากการทำลายป่า

ความตื่นตัวและการมีส่วนร่วมของชุมชนตะโหนดมีมานาน ในปี พ.ศ. 2516 แกนนำของชุมชน ได้ประสานงานกับเจ้าหน้าที่กรมป่าไม้ฯ ให้เข้ามาตั้งหน่วยพิทักษ์ป่าที่น้ำตกลานหม่อมจ้อย และได้รับการสนับสนุนจากผู้ปกครองท้องถิ่น ช่วยห้ามปรามไม่ให้คนในชุมชนไปบุกรุกป่า ผลปรากฏว่าการยับยั้งการบุกรุกป่าไม่ประสบผลสำเร็จเท่าที่ควร ทำให้แกนนำของชุมชนพร้อมด้วยพระคุณเจ้าวัดตะโหนด ได้ร่วมกันหาแนวทางในยับยั้งการบุกรุกป่าอีกครั้ง ได้มีการพบปะหารือกันในวัดตะโหนดบ่อยขึ้น และมีผู้สนใจเข้าร่วมมากขึ้น เป็นลำดับ จนเกิดเป็น "สถานวัดตะโหนด" ขึ้นในปี พ.ศ.2538 ภายใต้ปรัชญาที่ว่า "สร้างปัญญา พัฒนาสังคม ระดมความคิด เพื่อชีวิตประชาชน" สถานวัดประกอบด้วย องค์กรชาวบ้าน องค์กรทางศาสนา และองค์กรทางราชการ และบทบาทหนึ่งของสถานวัดคือ การจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ปัจจุบันได้ดำเนินการประเด็นความขัดแย้งเรื่องเอกสารสิทธิ์ที่ดิน การคัดค้านการออก สปก.4-01 ในเขตป่าใกล้ต้นน้ำธาร และล่าสุดได้ร่วมผลักดันแนวคิดจัดการป่าในรูปของ "ป่าชุมชน" ในเขตป่าชุมชนเขาหัวช้าง และในปัจจุบันได้จัดให้มีการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์

ชุมชนบางแก้วอยู่ทางฝั่งตะวันตกของพื้นที่ลุ่มทะเลสาบในที่ราบตอนกลางเป็นชุมชนหนึ่งที่มีการใช้ที่ดินเพื่อการทำนามายาวนาน และมีประวัติศาสตร์การตั้งถิ่นฐานของกลุ่มคนหลายกลุ่มคือ ชุมชนพื้นเพเดิม ชุมชนชาวจีนอพยพ (ปีพ.ศ.2467) และชุมชนผู้อพยพต่างถิ่นจากจังหวัดใกล้เคียง โดยชุมชนพื้นเพเดิมจะเลือกพื้นที่ทำกินบริเวณที่ราบ ป่าไผ่ และใกล้แหล่งน้ำ ส่วนคนจีนจะจับจองที่ดินผืนใหญ่เป็นพันไร่ ในอาณาบริเวณตั้งแต่หลังสถานีรถไฟบางแก้วจนถึงหาดไข่มุกเต่า มีชาวจีนประมาณ 500 ครอบครัวในขณะนั้น ส่วนชุมชนครองชีพและพื้นที่ทุ่งสงวน เป็นกลุ่มหลังสุด การตั้งถิ่นฐานจริงๆ เริ่มปี พ.ศ. 2486 หลังจากมี พ.ร.บ. จัดสรรที่ดินเพื่อการครองชีพ ในระบบนี้จะจัดสรรที่ดินให้ราษฎรครัวเรือนละ 31 ไร่ 1 งาน

การใช้ประโยชน์ที่ดินหลักของชุมชนบางแก้วในปัจจุบัน คือ การทำนา (มากกว่า 80%) โดยเฉพาะที่ตำบลนาปะขอ รองลงมาทำสวนยางพาราและไม้ผล

ในยุคก่อน (พ.ศ. 2442-2489) ชุมชนพื้นเพเดิมของบางแก้ว ยังคงใช้ชีวิตแบบเรียบง่ายพึ่งพาทรัพยากรธรรมชาติ โดยเฉพาะในที่ราบลุ่ม ในน้ำมีปลาอุดมสมบูรณ์มาก การทำนาในสมัยนั้นใช้วิธีการผลิตแบบดั้งเดิม ชาวนาที่มีพื้นที่ทำนามากจำเป็นต้องจ้างแรงงานมาช่วยเก็บเกี่ยวข้าว แรงงานส่วนใหญ่มาจากฝั่ง อำเภอรโนด สทิงพระ และสิงหนคร ซึ่งแรงงานเหล่านี้ส่วนใหญ่เคยเป็นแรงงานจ้างของคนจีนในบางแก้ว การจับจองที่ดินของคนจีนเพื่อทำนาในชุมชนบางแก้วจะแตกต่างจากของคนไทย คนจีนจะให้ความสำคัญกับระบบน้ำมาก มีการทำ “นบจีน” และใช้เครื่องจักรในการทำนา ช่วงแรกยังไม่มีโรงสีข้าว จนกระทั่ง ปี พ.ศ. 2471 คนจีนได้ตั้งโรงสีข้าว จนเรียกติดปากว่า “โรงสีข้าวใหญ่บางแก้ว” ทำให้การค้าข้าวของชุมชนบางแก้วโด่งดังมากจน “ข้าวบางแก้ว” เป็นที่รู้จักแพร่หลายส่งไปขายถึงกรุงเทพฯ และจังหวัดทางภาคใต้ที่ติดต่อกับมาเลเซีย จากบทบาท

ของคนจีนในพื้นที่ ทำให้คนไทยในชุมชนบางแก้ว รับผิดชอบการผลิตเพื่อขายได้รวดเร็วกว่าในชุมชนอื่นๆ ของลุ่มทะเลสาบ แต่ประมาณปี พ.ศ. 2483-2484 คนจีนต้องขยับขยายออกไปจากพื้นที่บางแก้ว เพราะหลายสาเหตุ ได้แก่ ถูกเบียดเบียนจากคนไทย ราคาข้าวตกต่ำ รัฐบาลสมัยจอมพล ป. ออกกฎหมายห้ามมิให้คนต่างด้าวถือครองที่ดินทำกินเกินกว่าที่ได้กำหนด และปัญหาภายในของบริษัทยักษ์ใหญ่

หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 จนถึงปัจจุบัน แม้ว่าการใช้ประโยชน์ที่ดินหลักในชุมชนบางแก้วยังคงทำนา แต่รูปแบบการผลิตเริ่มเปลี่ยนไป หลังจากการอพยพออกไปของชาวจีน สิ่งที่หลงเหลืออยู่ไว้ให้คนไทย คือ วัฒนธรรมการผลิตเพื่อขาย การผลิตข้าวเพื่อขายเพิ่มขึ้นจากการขยายพื้นที่ปลูกและการใช้เทคโนโลยีสมัยใหม่มากขึ้น หลังปี พ.ศ. 2500 เป็นต้นมา มีการใช้รถแทรกเตอร์และควายเหล็ก มีระบบชลประทานในชุมชนบางแก้ว ช่วงปี พ.ศ. 2511-2514 และที่สำคัญมีการใช้ข้าวพันธุ์ดีควบคู่กับปุ๋ย ยากำจัดศัตรูข้าว จากการใช้เทคโนโลยีในการผลิตข้าวมากขึ้น ทำให้ต้นทุนของชาวนาสูงขึ้น เมื่อเปรียบเทียบกับผลผลิตที่ได้และราคาข้าวแล้วทำให้ชาวนาอยู่ในฐานะที่ลำบาก นอกจากนี้ การใช้ประโยชน์ที่ดินเพื่อทำนาในชุมชนบางแก้วยังประสบกับปัญหาดินเสื่อมคุณภาพ ปัญหาศัตรูข้าว และขาดแคลนน้ำ แม้ว่าจะมีระบบชลประทานก็ไม่สามารถแจกจ่ายน้ำได้ทั่วถึงและเพียงพอ เป็นประเด็นความล้มเหลวของนโยบายรัฐ ประกอบกับพื้นที่ถือครองทำนาต่อครัวเรือน ลดลงจากการเพิ่มขึ้นของประชากร ทำให้ชาวนาจำเป็นต้องปรับตัวเพื่อความอยู่รอด ชาวนาบางส่วนเปลี่ยนไปทำไร่สวนผสม และปลูกยางพาราแทนในพื้นที่ทำนาที่ดอน และผลกระทบที่สำคัญ คือ ชาวนาละทิ้งนา ปล่อยทิ้งร้างซึ่งมีมากนับเป็นหมื่นไร่ มีชาวนาและลูกหลานในชุมชนจำนวนมากออกไปทำงานในภาคอุตสาหกรรมในเมืองหาดใหญ่-สงขลา

การมีส่วนร่วมและบทบาทของชุมชนบางแก้วต่อการแก้ปัญหาของชุมชนเอง ไม่ปรากฏเป็นรูปธรรมที่ชัดเจน โดยเฉพาะอย่างยิ่งเกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรแทบจะไม่มีเลย สาเหตุส่วนหนึ่งมาจากองค์กรชุมชนที่ยังไม่เข้มแข็งพอ เพราะชุมชนยังขาดผู้นำที่เป็นที่ยอมรับและเป็นผู้เสียสละเพื่อส่วนรวมอย่างแท้จริง

Abstract

The objectives of this research were to: 1) examine processes of land use changes by which relationships among land uses and the causes of change from both internal and external sources were considered; 2) study patterns of land uses through their attributes, benefits received, attitudes, motivations, and the problems that exist at different points of time of the farmers who utilize their land for rice, rubber, fruit trees, and/or shrimp production; 3) investigate the relationship between land use changes and the historical changes around Songkhla Lake Basin during the past century; and 4) stimulate processes of local community participation in building knowledge and understanding the problems, conditions, and the relationships among factors that affect land and forest land uses. Data were obtained from various sources such as secondary documents, focus group discussion, interviewing key informants, and conducting seminars in local communities. Qualitative analyses were used to explain the evolution of land and forest land uses of Songkhla Lake Basin as a whole, and for the two community case studies.

The results showed that the major land uses of the Basin in 2000 were agricultural and forest. Important agricultural land uses were for rubber, rice, fruit trees, and shrimp production. Forest land, rubber and fruit tree production were predominant on the west of the Basin, while rice growing was dominant on the rolling plains and the plain on the east and the west of the Basin. Shrimp production was widespread on the coastal plain. Major land uses changes during the past century (1899-2001) were from forest to rubber plantations, forest on the plain to rice fields, rubber to fruit tree plantations, and from rice fields to shrimp ponds.

From 1899 to the end of World War II (1946), people living in the Songkhla Lake Basin depended mainly on natural resources for their livelihoods, as, during this time, natural resources of many kinds were very abundant. Major land uses were forest, rice cultivation, rubber and some fruit trees. Land use changed only gradually because at this period not many people lived in the Basin, and those who did followed subsistence-type livelihoods, using traditional methods of production. Involvement in the market economy was very limited, mainly due to lack of modern technologies and good transportation. Towards the end of this era, government policies that supported farmers to stake out more land for agricultural production, combined with good market conditions for rice and rubber, began to cause significant changes in land use. One such policy encouraged Chinese capitalists to begin to acquire increased land holdings to protect the Western

capital to play its role in the area, and as a result, the Chinese capitalists were able to stake out a large areas of land for rice and rubber production. Still, during this time the changes to land use, and impacts, were limited.

After World War II, people in the communities of the Basin experienced suffering and increasing awareness of insecurity in life from War and also during this time, modern technology was rapidly growing, resulting in an increased demand for rubber, and thus higher rubber price, which encouraged the local people to open up more land for both rice and rubber production. During the early stages of this period, methods of production were still traditional and mostly family labor was used, and thus the addition of land to the agricultural production was limited. However, after 1962 land use patterns changed, mainly due to government policies to promote agricultural production. The farmers used more new technologies, such as high yield variety rice, pesticides, chemical fertilizers, and tractors, and they also began to provide new, modern irrigation systems - by 1970, irrigated areas of the Basin had expanded significantly. Using green revolution technologies, the farmers started to depend on off-farm factors of production, and thus production costs increased, and farmers also made themselves much more vulnerable to world factors for their livelihoods - if, that is, the price of rice fell, farmers would experience loss. This circumstance has increasingly occurred to small Basin farmers since 1977, especially in the rainfed rice growing areas with many smallholders. In areas where irrigation is provided and the farmers can grow two or three crops a year with larger holdings, they generally perform well enough to survive.

Land devoted to rubber plantations has increased greatly during the past 50 years. By 2001, rubber in the Songkhla Lake Basin occupied a total land area of over 2 million rai (1 ha = 6.5 rai), one-sixth of the rubber area of the country. There were several reasons behind this expansion, but the most important one was the government rubber replanting scheme which has been in place since 1962. Also, the decision of the government to give land rights (Sor Tor Kor) to villagers already encroaching on forest land in 1982 stimulated the local people to encroach on even more forest land.

Since 1987, factors influencing land use, both internal and external, have been changing tremendously. The farmers who use land for rice and rubber production have been faced with many problems. Local communities have also become more involved in the market economy, and undergone many changes in attitudes towards life and living, especially in acquiring the modern,

western attitude that having money and the things money can buy is an important factor in their lives. Land use has been changing in response to these factors, among others. Many rubber plantations have been changed to fruit tree production, and rice fields to mixed farming or shrimp farms - all changes with the expectation of generating more income to the land owners. With this new incentive of acquiring money, increased forest encroachment and conversions of rice fields to shrimp farms have created significant adverse impacts to the communities and ecosystems of the Basin.

Tamod is an old community on the west of Songkhla Lake Basin, close to forests, and abundant with natural resources. Presently, the major land uses of the community are rubber plantation, rice fields, and fruit orchards.

In earlier days (1899-1946) the people in Tamod had a simple, subsistence way of living, depending mainly on natural products they obtained from the forest, with their main cultivated crop being rice produced for household consumption. Methods of rice production were traditional and utilized family labor. In the surrounding areas Tamod had both mountainous and non-mountainous forests, of which the latter was the one mainly used by the local community. The community managed the common property forest without any conflict. Products from the forest were sold to the communities nearby the Lake during this time, and later at markets located near the railway stations. Income generated by selling forest products was spent on necessary goods that could not be produced within the community, such as shrimp paste, salt and cooking pots. Rubber was first grown in Tamod in 1920-21, but by only 10 farmers - even though, as previously mentioned, the government had a policy to encourage citizens to stake out land for agricultural production, such claims were limited because the people of Tamod had little incentive to increase their farm lands due to a lack of technology and shortage of labor; a further disincentive was that if one wanted to stake out land he had to pay tax to the government. Therefore, forest encroachment in this period was not a problem.

Land uses in Tamod community began to change substantially following World War II, when the people in Tamod experienced suffering from War and felt insecure, encouraged them to stake out more land for rice production and at the same time high rubber prices stimulated the local people to stake out more land for rubber production. However, at an early stage, methods of production were still traditional and only family labors were used. Therefore, not much of land had been staked out. Until 1960 rubber land use started expanding. One of the reasons behind this

expansion was the government policy on rubber replanting scheme which has been implemented since 1962. After this policy has been implemented, many villagers in Tamod changed their occupations from depending on forest products to rubber production. Methods of rubber production improved, for example, high yield varieties and chemical fertilizer were used.

In an early stages of this period, the local community only encroached on the forest areas in the plain and left the mountainous forest untouched, until 1982-83 when the declaration of the government to give land right (Sor Tor Kor) to the villagers who had already encroached on forest land encouraged more local people to encroach on more forest land. Also at that time the price of rubber was very high, which stimulated the local people to encroach on even more forest, expanding to the mountainous areas which had been reserved for wildlife and conservation, to acquire more land for rubber plantations. Since then encroachment on forest land has been an ongoing problem.

Some of the villagers in Tamod still harvest forest products, but cannot generate enough income for their living. To obtain forest products, the villagers must get into deep and mountainous areas. Illegal wildlife hunting also occurs widely, even though a Wildlife Sanctuary has been declared in the area. For these reasons, for many years now there has been a movement by the leaders of the community to face up to the problem of forest encroachment and its adverse impacts. For example, in 1973, Tamod leaders coordinated with officials from the Forestry Department to set up a Forest Protection Unit in the Tamod community. This helped some, but forest encroachment still continued. After that, the leaders of the community, together with Prakhunchao from Wat Tamod, attempted to stop forest encroachment by arranging community meetings at Wat Tamod, and encouraging more villagers join the meetings and participate in various activities to raise awareness of the problem, and work towards solutions everyone could participate in. From these meetings, “Sapa Larnwat Tamod”, a community council, was set up in 1995. This Sapa was composed of 3 parties, the villagers, religious organizations, and government officials. One of the Sapa’s roles was and still is the management of natural resources and the environment in Tamod. Recently, Sapa Larnwat Tamod has played a crucial role on conflicts arising from land rights issues, such as protesting the issuing of new Sor Tor Kor 4-01 documents in an important watershed area. A recent example of Sapa activity was helping the Tamod community to set up a “community forest” and promote eco-tourism therein.

Bangkae is a community on the west of Songkhla Lake Basin where the people have used their land for rice production for over a century. The people in the community can be classified into 3 groups: local people, Chinese immigrants (coming around 1924), and those who have migrated from other areas of southern Thailand. The local villagers staked out land in the plain and near the waterways, while the Chinese staked out a large piece of land over an area from the Bangkae railway station to Hat Kai Tao at the Lake. The last group, other southern Thai immigrants, is the Khongcheep community, who settled in the area under the government land allocation program of 1943, under which the new arrivals obtained 31.25 rai of land per household for their living.

Presently, the major land uses of Bangkae community are rice fields, rubber and fruit orchards.

From 1899-1946, the people of Bangkae community also enjoyed a very simple subsistence way of living, depending on natural resources, especially fish which were very abundant in the plain. Rice was produced mainly for household consumption, using traditional methods and family labor; those with larger rice fields sometimes hired additional labors to help with the harvest. Most such laborers were from the east of the Basin in Amphoe Ranot, Satingpra, and Singnanakorn. These labors used to work mainly in Chinese farms in Bangkae. The Chinese ways of staking out land for rice production were different from Thai methods. The Chinese put more emphasis on the water system. At that time, they constructed “Nopjeen” (Chinese dams), and were already using machines for rice production. In 1938 the Chinese set up the first rice mill, which became known as the “ Big Bangkae Rice Mill”. As a consequence, rice from Bangkae was very popular in the market both locally and in Bangkok. The Chinese in Bangkae helped some Thais learn how to trade faster than other communities. However, in 1940-41 the Chinese moved out of Bangkae community. There were several reasons for this move - they were attacked by Thai villagers that did not want the Chinese to live within the community, rice prices fell, the government put new restrictions on how much land non-Thais could occupy, and the problems in the Chinese company.

From World War II to the present, although most people in Bangkae still grew rice, patterns of rice production have gradually changed. After the Chinese left, their methods of production remained in the community, and rice production for sale kept growing, expanding into new land and using more new technologies. After 1957, the farmers in Bangkae started using

tractors, followed by a new irrigation system in 1968-71. The farmers also began using Green Revolution technologies such as high yield varieties of rice, pesticides and chemical fertilizers. With these green revolution technologies, however, the farmers became vulnerable to off-farm production factors and increased production costs - and if the price of rice fell, farmers could experience financial loss. Also, as production increased, the farmers in Bangkae experienced many problems that they had not had to deal with when farming on a smaller scale, such as low fertility of land, pests, and lack of water - although new irrigation systems had been installed, many rice fields never had enough water. Low productivity has forced some farmers to look for alternatives for their survival. Some farmers converted rice fields to mixed farming or to rubber plantation in the upland areas. Many gave up rice production altogether and left their farms. Many villagers in Bangkae have begun to work in the agro-industries and service sectors in nearby Hat Yai and Songkhla. Over 10,000 rai of rice fields have reverted to grasslands.

Community awareness and participation in Bangkae has been limited, especially in the management of natural resources and the environment, largely due to a weakness of village organization due to a lack of leaders devoted to the community.

สารบัญ

	หน้า
บทสรุปสำหรับผู้บริหาร	(1)
บทคัดย่อ	(11)
Abstract	(16)
สารบัญ	(22)
สารบัญตาราง	(26)
สารบัญรูป	(27)
บทที่ 1 บทนำ	1
1.1 ความเป็นมาและความสำคัญของการวิจัย	1
1.2 วัตถุประสงค์ของการวิจัย	5
1.3 คำถามของการวิจัย	6
1.4 กรอบแนวคิด/ฐานความคิดที่ใช้ในการวิจัย	6
1.5 ขอบเขตของการวิจัย	8
1.6 นิยามศัพท์เฉพาะ	9
1.7 วิธีการวิจัย	10
1.8 ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ	12
1.9 องค์ประกอบของรายงานการวิจัย	12
บรรณานุกรม	13
บทที่ 2 นิเวศวิทยาของลุ่มทะเลสาบสงขลา	14
2.1 ลักษณะทั่วไปของพื้นที่ลุ่มทะเลสาบสงขลา	14
2.1.1 ที่ตั้งและอาณาเขต	14
2.1.2 ลักษณะภูมิประเทศ	15
2.1.3 ลักษณะภูมิอากาศ	20
2.2 ทรัพยากรธรรมชาติ	22
2.2.1 ทรัพยากรดินและการใช้ประโยชน์	22
2.2.2 ทรัพยากรป่าไม้	29

สารบัญ (ต่อ)

	หน้า
2.2.3 ทรัพยากรน้ำ	31
2.3 สภาพทางเศรษฐกิจและสังคม	32
2.3.1 ขอบเขตการปกครอง	32
2.3.2 ประชากรและการกระจายตัวการตั้งถิ่นฐาน	35
2.3.3 ลักษณะของชุมชนบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา	38
2.3.4 สภาพทางเศรษฐกิจของประชากร	40
บรรณานุกรม	43
บุคลากร	44
บทที่ 3 วิชาการของการใช้ประโยชน์ที่ดินและป่าไม้บริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา	45
ระหว่างปี พ.ศ. 2442 – สงครามโลกครั้งที่ 2 (2489)	
3.1 การใช้ประโยชน์ที่ดินป่าไม้	45
3.2 การใช้ประโยชน์ที่ดินเพื่อการทำนา	48
3.3 การใช้ประโยชน์ที่ดินเพื่อทำสวนยางพารา	54
3.4 การใช้ประโยชน์ที่ดินเพื่อทำสวนไม้ผลและไม้ยืนต้น	63
3.5 สรุป	65
บรรณานุกรม	65
บุคลากร	68
บทที่ 4 วิชาการของการใช้ประโยชน์ที่ดินและป่าไม้บริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา	69
หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 (2490) – ปัจจุบัน (พ.ศ. 2544)	
4.1 การใช้ประโยชน์ที่ดินเพื่อการทำนา	69
4.2 การใช้ประโยชน์ที่ดินเพื่อทำสวนยางพารา	74
4.3 การใช้ประโยชน์ที่ดินเพื่อทำสวนไม้ผล	81
4.4 การใช้ประโยชน์ที่ดินเพื่อเลี้ยงกุ้งกุลาดำ	86
4.5 สรุป	98
บรรณานุกรม	99
บุคลากร	101

สารบัญ (ต่อ)

	หน้า
บทที่ 5	
วิชาการของการใช้ประโยชน์ที่ดินและป่าไม้บริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา	103
ระหว่างปีพ.ศ. 2442 – 2544 : กรณีศึกษาชุมชนตะโหมด อำเภอตะโหมด	
จังหวัดพัทลุง	
5.1 ที่ตั้งของชุมชนตะโหมดและทรัพยากรธรรมชาติ	103
5.2 ประวัติความเป็นมาของชุมชนและการตั้งถิ่นฐาน	107
5.3 การใช้ประโยชน์ที่ดินและป่าไม้ของชุมชนตะโหมดระหว่างปี พ.ศ. 2442- สงครามโลกครั้งที่ 2 (พ.ศ.2489)	108
5.4 การใช้ประโยชน์ที่ดินและป่าไม้ของชุมชนตะโหมดหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 –พ.ศ. 2544 (ปัจจุบัน)	114
5.4.1 ระบบกรรมสิทธิ์ที่ดิน	118
5.4.2 การจัดการทรัพยากรป่าไม้ในเขตชุมชนตะโหมด	119
5.4.3 การทำลายทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม	121
5.4.4 การมีส่วนร่วมและความตื่นตัวของชุมชนตะโหมดเกี่ยวกับการจัดการ ทรัพยากรที่ดินและป่าไม้	122
5.5 สรุป	124
บรรณานุกรม	125
บุคลากร	126
บทที่ 6	
วิชาการของการใช้ประโยชน์ที่ดินและป่าไม้บริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา	128
ระหว่างปี พ.ศ. 2442 – 2542 : กรณีศึกษาชุมชนบางแก้ว อำเภอบางแก้ว	
จังหวัดพัทลุง	
6.1 ที่ตั้งของชุมชนบางแก้วและทรัพยากรธรรมชาติ	128
6.2 ประวัติความเป็นมาของชุมชนและการตั้งถิ่นฐาน	131
6.2.1 ชุมชนพื้นเพเดิม	131
6.2.2 ชุมชนชาวจีนอพยพ	133
6.2.3 ชุมชนครองชีพและพื้นที่ทุ่งสงวน	134

สารบัญ (ต่อ)

	หน้า
6.3 การใช้ประโยชน์ที่ดินและป่าไม้ของชุมชนบางแก้วปี พ.ศ. 2442 – 2489	135
6.3.1 วิถีชีวิตของชุมชน	135
6.3.2 ระบบกรรมสิทธิ์และการใช้ที่ดินของชุมชน	143
6.4 การใช้ประโยชน์ที่ดินและป่าไม้ของชุมชนบางแก้วปี พ.ศ.2490–ปัจจุบัน(2544)	147
6.4.1 เหตุปัจจัยที่นำมาสู่การเปลี่ยนแปลงการใช้ประโยชน์ที่ดิน	148
6.4.2 การเปลี่ยนแปลงการใช้ประโยชน์ที่ดินและระบบกรรมสิทธิ์	151
6.4.3 การมีส่วนร่วมของชุมชนบางแก้วเกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ	153
6.5 สรุป	153
บรรณานุกรม	154
บุคลากร	155
บทที่ 7 สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ	158
7.1 สรุปผลการวิจัย	158
7.1.1 วิวัฒนาการของการใช้ประโยชน์ที่ดินและป่าไม้ระหว่างปี พ.ศ. 2442 – ปัจจุบัน (พ.ศ.2544) ในภาพรวมของกลุ่มทะเลสาบสงขลา	159
7.1.2 วิวัฒนาการของการใช้ประโยชน์ที่ดินและป่าไม้ระหว่างปี พ.ศ. 2442 – ปัจจุบัน (พ.ศ.2544): กรณีศึกษาชุมชนตะโหมด อำเภอตะโหมด จังหวัดพัทลุง	160
7.1.3 วิวัฒนาการของการใช้ประโยชน์ที่ดินและป่าไม้ระหว่างปี พ.ศ. 2442 – ปัจจุบัน (พ.ศ.2544) : กรณีศึกษาชุมชนบางแก้ว อำเภอบางแก้ว จังหวัดพัทลุง	162
7.1.4 ปัญหาที่เกี่ยวข้องกับการใช้ประโยชน์ที่ดินและป่าไม้บริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา	163
7.2 ข้อเสนอแนะ	164
ภาคผนวก	168
เอกสารประกอบการค้นคว้าเพิ่มเติม	169
บุคลากรเพิ่มเติม	184

สารบัญตาราง

ตารางที่		หน้า
1.1	รายละเอียดในการจัดกลุ่มสนทนา	11
2.1	แสดงลักษณะอากาศในช่วง 30 ปี (พ.ศ. 2509-2538) จังหวัดสงขลา	21
2.2	แสดงลักษณะอากาศในช่วง 30 ปี (พ.ศ. 2509-2538) จังหวัดพัทลุง	22
2.3	การใช้ประโยชน์ที่ดินในพื้นที่ลุ่มทะเลสาบสงขลา ปี พ.ศ.2543	27
2.4	ลักษณะการถือครองที่ดินทางการเกษตรปี พ.ศ. 2538	28
2.5	จำนวนฟาร์มและขนาดของฟาร์มเฉลี่ย ปี พ.ศ. 2538	28
2.5	แสดงขอบเขตการปกครอง	34
2.6	แสดงการกระจายตัวการตั้งถิ่นฐานของประชากร	37
2.7	ผลิตภัณฑ์ภาคใต้และผลิตภัณฑ์จังหวัด ปี 2539 (ราคาปีปัจจุบัน)	42
3.1	จำนวนเนื้อที่สวนยางพารารับเบอร์ พ.ศ. 2466-2475	55
3.2	ปริมาณการส่งออกยางและราคายางในตลาดภาคใต้ปี พ.ศ. 2449-2476	61
4.1	พื้นที่ปลูกข้าวลุ่มทะเลสาบสงขลา พ.ศ. 2499-2503	70
4.2	ผลตอบแทนสุทธิจากการใช้ประโยชน์ที่ดินในพื้นที่ลุ่มทะเลสาบ ปี พ.ศ. 2539	72
4.3	พื้นที่ปลูกยางพาราในจังหวัดพัทลุงและสงขลา พ.ศ. 2506, 2520, 2531 และ 2539	76
4.4	พื้นที่ป่าไม้ในพื้นที่ 3 จังหวัดของลุ่มทะเลสาบสงขลาในปี พ.ศ. 2508 และ 2538	77
4.5	พื้นที่ไม้ผลและไม้ยืนต้นในพื้นที่ 3 จังหวัดของลุ่มทะเลสาบสงขลาในปี พ.ศ. 2508 และ 2538	78
4.6	พื้นที่ปลูกไม้ผลหลักบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา ปี พ.ศ. 2539 และ 2542	82
4.7	ต้นทุนการผลิตกึ่งกุลาดำในเขตทะเลหลวง สาขา 4 อำเภอรโนด จังหวัดสงขลา ปีการผลิต 2533/34	87
4.8	การวิเคราะห์ผลตอบแทนต่อการลงทุนของการเลี้ยงกึ่งกุลาดำในเขตทะเลหลวง สาขา 4 อำเภอรโนด จังหวัดสงขลา ปีการผลิต 2533/34	89
5.1	พื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติที่อยู่ในท้องที่ อำเภอดะหมด จังหวัดพัทลุง ปี พ.ศ. 2540	104

สารบัญตาราง (ต่อ)

ตารางที่		หน้า
5.2	การใช้ที่ดินเพื่อการเกษตรของอำเภอตะโหมด จังหวัดพัทลุง ปี พ.ศ. 2543	106
6.1	สัดส่วนของการใช้ที่ดินเพื่อการเกษตรอำเภอบางแก้ว จังหวัดพัทลุง ปี พ.ศ. 2544	129
6.2	การใช้ที่ดินเพื่อการเกษตรอำเภอบางแก้ว จังหวัดพัทลุง รายตำบลปี พ.ศ. 2544	129

สารบัญรูป

รูปที่		หน้า
1.1	ขอบเขตการปกครองลุ่มทะเลสาบสงขลา	2
1.2	การใช้ประโยชน์ที่ดินบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา พ.ศ. 2543	4
2.1	ลักษณะของทะเลสาบสงขลา	17
2.2	คลองสายสำคัญที่ไหลลงสู่ทะเลสาบสงขลา	19
2.3	ความเหมาะสมของที่ดินสำหรับยางพาราและข้าว ลุ่มทะเลสาบสงขลา	25
2.4	ที่ตั้งโครงการชลประทานบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา	33
2.5	การกระจายตัว/การตั้งถิ่นฐานของประชากรบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา	36
5.1	ขอบเขตอำเภอตะโหมดและที่ตั้งของชุมชนตะโหมด	105
6.1	ขอบเขตอำเภออำเภอบางแก้วและที่ตั้งของชุมชนในอำเภอบางแก้ว	130

บทที่ 1

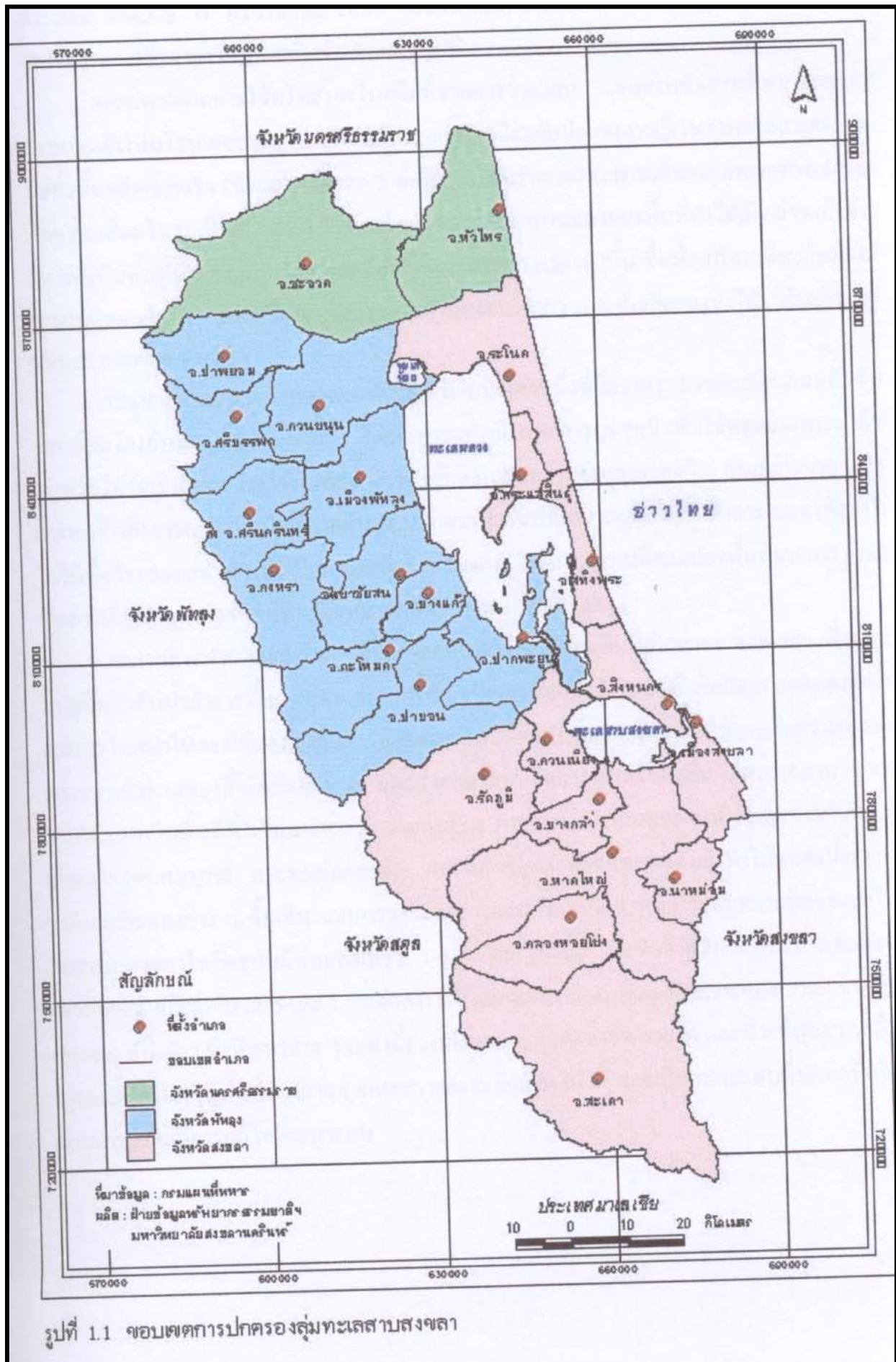
บทนำ

บทนี้เป็นการนำเสนอรายละเอียดพื้นฐานของการวิจัยซึ่งประกอบด้วย ความเป็นมาและความสำคัญของการวิจัย วัตถุประสงค์ของการวิจัย ขอบเขตของการวิจัย นิยามศัพท์เฉพาะ วิธีการวิจัย ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ และองค์ประกอบของรายงานการวิจัย ดังรายละเอียดต่อไปนี้

1.1 ความเป็นมาและความสำคัญของการวิจัย

พื้นที่ลุ่มทะเลสาบสงขลาตั้งอยู่บริเวณชายฝั่งทะเลด้านตะวันออกของภาคใต้ มีพื้นที่ประมาณ 9,807 ตารางกิโลเมตรหรือประมาณ 6.13 ล้านไร่ ครอบคลุมพื้นที่ 3 จังหวัด คือ พัทลุงทั้งจังหวัดซึ่งมีทั้งหมด 11 อำเภอ/กิ่งอำเภอ สงขลา 12 อำเภอ/กิ่งอำเภอ และ 2 อำเภอตอนล่างของจังหวัดนครศรีธรรมราช (รูปที่ 1.1) นับเป็นท้องถิ่นแห่งหนึ่งในภาคใต้ที่มีพัฒนาการทางประวัติศาสตร์มายาวนาน นอกจากจะเป็นแหล่งกำเนิดวัฒนธรรมและประเพณีท้องถิ่นหลายอย่างของภาคใต้แล้ว ยังเป็นพื้นที่ที่มีความอุดมสมบูรณ์และมีความหลากหลายของทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม สามารถเอื้อประโยชน์ต่อกิจกรรมทางเศรษฐกิจของประชากรในพื้นที่ลุ่มทะเลสาบสงขลาซึ่งมีมากถึง 1.16 ล้านคนหรือประมาณร้อยละ 20 ของประชากรทั้งหมดของภาคใต้ (สำนักงานสถิติจังหวัดนครศรีธรรมราช, 2539; สำนักงานสถิติจังหวัดพัทลุง, 2541; สำนักงานสถิติจังหวัดสงขลา, 2541) ซึ่งทรัพยากรธรรมชาติที่มีความสำคัญและมีบทบาทเป็นอย่างยิ่งต่อชีวิตความเป็นอยู่ของประชากรในพื้นที่ลุ่มทะเลสาบสงขลา ก็คือทรัพยากรดินและป่าไม้ เพราะประชากรในพื้นที่ลุ่มทะเลสาบสงขลาส่วนใหญ่ประกอบอาชีพทางการเกษตรเป็นอาชีพหลัก ต้องอาศัยธรรมชาติ ต้องใช้ที่ดินเพื่อทำการเกษตรในรูปแบบต่าง ๆ จากการที่ประชากรส่วนใหญ่พึ่งพาอาชีพการเกษตรนี้ทำให้การใช้ที่ดินของลุ่มทะเลสาบสงขลาสูงถึง 4.135 ล้านไร่ หรือคิดเป็นร้อยละ 75.51 ของพื้นที่ลุ่มทะเลสาบสงขลา ถูกใช้ไปเพื่อทำการเกษตร โดยการใช้ที่ดินที่โดดเด่นมากคือ

การทำสวนยางพาราซึ่งในปี พ.ศ. 2543 มีสูงถึง 2.311 ล้านไร่ คิดเป็นร้อยละ 42.22 ของพื้นที่ลุ่มทะเลสาบสงขลาหรือร้อยละ 55.9 ของพื้นที่การเกษตรของลุ่มทะเลสาบ รองลงมาเป็นการใช้ที่ดินเพื่อทำนาซึ่งมีประมาณ 1.497 ล้านไร่ คิดเป็นร้อยละ 27.34 ของพื้นที่ลุ่มทะเลสาบหรือร้อยละ 36.2 ของพื้นที่การเกษตรของลุ่มทะเลสาบ และการใช้ที่ดินเพื่อทำสวนไม้ผล 243,519 ไร่ คิดเป็นร้อยละ 4.45 ของพื้นที่ลุ่มทะเลสาบ ส่วนที่เป็นพื้นที่ป่าซึ่งมีทั้งป่าดิบชื้น และป่าพรุหรือป่าบึงน้ำจืดมี

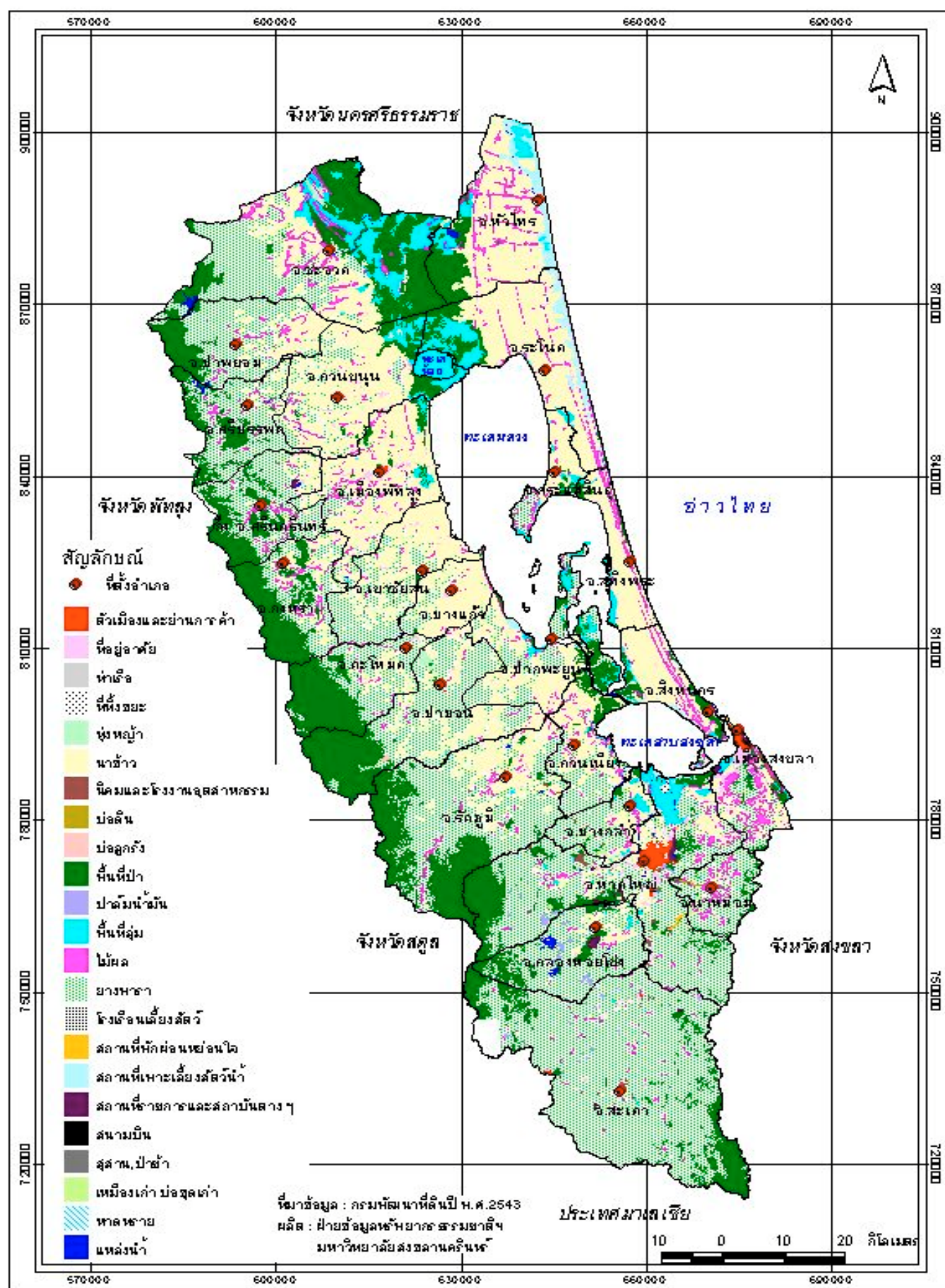

ประมาณ 974,376 ไร่ หรือร้อยละ 18.35 ของพื้นที่ลุ่มทะเลสาบสงขลา (ปณัญญา และคณะ, 2541) สำหรับรายละเอียดการใช้ที่ดินเพิ่มเติมแสดงในรูปที่ 1.2

แต่ผลพวงจากการใช้ทรัพยากรในอดีตที่ขาดการวางแผน ขาดการจัดการที่เหมาะสมและความขัดแย้งในนโยบายของรัฐ ประกอบกับแรงกดดันเกี่ยวกับประชากรบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา ซึ่งเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว (ประมาณร้อยละ 2 ต่อปี) ทำให้ทรัพยากรธรรมชาติของลุ่มทะเลสาบสงขลาเกิดความเสื่อมโทรมเป็นอย่างมาก ปัญหาที่พบรุนแรง คือ การลดลงของพื้นที่ป่าไม้ดังกล่าวแล้วข้างต้น ปัจจุบันพื้นที่ป่าของลุ่มทะเลสาบเหลือป่าเพียงร้อยละ 18.35 เท่านั้น ซึ่งเมื่อเปรียบเทียบกับป่าไม้ของประเทศแล้ว สภาพป่าไม้ของลุ่มทะเลสาบสงขลาต่ำกว่าเกณฑ์เฉลี่ยของป่าไม้ระดับประเทศ (ปณัญญา และคณะ, อ้างแล้ว)

ปัญหาการชะล้างพังทลายของดินก็เป็นอีกปัญหาหนึ่งที่มีความรุนแรงและมีความสลับซับซ้อนเชื่อมโยงกับปัญหาการทำลายป่า โดยเฉพาะอย่างยิ่งกรณีการบุกรุกป่าเพื่อใช้ปลูกยางพารา พืชไร่ หรือไม้โตเร็วเพราะการใช้พื้นที่ดังกล่าวส่งผลต่อการชะล้างพังทลายของดิน เป็นอย่างมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งการเพาะปลูกในที่ลาดชันสูง นอกจากนี้ พื้นที่ที่เหมาะสมสำหรับการเกษตรก็ถูกนำไปใช้เพื่อกิจกรรมอย่างอื่นที่ไม่ใช่เกษตรอีกจำนวนมาก เช่น การเปลี่ยนแปลงพื้นที่จากการทำนาเป็นการเลี้ยงกุ้งกุลาดำ ทำให้พื้นที่ที่เหมาะสมสำหรับการเกษตรลดลง

ผลจากการทำลายป่าหรือการลดลงของพื้นที่ป่าในบริเวณพื้นที่ลุ่มทะเลสาบสงขลา ซึ่งส่วนใหญ่เป็นป่าต้นน้ำลำธารนั้น นอกจากจะทำให้เกิดปัญหาเรื่องน้ำซึ่งในบางปีเกิดปัญหาขาดแคลนน้ำและการไหลบ่าในกรณีฝนตกมากแล้ว ยังส่งผลกระทบต่อสภาพแวดล้อม ทำให้สูญเสียความหลากหลายทางชีวภาพของสิ่งมีชีวิตต่าง ๆ และส่งผลกระทบต่อเกษตรของพื้นที่ลุ่มทะเลสาบ ส่วนการทำเกษตรในพื้นที่ที่ไม่เหมาะสม มีความลาดชัน การชะล้างพังทลายของหน้าดินสูงทำให้ดินสูญเสียความอุดมสมบูรณ์ กระทบต่อผลผลิต และที่สำคัญการพังทลายของดินยังทำให้แหล่งน้ำธรรมชาติและลำคลองต่าง ๆ ตื้นเขิน จากการรายงานของกรมพัฒนาที่ดิน พบว่าระดับความลึกของน้ำในทะเลสาบสงขลาในปัจจุบันมีค่าเฉลี่ยเพียง 1-3 เมตร เท่านั้น ซึ่งนับว่าตื้นมาก ปริมาณตะกอนแขวนลอยรายปีเท่ากับ 26.5-289.1 ตันต่อตารางกิโลเมตร (สำนักงานพัฒนาที่ดินชายทะเล, 2536; ปณัญญา และคณะ, อ้างแล้ว) ซึ่งปัญหาต่าง ๆ เหล่านี้ล้วนส่งผลกระทบต่ออาชีพ รายได้ และท้ายที่สุดความเป็นอยู่ของประชากรในพื้นที่ลุ่มทะเลสาบสงขลาอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ และเป็นผลกระทบที่จะเกิดขึ้นในระยะยาวถ้าไม่มีการแก้ไขที่เหมาะสม

รูปที่ 1.2 การใช้ประโยชน์ที่ดินลุ่มทะเลสาบสงขลา ปี พ.ศ.2543

ในอดีตที่ผ่านมาการศึกษาวิจัยเกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรดินและป่าไม้ในพื้นที่ลุ่มทะเลสาบสงขลา มีมากในระดับหนึ่ง แต่มักเป็นการศึกษาเพียงประเด็นใดเป็นการเฉพาะและเวลาใดเวลาหนึ่งเท่านั้น ยังขาดการศึกษาปัญหาที่วิเคราะห์โดยพิจารณาองค์รวม (holistic) มองถึงพลวัต (dynamic) ของเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น โดยเฉพาะขาดการพิจารณาถึงทัศนะต่าง ๆ ของชุมชนที่เป็นผู้ใช้ทรัพยากรโดยตรง ทำให้การวิเคราะห์ปัญหาและการนำไปสู่การแก้ไขมักไม่เป็นผลในทางปฏิบัติ

ด้วยเหตุผลดังกล่าว การศึกษาถึงวิชาการของการใช้ที่ดินและป่าไม้ในลุ่มทะเลสาบสงขลาตลอดช่วงเวลาประมาณ 100 ปีที่ผ่านมา จึงเป็นสิ่งจำเป็นเพราะจะทำให้ได้องค์ความรู้เกี่ยวกับการใช้ทรัพยากรดินและป่าไม้ ตลอดจนปัจจัยและเงื่อนไขที่เกี่ยวข้องอย่างครบถ้วน ซึ่งจะเป็นอย่างองค์ความรู้ที่มีประโยชน์มากต่อการกำหนดแนวทางในการจัดการทรัพยากรดินและป่าไม้ของลุ่มทะเลสาบสงขลาในอนาคต เพื่อจะได้เอื้อประโยชน์ในด้านต่าง ๆ แก่ประชากรในพื้นที่ลุ่มทะเลสาบสงขลาอย่างยาวนาน

1.2 วัตถุประสงค์ของการวิจัย

การศึกษาในครั้งนี้มีวัตถุประสงค์หลัก 4 ประการ คือ

1. เพื่อศึกษาขั้นตอนการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินและป่าไม้ โดยพิจารณาจากความสัมพันธ์ระหว่างการใช้ทรัพยากรกับเหตุ-ปัจจัยทั้งจากภายในและภายนอก อันได้แก่ การขยายตัวของประชากร การตั้งหลักแหล่งใหม่ การเกิดและการขยายตัวของชุมชนไปเป็นเมือง การเปิดเส้นคมนาคมแบบใหม่ นโยบายเรื่องที่ดินและการเกษตรของรัฐ การเปลี่ยนแปลงวิถีการผลิตและเทคโนโลยี และการเปลี่ยนแปลงทางนิเวศอันเป็นผลมาจากการเปลี่ยนแปลงวิถีการผลิต เป็นต้น
2. เพื่อศึกษารูปแบบการใช้ที่ดินและป่าไม้ ผ่านลักษณะการใช้ ผลประโยชน์ที่ได้ ทัศนคติ และแรงจูงใจ และปัญหาที่ดำรงอยู่ ทั้งที่เป็นลักษณะเฉพาะ และลักษณะร่วมของท้องถิ่นต่าง ๆ ในมิติเวลาที่ต่างกันของเกษตรกร ที่ทำนาทั้งในและนอกเขตชลประทาน ของเกษตรกรที่ทำสวนยางพารา สวนไม้ผล และการเลี้ยงกุ้งกุลาดำ
3. เพื่อศึกษาถึงผลกระทบของการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินและป่าไม้ที่มีต่อการเปลี่ยนแปลงโฉมหน้าของประวัติศาสตร์โดยรวมของท้องถิ่น (total history) ในเขตลุ่มทะเลสาบสงขลา ในช่วง 100 ปีที่ผ่านมา
4. เพื่อกระตุ้นให้เกิดกระบวนการมีส่วนร่วมของท้องถิ่น ในการสร้างองค์ความรู้ รวมถึงการทบทวนเพื่อตระหนักถึงปัญหาและเงื่อนไขความสัมพันธ์ของปัจจัยต่าง ๆ ที่ส่งผลต่อการใช้ทรัพยากรดินและป่าไม้ ที่ได้พัฒนาและสั่งสมมาจนดำรงอยู่ในท้องถิ่นดังปัจจุบัน

1.3 คำถามของการวิจัย

1. การเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินและป่าไม้บริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา มีขั้นตอนอย่างไร มีความสัมพันธ์กับปัจจัยอะไรบ้าง มากน้อยแค่ไหน อย่างไร
2. รูปแบบการใช้ที่ดินและป่าไม้บริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา มีอะไรบ้าง โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การใช้ที่ดินเพื่อทำนาทั้งในและนอกเขตชลประทาน และการทำสวนยางรายย่อย ผลประโยชน์ที่ได้จากการใช้ที่ดินนั้นๆ เป็นอย่างไร ทศนคติและแรงจูงใจในการใช้ที่ดินมีอะไรบ้าง และปัญหาที่เกี่ยวข้องกับการใช้ที่ดินเหล่านั้นมีอะไรบ้างที่สำคัญ อะไรเป็นลักษณะเฉพาะของพื้นที่ และอะไรเป็นลักษณะร่วมของท้องถิ่นต่าง ๆ
3. การเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินและป่าไม้มีผลกระทบต่อการเปลี่ยนแปลงโฉมหน้าของประวัติศาสตร์โดยรวมของท้องถิ่น (total history) ในเขตลุ่มทะเลสาบสงขลา ในช่วง 100 ปีที่ผ่านมาอย่างไร

1.4 กรอบแนวคิด/ฐานความคิดที่ใช้ในการวิจัย

กรอบแนวคิดที่ใช้ในการศึกษาครั้งนี้ อยู่บนพื้นฐานข้อเท็จจริงที่ว่า ทรัพยากรธรรมชาติ (ดินและป่าไม้) มีความสำคัญต่อการดำรงชีพของมนุษย์ มีส่วนเกื้อหนุนกิจกรรมทางเศรษฐกิจมากมาย ทั้งการผลิตและการบริโภค และบทบาทอื่น ๆ การนำทรัพยากรไปใช้ประโยชน์ในกิจกรรมต่าง ๆ นอกจากส่งผลเชิงบวกต่อการพัฒนาแล้วมักส่งผลกระทบเชิงลบทั้งต่อมนุษย์และระบบนิเวศน์ถ้าไม่มีการจัดการที่เหมาะสม และที่สำคัญ ปัจจัยที่ส่งผลต่อการเลือกใช้ทรัพยากรธรรมชาติ รูปแบบการใช้และผลกระทบที่จะเกิดขึ้น มีทั้งทางด้านเทคโนโลยี เศรษฐกิจ สังคม การเมือง กฎหมาย และการบริหารจัดการ

เพื่อนำไปสู่การอธิบายวิศวกรรมการของการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินบริเวณพื้นที่ลุ่มทะเลสาบสงขลาในช่วง 100 ปีได้อย่างชัดเจนและครอบคลุม ผู้ศึกษาจะวิเคราะห์การใช้ประโยชน์ที่ดินในพื้นที่ลุ่มทะเลสาบโดยแบ่งออกเป็นยุค (period) ต่าง ๆ และในแต่ละยุคจะชี้ให้เห็นถึงความแตกต่างในการใช้ประโยชน์ที่ดิน รูปแบบของการผลิตที่ใช้ที่ดิน พร้อมทั้งชี้ให้เห็นสาเหตุและเงื่อนไข ที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงจากยุคหนึ่งไปสู่อีกยุคหนึ่ง ตัวอย่างเช่น ในแต่ละยุคมีความแตกต่างกันในเรื่องของพลังการผลิต มีการใช้เครื่องมือการผลิตที่แตกต่างกันทำให้วิธีการใช้ทรัพยากรแตกต่างกัน เช่นในการใช้ที่ดินเพื่อทำนาจากไม่มีการชลประทานมาที่มีการชลประทาน การใช้เทคโนโลยีด้านเมล็ดพันธุ์ทำให้ผลผลิตสูง และปุ๋ยเคมี เป็นต้น นอกจากนี้ในแต่ละยุคอาจมีความแตกต่างกันในเรื่องของการเข้าถึงทรัพยากรและการกระจายผลประโยชน์จากการใช้ทรัพยากรระหว่างชุมชนและกลุ่มคนต่าง ๆ ในชุมชน ซึ่งมักมีผลมาจากเงื่อนไขทางโครงสร้างส่วนบน (superstructure) ซึ่งได้แก่กฎหมาย ระเบียบต่าง ๆ ของรัฐ และระบบคุณค่าต่าง ๆ

จากองค์ประกอบที่แตกต่างกันดังกล่าวทำให้ผู้ศึกษาสามารถแบ่งวิวัฒนาการของการใช้ประโยชน์ที่ดินบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาในช่วง 100 ปี ออกเป็นยุค ๆ ดังรายละเอียดต่อไปนี้

ยุคที่ 1 ประมาณ พ.ศ. 2442- สงครามโลกครั้งที่ 2 (2489)

ในยุคนี้มีเหตุการณ์สำคัญที่ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินหลายประการ ได้แก่

- ในปี พ.ศ. 2442 เริ่มมีการนำพันธุ์ยางมาเผยแพร่ในภาคใต้ของประเทศไทย
- ในช่วงปี พ.ศ.2452-2463 มีการสร้างทางรถไฟสายใต้
- ประมาณปี 2460 รัฐมีนโยบายใช้นายทุนจีนสกัดกั้นอิทธิพลของทุนอังกฤษ โดยอนุญาตให้บุกเบิกที่ดินเพื่อการทำสวนยางและทำนาขนาดใหญ่ ส่งผลให้มีการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินอย่างมีนัยสำคัญ

ยุคที่ 2 พ.ศ.2490-ปัจจุบัน (2544)

ในยุคนี้เป็นยุคที่มีการเปลี่ยนแปลงการใช้ประโยชน์ที่ดินมากกว่ายุคที่ 1 มีปัจจัยต่าง ๆ มากมายที่เข้ามามีอิทธิพลต่อการใช้ประโยชน์ที่ดินของชุมชน ประกอบกับในยุคนี้ชุมชนในบริเวณลุ่มทะเลสาบได้เข้าไปเกี่ยวข้องกับระบบตลาดมากขึ้น มีการค้าเชื่อมโยงกับภายนอกมาก และเป็นยุคที่รัฐบาลเข้ามาแทรกแซงกิจกรรมต่าง ๆ มาก ด้านพระราชบัญญัติที่ดิน ด้านเงินทุน การพัฒนาโครงสร้างพื้นฐาน (infrastructure) และด้านเทคโนโลยีการผลิต เป็นต้น

สินค้าที่ชุมชนลุ่มทะเลสาบสงขลาและภาคใต้ผลิตโดยเฉพาะอย่างยิ่งยางพาราและข้าว ซึ่งเป็นสินค้าส่งออกได้รับผลกระทบมากกับความผันผวนของราคาในตลาดโลก ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ ตัวอย่างเช่น ประมาณปี พ.ศ. 2530 ชุมชนทางฝั่งตะวันออกของลุ่มทะเลสาบได้เปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินจากการทำนาเป็นการเลี้ยงกุ้งกุลาดำด้วยเหตุผลแรงจูงใจด้านผลตอบแทนทางเศรษฐกิจ

เหตุการณ์สำคัญที่มีผลกระทบต่อการใช้ประโยชน์ที่ดินและป่าไม้ในยุคนี้พอสรุปในเบื้องต้น ได้ดังนี้

- หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 มีการประกาศพระราชบัญญัติออกโฉนดที่ดิน ฉบับ พ.ศ. 2479 โดยผู้ที่ต้องการที่ดินรกร้างว่างเปล่า สามารถขอจับจองจากพนักงานได้ กระตุ้นให้มีการจับจองที่ดินมากขึ้น
- ประชากรเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว
- การปฏิวัติเขียวในพื้นที่ มีการพัฒนาการชลประทานในปี พ.ศ. 2493
- 2493-2495 ราคายางธรรมชาติสูงขึ้นกว่าเดิมประมาณ 3 เท่า ได้มีการปลูกยางเพิ่มขึ้นในช่วงนี้ 1,230,000 ไร่
- 2503 คราพระราชบัญญัติกองทุนสงเคราะห์การทำสวนยาง และจัดตั้งสำนักงานกองทุนสงเคราะห์การทำสวนยาง ในปี 2504

- พระราชบัญญัติสงวนและคุ้มครองสัตว์ป่า พ.ศ. 2503 ซึ่งเป็นการกำหนดขอบเขตการใช้ประโยชน์ที่ดินของประเทศเพื่อกิจกรรมทางด้านป่าไม้
- มีการเริ่มใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติในปี พ.ศ.2504
- การพัฒนาสินเชื่อการเกษตร ได้มีการก่อตั้งธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตร (ธกส.) ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2510 เพื่อสนับสนุนการใช้ปัจจัยการเกษตรในการปฏิบัติ
- การพัฒนาพันธุ์ข้าวเพื่อใช้ในการปฏิบัติได้มีการก่อตั้งศูนย์วิจัยข้าวในจังหวัดพัทลุงตั้งแต่ปี 2494 เพื่อมีหน้าที่ในการคัดเลือกพันธุ์ข้าวที่ได้ผลผลิตสูง
- เริ่มมีการใช้รถแทรกเตอร์ในพื้นที่ ในปี พ.ศ.2511
- 2522 คณะรัฐมนตรีได้มีมติเห็นชอบ โครงการสิทธิทำกิน (ส.ท.ก.) การให้สิทธิทำกินแก่ผู้ที่บุกรุกและอยู่อาศัยอย่างผิดกฎหมายในเขตป่าสงวนแห่งชาตินี้มีวัตถุประสงค์ที่จะลดความรุนแรงของปัญหาทางสังคมและการบุกรุกทำลายป่า โดยการให้เอกสารสิทธิที่แสดงการครอบครองสามารถทำกิน และตกทอดมาจนถึงบุตรหลานได้ แต่ไม่สามารถจะจำหน่ายโอนได้ โครงการดังกล่าวได้มาเริ่มดำเนินการในปีงบประมาณ 2525
- 2530 เริ่มมีการเลี้ยงกุ้งกุลาดำในพื้นที่ลุ่มทะเลสาบสงขลา
- 2532 ยกเลิกสัมปทานป่าไม้
- 2530 เป็นต้นมา กระแสโลกาภิวัตน์รุนแรงขึ้น

ที่กล่าวมาทั้งหมดเป็นเพียงกรอบอย่างกว้าง ๆ ที่ผู้ศึกษาจะใช้เป็นแนวทางในการวิเคราะห์เท่านั้น ยังมีปัจจัย เงื่อนไขต่าง ๆ มากมายทางสังคม และอื่น ๆ ที่แตกต่างกันในแต่ละยุค ที่ยังไม่ได้กล่าวถึงในกรอบนี้ ซึ่งผู้ศึกษาไม่ได้ละเลยในการทำวิจัยในครั้งนี้ และยุคต่าง ๆ ที่ได้กล่าวข้างต้น

1.5 ขอบเขตการวิจัย

การศึกษาถึงวิวัฒนาการของการใช้ประโยชน์ที่ดินและป่าไม้ในครั้งนี้ ในส่วนของป่าไม้จะเน้นป่าดิบชื้น และจะทำการศึกษาเฉพาะบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา จะศึกษาวิวัฒนาการการใช้ประโยชน์ที่ดิน เฉพาะช่วงประมาณ 100 ปีที่ผ่านมา (พ.ศ. 2442-2544) และจะศึกษาเจาะลึกการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินจากพื้นที่ป่าไม้เป็นการทำสวนยางพารา โดยเน้นเกษตรกรชาวสวนยางพารารายย่อย (small scale farmer) และการใช้ที่ดินเพื่อทำนาทั้งในเขตและนอกเขตชลประทานทั้งในภาพรวมของบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา และวิเคราะห์กรณีศึกษาใน 2 ชุมชนคือ ชุมชนบางแก้ว อำเภอบางแก้ว จังหวัดพัทลุง ซึ่งเป็นชุมชนที่มีการใช้ที่ดินในการทำนาเป็นหลัก และชุมชนตะ

โหมด อำเภอตะโหมด จังหวัดพัทลุง เป็นชุมชนที่มีการใช้ประโยชน์ที่ดินเพื่อทำสวนยางพารา และเป็นชุมชนที่อยู่ติดกับป่า การใช้ประโยชน์ที่ดินเพื่อทำสวนไม้ผลและการเลี้ยงกุ้งกุลาดำ

1.6 นิยามศัพท์เฉพาะ

ที่ดิน หมายถึง สิ่งที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ ตั้งอยู่ในที่เฉพาะแน่นอนเคลื่อนย้ายไม่ได้ เป็นสิ่งที่มีปริมาณจำกัดไม่สามารถเพิ่มขึ้นหรือลดลงได้ตามความต้องการของมนุษย์ และเป็นพื้นที่ที่สามารถเข้าถือครองเป็นเจ้าของมีกรรมสิทธิ์ในที่ดินโดยได้รับการคุ้มครองของกฎหมาย

ที่ดินในทางกฎหมาย หมายถึง พื้นดินทั่วไป และให้ความหมายรวมถึงภูเขา ห้วย หนอง คลอง บึง บาง ลำน้ำ ทะเลสาบ เกาะและที่ชายทะเลด้วย

การถือครองที่ดิน หมายถึง สิทธิตามกฎหมายหรือสิทธิตามสัญญาของสิทธิหรือคนทั่วไป ที่จะแสวงหาผลประโยชน์จากที่ดินเหล่านั้น ซึ่งการถือครองที่ดินประเภทต่างๆ ทำให้กรรมสิทธิ์ในการใช้ที่ดิน และมีความสามารถในการผลิตไม่เท่ากัน

การถือครองที่ดินทางการเกษตร หมายถึง เนื้อที่ทั้งหมดของครัวเรือนเกษตร หรือเนื้อที่ที่ครัวเรือนเกษตรคงในสิทธิของผลประโยชน์ในที่ดิน ทั้งนี้ไม่คำนึงถึงกรรมสิทธิ์ที่แท้จริงของที่ดินนั้นๆ

นโยบายการใช้ที่ดิน หมายถึง แนวปฏิบัติหรือวิธีการใด ๆ ในอันที่จะทำให้การใช้ที่ดินบังเกิดผลดีหรือมีประโยชน์ต่อประชาชน และประเทศชาติโดยส่วนรวมมากที่สุดเท่าที่อาจจะกระทำได้ และอาจเปลี่ยนแปลงไปตามความเหมาะสมของสถานการณ์ ทั้งนี้เพื่อส่งเสริมสวัสดิภาพทางเศรษฐกิจและสังคมของประชากร ตลอดจนความมั่นคงของชาติ ซึ่งเอกชนไม่สามารถดำเนินการแก้ไขได้ด้วยตนเองตามลำพัง ในกรณีที่มีปัญหาต่างๆ เกี่ยวกับการใช้ที่ดินเกิดขึ้น

การปฏิรูปที่ดิน หมายถึง การเปลี่ยนแปลงอย่างเป็นระบบของการกระจายทรัพย์สิน ขนาดที่ดิน และสภาพของการถือครองที่ดิน โดยปกติแล้วมีความหมายถึงที่ดินการเกษตร

ป่าไม้ หมายถึง สังคมของต้นไม้และสิ่งมีชีวิตอื่นๆ อันมีความสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน ซึ่งปกคลุมเนื้อที่กว้างใหญ่และใช้ประโยชน์จากอากาศ น้ำ วัตถุต่างๆ ในดิน เพื่อเติบโตจนถึงอายุขัยและเพื่อสัมพันธ์ของตนเอง ทั้งให้ผลผลิตและบริการที่จำเป็นอันจะขาดเสียมิได้ต่อมนุษย์

ป่าไม้ในความหมายตามกฎหมาย หมายถึง พื้นที่ที่ยังมิได้มีบุคคลได้มาตามกฎหมายที่ดิน (รวมไปถึงพื้นที่ภูเขา ห้วย หนอง คลอง บึง ลำน้ำ ทะเลสาบ เกาะ และชายทะเล) ซึ่งแสดงว่ากฎหมายให้ความสำคัญกับพื้นที่ดินมากกว่าสังคมพืชและสัตว์ พื้นที่ดินที่ไม่มีต้นไม้ ไม่มีสัตว์ก็สามารถเป็นป่าได้

ป่าในความหมายของชาวบ้าน หมายถึง พื้นที่กว้างที่มีต้นไม้อยู่รกและมีสัตว์หลากหลายชนิดอยู่อาศัย ป่าจะให้ของป่าหลายชนิด เช่น ใบไม้ หน่อไม้ เห็ด น้ำผึ้ง สัตว์ป่า สมุนไพร และอาหารต่างๆ แก่ชาวบ้าน

1.7 วิธีการวิจัย

เพื่อให้บรรลุวัตถุประสงค์ของการวิจัยที่กล่าวข้างต้น ผู้ศึกษามีแนวทางในการวิจัยที่สามารถสรุปได้ดังนี้

1.7.1 ข้อมูลและการเก็บรวบรวมข้อมูล

การวิจัยในครั้งนี้จะเป็นการผสมผสานข้อมูลที่รวบรวมได้โดยใช้เทคนิคต่าง ๆ คือ จากเอกสารมือสอง จากการจัดกลุ่มสนทนา จากการสัมภาษณ์ และจากการจัดสัมภาษณ์

1. ใช้ข้อมูลที่รวบรวมได้จากเอกสารมือสอง ซึ่งได้แก่ สถิติ งานวิจัยหรือบันทึกต่าง ๆ ของทั้งหน่วยงานราชการและเอกชน รวมทั้งภาพถ่ายทางอากาศ ซึ่งข้อมูลมือสองที่รวบรวมจากการค้นคว้าเอกสารที่หน่วยงานและองค์กรต่าง ๆ รวบรวมไว้ ได้แก่ ประวัติโดยทั่ว ๆ ไปเกี่ยวกับการใช้ทรัพยากรของพื้นที่ นโยบายของรัฐและกฎหมายในด้านต่าง ๆ ที่ส่งผลต่อการใช้ทรัพยากร สถานการณ์ของทรัพยากรดินและป่าไม้ การใช้ประโยชน์ที่ดินในลักษณะต่าง ๆ ปัญหาที่เกี่ยวข้องกับที่ดินและป่าไม้ ตลอดจนตัวแปรทางด้านเศรษฐกิจ และสังคมอื่น ๆ ของประชากร ที่เชื่อมโยงกับการใช้ประโยชน์ที่ดินและป่าไม้ เช่น ข้อมูลเกี่ยวกับอาชีพ รายได้ การถือครองที่ดินของประชากร บทบาทของชุมชนในการจัดการทรัพยากร และข้อมูลอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง

2. ใช้ข้อมูลจากการจัดกลุ่มสนทนา (focus group discussion) โดยจะมีการจัดกลุ่มสนทนาตัวแทนผู้รู้ในท้องถิ่นในหมู่บ้าน/อำเภอที่เลือกเป็นตัวแทน หมู่บ้าน/อำเภอละ 1 ครั้งโดยมีผู้เข้าร่วมกลุ่มสนทนาครั้งละ 10-15 คน รวมทั้งผู้ดำเนินการสนทนาและผู้จดบันทึกการสนทนา ใช้เวลาในการจัดกลุ่มสนทนากลุ่มละ 3 ชั่วโมงเป็นอย่างน้อย

สำหรับประเด็นในการจัดกลุ่มสนทนาจะเกี่ยวข้องกับประวัติของชุมชนเกี่ยวกับการใช้ทรัพยากร รูปแบบของการใช้ประโยชน์ที่ดิน การเปลี่ยนแปลงการใช้ประโยชน์ที่ดิน และปัจจัยที่ทำให้มีการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินในอดีตจนถึงปัจจุบัน เป็นต้น

การศึกษาในครั้งนี้มีการจัดกลุ่มสนทนาทั้งหมด 7 ครั้ง ดังรายละเอียดในตารางที่ 1.1

ตารางที่ 1.1 รายละเอียดในการจัดกลุ่มสนทนา

ครั้งที่	ตำบล	อำเภอ	จังหวัด	เขตที่ตั้งบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา	การใช้ประโยชน์ที่ดินหลักในพื้นที่
1	ทุ่งตำเสา	หาดใหญ่	สงขลา	เขตภูเขาและควน ทางฝั่งตะวันตกของลุ่มทะเลสาบ	สวนยางพารา ไม้ผล พื้นที่ป่าไม้
2	เขาพระ	รัตภูมิ	สงขลา	เขตภูเขาและควน ทางฝั่งตะวันตกของลุ่มทะเลสาบ	สวนยางพารา ไม้ผล พื้นที่ป่าไม้
3	ตะโหนด	ตะโหนด	พัทลุง	เขตภูเขาและควน และมีที่ราบบางส่วน ทางฝั่งตะวันตกของลุ่มทะเลสาบ	สวนยางพารา ทำนา ไม้ผล พื้นที่ป่าไม้
4	ชะรัด	กงหรา	พัทลุง	เขตภูเขาและควน และมีที่ราบบางส่วน ทางฝั่งตะวันตกของลุ่มทะเลสาบ	สวนยางพารา ทำนา ไม้ผล พื้นที่ป่าไม้
5	นาปะขอ	บางแก้ว	พัทลุง	เขตที่ราบตอนกลาง ทางฝั่งตะวันตกของลุ่มทะเลสาบ	ทำนา
6	ตะเคียน	ระโนด	สงขลา	เขตที่ราบตอนกลาง ทางฝั่งตะวันออกของลุ่มทะเลสาบ	ทำนา
7	แดนสงวน	ระโนด	สงขลา	เขตที่ราบตอนกลาง และที่ราบชายฝั่งทะเล	ทำนา

3. จากการสัมภาษณ์ (interview) ซึ่งจะสัมภาษณ์ผู้ที่ให้ข้อมูลที่ตอบวัตถุประสงค์ของการศึกษาและมีความหลากหลาย คือสัมภาษณ์ผู้ใหญ่บ้าน ผู้นำหมู่บ้าน ผู้นำศาสนา ผู้สูงอายุ และเจ้าหน้าที่หน่วยงานราชการ เพื่อทราบข้อมูลทั่ว ๆ ไปเกี่ยวกับวิวัฒนาการของการใช้ประโยชน์ที่ดินและป่าไม้ในพื้นที่ศึกษา ทั้งในพื้นที่ศึกษาในภาพรวม และในชุมชนที่เป็นกรณีศึกษาเจาะลึก

4. จากการจัดสัมมนาร่วมกับชุมชน ซึ่งดำเนินการในพื้นที่ที่มีการศึกษาเจาะลึกชุมชนคือ ในชุมชนตะโหนดและบางแก้ว 1 ครั้ง และในพื้นที่ที่มีการเปลี่ยนแปลงการใช้ประโยชน์ที่ดินจากนาข้าวเป็นการเลี้ยงกุ้งกุลาดำ ในอำเภอรโนด จังหวัดสงขลา 1 ครั้ง

1.7.2 การวิเคราะห์ข้อมูล

การวิเคราะห์ข้อมูลในการวิจัยครั้งนี้เน้นการวิเคราะห์เชิงคุณภาพ (qualitative analysis) เป็นการวิเคราะห์เกี่ยวกับวิวัฒนาการการใช้ประโยชน์ที่ดินและป่าไม้ เงื่อนไขของการเปลี่ยนแปลง (การเปลี่ยนแปลงปัจจัยทางด้านเศรษฐกิจและสังคม การเมือง กฎหมาย ฯลฯ) ปัญหาที่เกี่ยวข้อง และสาเหตุของปัญหา

1.8 ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับการวิจัย

1. ได้องค์ความรู้เกี่ยวกับวิวัฒนาการของการใช้ประโยชน์ที่ดินและป่าไม้ในพื้นที่ลุ่มทะเลสาบสงขลาในช่วง 100 ปีที่ผ่านมา โดยเฉพาะการเรียนรู้ถึง เงื่อนไข-ปัจจัยเหตุ-ผล (cause and effect) ที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินและป่าไม้ในมิติประวัติศาสตร์
2. ได้มีการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ร่วมกับท้องถิ่น เพื่อทบทวนและวิเคราะห์สถานการณ์และปัญหาของการใช้ที่ดินและป่าในพื้นที่ ซึ่งจะช่วยปูทางไปสู่การแสวงหาแนวทางเลือกที่เหมาะสมเพื่อการพัฒนาการใช้ประโยชน์จากที่ดินและป่าไม้ของพื้นที่บริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาโดยประชาคมในพื้นที่ต่อไป
3. ได้ทราบรูปแบบการใช้ประโยชน์ที่ดินและป่าภายใต้สถานการณ์เงื่อนไขของพื้นที่ ซึ่งสามารถใช้เป็นข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย เพื่อการบริหารจัดการที่ดินและป่าไม้ที่สอดคล้องกับพื้นที่อย่างมีประสิทธิภาพ

1.9 องค์ประกอบของรายงานการวิจัย

รายงานการวิจัยฉบับนี้แบ่งรายงานออกเป็น 6 บทหลัก โดย บทที่ 1 เป็นการอธิบายถึงรายละเอียดในการทำวิจัย ตั้งแต่ความเป็นมาและความสำคัญของการวิจัย วัตถุประสงค์ ขอบเขต นิยามศัพท์เฉพาะ วิธีการวิจัย และประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับการวิจัย

บทที่ 2 เป็นการนำเสนอข้อมูลพื้นฐานทางนิเวศวิทยาของลุ่มทะเลสาบสงขลา ซึ่งประกอบด้วยเนื้อหาเกี่ยวกับลักษณะทั่วไปของพื้นที่ลุ่มทะเลสาบสงขลา ซึ่งรวมถึงที่ตั้งและอาณาเขต ลักษณะภูมิประเทศ และลักษณะภูมิอากาศ ทรัพยากรธรรมชาติ โดยเฉพาะที่ดิน ป่าไม้ และน้ำ และสภาพสังคมและเศรษฐกิจของประชากร

บทที่ 3 เป็นการนำเสนอวิวัฒนาการของการใช้ประโยชน์ที่ดินและป่าไม้บริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาในภาพรวมระหว่างปี พ.ศ. 2442-สงครามโลกครั้งที่ 2 (2489)

บทที่ 4 เป็นการนำเสนอวิวัฒนาการของการใช้ประโยชน์ที่ดินและป่าไม้บริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาในภาพรวมหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 (2490) - ปัจจุบัน (ปี พ.ศ. 2544)

บทที่ 5 เป็นการนำเสนอวิชาการของการใช้ประโยชน์ที่ดินและป่าไม้บริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา กรณีศึกษาชุมชนตะโหมด อำเภอตะโหมด จังหวัดพัทลุง

บทที่ 6 เป็นการนำเสนอวิชาการของการใช้ประโยชน์ที่ดินและป่าไม้บริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา กรณีศึกษาชุมชนบางแก้ว อำเภอบางแก้ว จังหวัดพัทลุง และ

บทที่ 7 เป็นการสรุปผลจากการศึกษาและเสนอแนะแนวทางในการแก้ไขปัญหาการใช้ประโยชน์ที่ดินและป่าไม้บริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา

บรรณานุกรม

ปณัญญา ธเนศวร และคณะ. 2541. *แผนการใช้ที่ดินลุ่มทะเลสาบสงขลา*. กรุงเทพฯ : กรมพัฒนาที่ดิน กระทรวงเกษตรและสหกรณ์.

ทองโรจน์ อ่อนจันทร์. 2537. การจัดการประชากรและทรัพยากรธรรมชาติในเขตอนุรักษ์ : ปัญหาแนวทาง และนโยบาย. *วารสารเศรษฐศาสตร์ (ม.เกษตรศาสตร์)* ปีที่ 1 ฉบับที่ 2 ก.ค. - ธ.ค. 2537.

ทองโรจน์ อ่อนจันทร์. 2537. *เศรษฐศาสตร์ที่ดิน*. ใน สมพร อิศวิลานนท์ และ เรืองไร โตกฤษณะ (บรรณาธิการ). *เศรษฐศาสตร์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม*. กรุงเทพฯ : คณะเศรษฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์.

สำนักงานพัฒนาที่ดินชายทะเล. 2536. *แผนการใช้ที่ดิน เพื่อพัฒนาชนบท ลุ่มทะเลสาบสงขลา*. กรมพัฒนาที่ดิน.

สำนักงานสถิติจังหวัดนครศรีธรรมราช. 2539. *สมุดรายงานสถิติจังหวัดนครศรีธรรมราช ฉบับ พ.ศ. 2539*. สำนักงานสถิติแห่งชาติ สำนักนายกรัฐมนตรี.

สำนักงานสถิติจังหวัดพัทลุง. 2541. *สมุดรายงานสถิติจังหวัดพัทลุง ฉบับ พ.ศ. 2541*. สำนักงานสถิติแห่งชาติ สำนักนายกรัฐมนตรี.

สำนักงานสถิติจังหวัดสงขลา. 2541. *สมุดรายงานสถิติจังหวัดสงขลา ฉบับ พ.ศ. 2541*. สำนักงานสถิติแห่งชาติ สำนักนายกรัฐมนตรี.

บทที่ 2

นิเวศวิทยาของกลุ่มทะเลสาบสงขลา

ในบทนี้เป็นการนำเสนอข้อมูลพื้นฐานทางนิเวศวิทยาของกลุ่มทะเลสาบสงขลา ซึ่งจะช่วยให้ผู้อ่านสามารถเชื่อมโยงกับเนื้อหาในบทที่เหลือเกี่ยวกับวิวัฒนาการของการใช้ประโยชน์ที่ดินและป่าไม้ได้ ทั้งในบริบทโดยรวมและกรณีศึกษาชุมชน โดยจะแบ่งเนื้อหาในบทนี้ออกเป็น 3 ส่วนใหญ่ ๆ คือ (1) ลักษณะทั่วไปของพื้นที่กลุ่มทะเลสาบสงขลา (2) ทรัพยากรธรรมชาติ และ (3) สภาพสังคมและเศรษฐกิจ

2.1 ลักษณะทั่วไปของพื้นที่กลุ่มทะเลสาบสงขลา

2.1.1 ที่ตั้งและอาณาเขต

กลุ่มทะเลสาบสงขลาตั้งอยู่บนชายฝั่งด้านตะวันออกของภาคใต้ เป็นลุ่มน้ำที่มีความสำคัญและมีความซับซ้อน กล่าวคือ มีแหล่งต้นน้ำหลายแหล่ง มีระบบนิเวศน์หลายแบบ และมีพื้นที่รองรับน้ำขนาดใหญ่ คือ ทะเลสาบสงขลา (สำนักงานปลัดกระทรวงมหาดไทย, 2538) มีตำแหน่งในทางภูมิศาสตร์ระหว่างละติจูด ที่ $6^{\circ} 27'$ ถึง ละติจูดที่ $8^{\circ} 12'$ และระหว่างลองจิจูดที่ $99^{\circ} 44'$ ถึง ลองจิจูดที่ $100^{\circ} 41'$ มีเนื้อที่รวมทั้งหมด 9,807 ตารางกิโลเมตร หรือเท่ากับ 6,129,375 ไร่ ส่วนที่เป็นพื้นดินมีเนื้อที่ 8,761 ตารางกิโลเมตร หรือเท่ากับ 5,475,625 ไร่ คิดเป็นร้อยละ 89.3 ของพื้นที่ทั้งหมด ส่วนที่เหลือเป็นพื้นผิวน้ำมีเนื้อที่ 1,046 ตารางกิโลเมตร หรือเท่ากับ 653,750 ไร่ (ฝ่ายข้อมูลทรัพยากรธรรมชาติและจัดการสิ่งแวดล้อมกลุ่มทะเลสาบสงขลา, 2537) ความกว้างจากทิศตะวันตกไปตะวันออกประมาณ 20 กิโลเมตร ส่วนความยาวจากทิศเหนือไปยังทิศใต้ประมาณ 75 กิโลเมตร (จำนง, 2545) พื้นที่โดยรวมครอบคลุมเนื้อที่ใน 3 จังหวัด คือ จังหวัดสงขลา พัทลุง และนครศรีธรรมราช

อาณาเขตของพื้นที่กลุ่มทะเลสาบสงขลา ได้กำหนดตามแนวสันปันน้ำ ชายฝั่งทะเลและแนวขอบเขตการปกครอง ดังนี้

-ทิศเหนือ ติดต่ออำเภอปากพนัง อำเภอเชียรใหญ่ อำเภอร่อนพิบูลย์ จังหวัดนครศรีธรรมราช ซึ่งขอบเขตไม่ชัดเจน เนื่องจากเป็นบริเวณป่าพรุ (พรุควนเคร็ง)

-ทิศใต้ ติดต่อประเทศมาเลเซีย

-ทิศตะวันออก ติดต่ออำเภอจะนะ และอำเภอเทพา จังหวัดสงขลา และอ่าวไทย

-ทิศตะวันตก มีแนวสันปันน้ำที่กั้นเขาบรรทัดเป็นเส้นแบ่งตั้งแต่ตอนเหนือในเขตจังหวัดพัทลุง ลงไปถึงตอนใต้จรดเขตชายแดนไทย – มาเลเซีย

2.1.2 ลักษณะภูมิประเทศ

ลักษณะภูมิประเทศที่เด่นชัดในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา คือ เป็นแหล่งน้ำธรรมชาติขนาดใหญ่ ซึ่งมีทั้งแหล่งน้ำจืดและแหล่งน้ำกร่อย ตามสภาพลักษณะระบบนิเวศที่แตกต่างกันโดยธรรมชาติ

สำหรับพื้นที่ผิวดิน มีลักษณะภูมิประเทศ ดังต่อไปนี้

1. พื้นที่ภูเขา (Hill) พบได้ 2 บริเวณ คือ ทางด้านตะวันตกของพื้นที่ลุ่มน้ำ ซึ่งเป็นที่ตั้งของแนวเทือกเขาบรรทัด เป็นแนวเทือกเขาสูงวางตัวในแนวเหนือ – ใต้ ตั้งแต่ตอนเหนือสุดของจังหวัดพัทลุง ไปจรดชายแดนไทย – มาเลเซีย มีความสูงอยู่ระหว่าง 800 เมตร ถึง 1,200 เมตรจากระดับน้ำทะเลเฉลี่ยปานกลาง เทือกเขาแห่งนี้แหล่งต้นกำเนิดลำน้ำสายสำคัญในพื้นที่ลุ่มทะเลสาบสงขลา อาทิเช่น คลองพรุพ้อ คลองท่าแค คลองหลง และคลองรัตภูมิ ส่วนด้านตะวันออกเฉียงใต้มีแนวเทือกเขาเตี้ยๆ อยู่ในเขตอำเภอเมือง ผ่านอำเภอจะนะ อำเภอเทพา และอำเภอสะเดา จังหวัดสงขลา ไปจรดกับชายแดนไทย – มาเลเซีย พื้นที่ภูเขานี้ส่วนใหญ่ยังเป็นพื้นที่ป่า และเป็นพื้นที่สวนยางพาราที่ปลูกหลังจากมีการบุกรุกป่า

2. พื้นที่ราบลูกคลื่น (Rolling Plain) เป็นพื้นที่อยู่ถัดจากพื้นที่ภูเขา มีลักษณะภูมิประเทศเป็นเนินเขาเตี้ย ๆ สลับด้วยที่ราบ เริ่มตั้งแต่ตอนเหนือของจังหวัดพัทลุง ขนานไปกับแนวเทือกเขาบรรทัด ไปจนถึงด้านใต้บริเวณอำเภอสะเดา จังหวัดสงขลา ซึ่งมีค่าระดับความสูงอยู่ระหว่าง 100 เมตร ถึง 200 เมตร จากระดับน้ำทะเลเฉลี่ยปานกลาง พื้นที่บริเวณนี้จะเป็นที่ตั้งของชุมชนชนบทขนาดกลางและขนาดเล็กที่กระจัดกระจายอยู่ทั่วไป โดยราษฎรในพื้นที่นี้มักจะมีอาชีพในการทำสวนยาง ปลูกพืชไร่ และทำสวนผลไม้เป็นส่วนใหญ่ เนื่องจากโครงสร้างของชั้นดิน มีลักษณะเป็นดินตื้นที่มีก้อนกรวดปะปนอยู่ในบริเวณผิวดิน

3. พื้นที่ราบ (Plain) เป็นพื้นที่มีอาณาบริเวณรอบทะเลสาบสงขลา พื้นที่ราบในบริเวณนี้เป็นที่ราบที่เกิดจากการทับถมของตะกอนจากลำน้ำต่าง ๆ ที่ไหลลงสู่ทะเลสาบ จนเกิดเป็นที่ราบขนาดใหญ่ พบทางด้านตะวันตกและทางใต้ของทะเลสาบ ซึ่งพื้นที่ราบนี้ส่วนใหญ่ราษฎรใช้ประโยชน์ในการทำนา

4. พื้นที่ราบชายฝั่งทะเลสาบ (Coastal Plain) เป็นพื้นที่ราบชายฝั่งที่เกิดจากการทับถมของตะกอนทะเล พบในบริเวณด้านเหนือและด้านตะวันออกของพื้นที่ลุ่มทะเลสาบบริเวณอำเภอเมือง อำเภอระโนด อำเภอสิงหนคร และกิ่งอำเภอกระแสสินธุ์ จังหวัดสงขลา ในอำเภอหัวไทร จังหวัดนครศรีธรรมราช มีพื้นที่น้ำขังขนาดใหญ่ เรียกว่า พรุควนเคร็ง มีพื้นที่ประมาณ 195,545 ไร่ (สมบุญและคณะ, 2545) คาดว่าเกิดจากการตื้นเขินโดยการทับถมของตะกอน ทำให้เกิดเป็นพื้นที่ลุ่มน้ำขัง

ดังนั้น ในบริเวณพื้นที่ราบและที่ราบชายฝั่งทะเลจึงกลายเป็นแหล่งที่ตั้งชุมชนและแหล่งผลิตการเกษตรที่สำคัญของประชาชนที่อยู่อาศัยอยู่ในพื้นที่ลุ่มทะเลสาบสงขลา (ดูเพิ่มเติมหัวข้อ 3. เกี่ยวกับการกระจายตัวของชุมชน)

จากลักษณะภูมิประเทศที่กล่าวมาข้างต้น พื้นที่ลุ่มทะเลสาบสงขลาจึงเป็นแหล่งผลิตทางการเกษตรที่สำคัญแห่งหนึ่งของภาคใต้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการผลิตข้าวในบริเวณที่ราบและที่ราบชายฝั่ง การทำสวนยางพาราและสวนผลไม้ ในเขตที่ราบลูกคลื่น นอกจากนี้ยังมีความหลากหลายทั้งสัตว์น้ำจืด สัตว์น้ำกร่อยและสัตว์น้ำทะเล จากทะเลสาบ โดยได้ผลผลิตรวมเฉลี่ยในช่วงปี พ.ศ. 2520 – 2530 ถึงปีละกว่า 300 เมตริกตัน ซึ่งผลผลิตดังกล่าวได้สร้างรายได้ สร้างความอุดมสมบูรณ์ด้านอาหารโปรตีนให้แก่ชุมชนรอบทะเลสาบและบริเวณใกล้เคียงมาโดยตลอด

สำหรับทะเลสาบสงขลา เป็นแหล่งน้ำที่เรียกว่า ลาอูน (lagoon) หรือทะเลกึ่งปิด โดยมีทางติดต่อกับทะเลภายนอกตรงปากทะเลสาบสงขลา โดยทะเลสาบสงขลาแบ่งออกได้เป็น 4 ตอนใหญ่ ๆ ได้ดังแสดงในรูปที่ 2.1 (สำนักงานสิ่งแวดล้อม, 2540)

1. ทะเลสาบสงขลา (ตอนล่าง) ซึ่งอยู่ตอนล่างสุด และมีส่วนติดต่อกับอ่าวไทยทางด้านตะวันออกที่ชุมชนหัวเขาแดง ส่วนเหนือสุดของทะเลสาบช่วงนี้ คือ บริเวณปากกรอ อำเภอสิงหนคร มีพื้นที่ประมาณ 113,750 ไร่ หรือร้อยละ 17.4 ของพื้นที่ทะเลสาบสงขลา สภาพน้ำมีอิทธิพลจากน้ำทะเลอ่าวไทย คือ มีความเค็ม และมีน้ำขึ้นน้ำลง ค่าของความเค็มมีตั้งแต่ 23 - 30 พีพีที (ppt.) ในฤดูแล้ง และมีผลค่าความเค็มที่ผิวเกือบเป็นศูนย์ในฤดูฝน ความลึกโดยเฉลี่ย 1-1.5 เมตร ชุมชนที่สำคัญที่ตั้งอยู่บริเวณทะเลสาบส่วนนี้คือ ชุมชนหัวเขาแดงและชุมชนเกาะยอ ชุมชนปากกรอ

2. ทะเลสาบ (ตอนกลาง) อยู่ถัดขึ้นมาถึงตำบลเกาะใหญ่ อำเภอกระเสถียน จันทราส่วนตอนบนของระบบทะเลสาบสงขลาที่เรียกว่า ทะเลหลวง ทะเลสาบตอนกลางนี้มีพื้นที่ประมาณ 235,625 ไร่หรือร้อยละ 36.0 ของพื้นที่ทะเลสาบสงขลา ทะเลสาบช่วงนี้มีการผสมผสานของน้ำเค็มและน้ำจืด เป็นบริเวณน้ำกร่อย ความเค็มมีค่า 0 - 20 พีพีที ช่วงน้ำหลากมีพีชีน้ำขึ้นปกคลุมโดยทั่วไป มีความลึกโดยเฉลี่ยอยู่ในช่วง 1.3-2.4 เมตร ชุมชนที่เป็นที่รู้จักที่ตั้งอยู่บริเวณทะเลสาบส่วนนี้คือ ชุมชนคูชุด ในอำเภอสทิงพระ จังหวัดสงขลา

3. ทะเลหลวง เป็นส่วนที่อยู่ถัดขึ้นมา เป็นห้วงน้ำกว้างใหญ่ที่สุด มีอาณาเขตจากตำบลเกาะใหญ่ อำเภอกระเสถียน อำเภอระโนดตอนเหนือ มีพื้นที่ประมาณ 286,875 ไร่ หรือร้อยละ 43.9 ของพื้นที่ทะเลสาบสงขลาทั้งหมด มีสภาพเป็นน้ำกร่อย ซึ่งจะผลัดเปลี่ยนกันไปตามแรงหนุนจากน้ำทะเล ในช่วงหน้าน้ำ น้ำจะจืด แต่ช่วงหน้าแล้ง การรุกตัวของน้ำเค็มมีมาก จนมีค่าความเค็มถึง 10 พีพีที มีความลึกโดยเฉลี่ยอยู่ในช่วง 1.3-2.4 เมตร ชุมชนที่เป็นที่รู้จักที่ตั้งอยู่บริเวณทะเลสาบส่วนนี้คือ ชุมชนลำปำ ในอำเภอเมือง จังหวัดพัทลุง

4. ทะเลน้อย เป็นแหล่งน้ำที่แยกจากระบบทะเลสาบที่กว้างใหญ่ เป็นส่วนที่เล็กที่สุด มีพื้นที่ประมาณ 17,500 ไร่ หรือร้อยละ 2.7 ของพื้นที่ทะเลสาบสงขลาทั้งหมด มีคลองนางเรียงเชื่อมต่อระหว่างทะเลน้อยกับทะเลหลวง ทางทิศตะวันตกของทะเลน้อยนั้น เป็นส่วนของจังหวัดพัทลุง ทิศเหนือเป็นส่วนของจังหวัดนครศรีธรรมราช และทิศตะวันออกจรดอำเภอระโนด จังหวัดสงขลา ทะเลน้อยเป็นทะเลสาบน้ำจืด (ปัจจุบันกล่าวกันว่าน้ำเค็มได้รุกเข้าสู่ทะเลน้อยบ้างแล้ว) มีพืชนานาชนิดขึ้นอยู่รอบ ๆ มีพรุควนเคร็งซึ่งเป็นพื้นที่ชุ่มน้ำที่สำคัญ มีพืชพวกผักตบชวา กก กระจุต เป็นแหล่งนกน้ำทั้งประจำถิ่นและอพยพที่สำคัญ ความลึกโดยเฉลี่ย 1-1.3 เมตร ชุมชนที่เป็นที่รู้จักที่ตั้งอยู่บริเวณทะเลสาบส่วนนี้คือ ชุมชนทะเลน้อย ในอำเภอกวนขนุน จังหวัดพัทลุง

จากที่ทะเลสาบสงขลามีคุณลักษณะ 3 น้ำ ทั้งน้ำเค็ม น้ำกร่อย และน้ำจืด ด้วยลักษณะดังกล่าวทำให้ทะเลสาบสงขลามีความอุดมสมบูรณ์ไปด้วยสัตว์น้ำนานาชนิด มีรายงานว่าในทะเลสาบสงขลามีสัตว์น้ำอาศัยอยู่มากกว่า 700 ชนิด และยังมีรายงานอีกว่าในแต่ละปีผลิตสัตว์น้ำที่จับได้จากทะเลสาบมีมากถึง 7,000 ตันต่อปี (Taylor and Sons, 1985)

เนื่องจากลุ่มทะเลสาบสงขลาเป็นลุ่มน้ำขนาดใหญ่ มีแหล่งต้นน้ำจากเทือกเขาบรรทัดทางด้านตะวันตก และบางส่วนของเทือกเขาสันกาลาศีรีทางตอนใต้ ดังนั้นในระบบลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา ยังสามารถแบ่งเป็นลุ่มน้ำย่อย ๆ ของลุ่มน้ำ หรือคลองสาขาต่าง ๆ ที่ไหลสู่ทะเลสาบสงขลา ดังนี้ (รูปที่ 2.2) (สำนักวิจัยและพัฒนา, 2536)

1. คลองป่าพะยอม ต้นน้ำเกิดจากบริเวณเทือกเขาบรรทัด ไหลลงสู่ทะเลน้อย
2. คลองท่าแนะ หรือควนขนุน ต้นน้ำเกิดจากเทือกเขาบรรทัด ไหลผ่านอำเภอกวนขนุน เปิดลงสู่ทะเลน้อย
3. คลองนาท่อมกับคลองห้วยมอน บริเวณต้นน้ำคือเทือกเขาบรรทัด ไหลผ่านบริเวณนาท่อม ควนกุฎิ ในอำเภอเขาชัยสน เปิดลงสู่ทะเลหลวง
4. คลองท่าเขียว บริเวณต้นน้ำจากเทือกเขาบรรทัด ไหลผ่านท่าเขียวออกสู่ทะเลสาบตอนกลาง
5. คลองป่าบอน ต้นน้ำจากเทือกเขาบรรทัด ไหลผ่านอำเภอป่าบอนออกสู่ทะเลสาบตอนกลาง
6. คลองพรุพ้อ ต้นน้ำเกิดจากทิวเขาบรรทัด ไหลผ่านอำเภอปากพะยูนออกสู่ทะเลสาบตอนกลาง
7. คลองรัตภูมิ ต้นน้ำเกิดจากทิวเขาบรรทัด ไหลผ่านอำเภอรัตภูมิ ออกสู่ทะเลสาบสงขลาตอนล่าง

8. คลองอู่ตะเภา กับลุ่มน้ำที่มีคลองเล็กต่างๆ ไหลมารวมกัน ได้แก่ คลองวาด ซึ่งมีต้นน้ำจากทิวเขาบรรทัด คลองหลา คลองตำ คลองจำไทร หอยโข่ง คลองสะเดา ซึ่งมีต้นน้ำจากเทือกเขาสันกาลาคีรี ทางตอนใต้ของจังหวัดสงขลา คลองอู่ตะเภา จะไหลผ่านอำเภอสะเดา อำเภอหาดใหญ่ และไหลลงสู่ทะเลสาบสงขลาตอนล่าง และจัดเป็นคลองที่ใหญ่และยาวที่สุด โดยมีความยาวถึง 68 กิโลเมตร

2.1.2 ลักษณะภูมิอากาศ

บริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา มีลักษณะภูมิอากาศเป็นแบบมรสุมเขตร้อน (Tropical Monsoon Climate) โดยได้รับอิทธิพลจากลมมรสุมตะวันตกเฉียงใต้ ซึ่งทำให้มีฝนตกในช่วงเดือนพฤษภาคมถึงกันยายน และลมมรสุมตะวันออกเฉียงเหนือ ในช่วงเดือนตุลาคมถึงมกราคม ซึ่งเป็นช่วงที่มีปริมาณฝนตกมากที่สุด ส่วนในช่วงเดือนกุมภาพันธ์ถึงเมษายน เป็นช่วงที่มีอากาศร้อนและฝนตกในปริมาณน้อย ซึ่งเกิดจากอิทธิพลของลมที่พัดมาจากทะเลจีนใต้

จากสถิติข้อมูลเกี่ยวกับอากาศบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา ซึ่งนำค่าที่ได้จดบันทึกมาจาก 2 แห่ง คือจังหวัดสงขลาและพัทลุง ของกรมอุตุนิยมวิทยา สรุปได้ดังนี้ (ปณัญญา และคณะ, 2541)

1) สถานีตรวจอากาศ จังหวัดสงขลา ในช่วง 30 ปี (ตั้งแต่ พ.ศ. 2509 – 2538) รายละเอียดแสดงในตารางที่ 2.1

1.1) อุณหภูมิ

อุณหภูมิเฉลี่ย ตลอดปี เท่ากับ 28.0°C โดยมีค่าเฉลี่ยสูงสุด เท่ากับ 32.9°C ในเดือนพฤษภาคม และค่าเฉลี่ยต่ำสุด เท่ากับ 29.1°C ในเดือนธันวาคม

1.2) ปริมาณน้ำฝน

ปริมาณน้ำฝนบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาตลอดปี เฉลี่ยเท่ากับ 2,018.5 มิลลิเมตร โดยมีจำนวนวันที่ฝนตกตลอดปีเฉลี่ย 153 วัน เดือนพฤศจิกายนเป็นเดือนที่มีปริมาณฝนเฉลี่ยมากที่สุด (594.3 มิลลิเมตร) และเดือนกุมภาพันธ์ เป็นเดือนที่มีปริมาณฝนเฉลี่ยน้อยที่สุด (19.6 มิลลิเมตร)

1.3) ความชื้นสัมพัทธ์

ค่าความชื้นสัมพัทธ์ เฉลี่ยตลอดปีเท่ากับร้อยละ 77 โดยในเดือนพฤศจิกายนเป็นเดือนที่มีค่าความชื้นสัมพัทธ์เฉลี่ยสูงสุด(ร้อยละ 83) ส่วนเดือนที่มีค่าความชื้นสัมพัทธ์เฉลี่ยน้อยที่สุดได้แก่เดือนกุมภาพันธ์ มีนาคม เมษายน กรกฎาคมและสิงหาคม ซึ่งมีค่าร้อยละ 75

2) สถานีตรวจอากาศ จังหวัดพัทลุง ในช่วง 10 ปี (ตั้งแต่ พ.ศ. 2525 – 2534) รายละเอียดแสดงในตารางที่ 2.2

2.1) อุณหภูมิ

อุณหภูมิเฉลี่ยตลอดปี บริเวณจังหวัดพัทลุง เท่ากับ 28.2°C โดยมีค่าเฉลี่ยสูงสุด เท่ากับ 33.9°C ในเดือนเมษายน และค่าเฉลี่ยต่ำสุด เท่ากับ 23.4°C ในเดือนกุมภาพันธ์

2.2) ปริมาณน้ำฝน

ปริมาณน้ำฝนบริเวณจังหวัดพัทลุง รวมตลอดปีเฉลี่ย 1,862.6 มิลลิเมตร โดยมีจำนวนวันที่ฝนตกตลอดปีเฉลี่ย 154.5 วัน เดือนที่มีปริมาณฝนเฉลี่ยมากที่สุด ได้แก่ เดือนพฤศจิกายน (457.7 มิลลิเมตร) ส่วนเดือนที่มีปริมาณฝนเฉลี่ยน้อยที่สุด ได้แก่ เดือนกุมภาพันธ์ (13.3 มิลลิเมตร)

2.3) ความชื้นสัมพัทธ์

ค่าความชื้นสัมพัทธ์ เฉลี่ยตลอดปีเท่ากับร้อยละ 79 โดยในเดือนพฤศจิกายน มีค่าความชื้นสัมพัทธ์เฉลี่ยสูงสุด (ร้อยละ 84) ส่วนเดือนสิงหาคม เป็นเดือนที่มีค่าความชื้นสัมพัทธ์เฉลี่ยน้อยที่สุด (ร้อยละ 75)

ตารางที่ 2.1 แสดงลักษณะอากาศ ในช่วง 30 ปี (พ.ศ. 2509 – 2538) จังหวัดสงขลา

เดือน	อุณหภูมิ ($^{\circ}\text{C}$)			น้ำฝน		ความชื้นสัมพัทธ์ (%)
	สูงสุด	ต่ำสุด	เฉลี่ย	ปริมาณฝน (มม.)	จำนวนวัน	
มกราคม	29.7	24.1	27.2	72.8	8.9	76
กุมภาพันธ์	30.4	24.2	27.6	19.6	3.4	75
มีนาคม	31.4	24.4	28.4	45.7	5.4	75
เมษายน	32.5	24.8	29.1	68.4	7.1	75
พฤษภาคม	32.9	24.8	28.9	125.2	13.2	77
มิถุนายน	32.8	24.5	28.7	103.4	12.5	76
กรกฎาคม	32.5	24.1	28.4	93.2	12.5	75
สิงหาคม	32.6	24.2	28.4	99.1	13.2	75
กันยายน	32.1	24.0	27.9	136.2	14.3	77
ตุลาคม	31.0	23.9	27.5	266.0	20.6	81
พฤศจิกายน	29.5	24.0	26.9	594.3	22.3	83
ธันวาคม	29.1	24.1	26.8	394.6	19.6	80
รวม/เฉลี่ย	31.4	24.3	28.0	2,018.50	153.0	77

ที่มา : ปณัญญา และคณะ, 2541

ตารางที่ 2.2 แสดงลักษณะอากาศ ในช่วง 10 ปี (พ.ศ. 2525 – 2534) จังหวัดพัทลุง

เดือน	อุณหภูมิ (°C)			น้ำฝน		ความชื้นสัมพัทธ์ (%)
	สูงสุด	ต่ำสุด	เฉลี่ย	ปริมาณฝน (มม.)	จำนวน วัน	
มกราคม	30.3	23.9	27.1	61.0	10.1	81
กุมภาพันธ์	31.6	23.4	27.5	13.3	3.0	80
มีนาคม	32.8	24.0	28.4	79.4	6.4	78
เมษายน	33.9	24.8	29.4	108.8	9.1	77
พฤษภาคม	33.2	24.9	29.1	147.3	14.7	78
มิถุนายน	33.6	24.7	29.2	71.8	10.4	76
กรกฎาคม	33.2	24.2	28.7	114.3	12.6	76
สิงหาคม	33.1	24.4	28.8	85.5	11.7	75
กันยายน	32.8	24.1	28.5	114.3	15.3	77
ตุลาคม	31.6	24.2	27.9	228.0	18.9	79
พฤศจิกายน	30.1	24.1	27.1	457.7	21.1	83
ธันวาคม	29.3	24.0	26.7	381.2	21.2	84
รวม/เฉลี่ย	32.1	24.2	28.2	1,862.60	154.5	79

ที่มา : ปณัฏฐา และคณะ, 2541

2.2 ทรัพยากรธรรมชาติ

ดังที่กล่าวแล้วข้างต้น บริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา มีทรัพยากรธรรมชาติที่หลากหลายมาก แต่ในที่นี้จะขอกล่าวถึงทรัพยากรสำคัญที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาในครั้งนี้ ซึ่งได้แก่ ทรัพยากรดิน ทรัพยากรป่าไม้ และทรัพยากรน้ำ

2.2.1 ทรัพยากรดินและการใช้ประโยชน์

1) ดินพิจารณาตามลักษณะธรณีสัณฐาน

จากรายงานการสำรวจดินของจังหวัดสงขลา พัทลุง และนครศรีธรรมราช ของกองสำรวจและจำแนกดิน ซึ่งลักษณะดินจะมีความแตกต่างกันด้านวัตถุต้นกำเนิดดินและสภาพภูมิประเทศ ซึ่งสามารถสรุปดินตามลักษณะธรณีสัณฐานวิทยา ได้ดังต่อไปนี้

1.1) หาดทรายและสันทราย เกิดเป็นแนวยาวขนานไปกับชายฝั่งทะเลด้านทิศตะวันออกของกลุ่มทะเลสาบ ลักษณะพื้นที่เป็นสันทรายซึ่งเกิดจากอิทธิพลของคลื่นที่พัดพาเอาทรายมาทับถม พบทั้งบริเวณที่เป็นชายฝั่งทะเลและทะเลสาบ ดินที่พบส่วนใหญ่มีเนื้อดินเป็นทรายจัด มีการระบายน้ำมากเกินไปมีปริมาณแร่ธาตุอาหารตามธรรมชาติต่ำ

1.2) ที่ราบน้ำทะเลเคยท่วมถึง เกิดจากการพัดพาทับถมของตะกอนน้ำทะเลซึ่งเคยท่วมถึงในอดีต เป็นบริเวณพื้นที่ราบลุ่มมีบริเวณกว้างขนานไปกับชายฝั่งทะเล และเป็นแนวแคบ ๆ ตามริมฝั่งทะเลสาบสงขลาด้านทิศตะวันออกและทิศใต้ การทับถมส่วนใหญ่เป็นพวกตะกอนเนื้อละเอียดปะปนกับเปลือกหอย ดินที่พบเป็นพวกดินเหนียวและดินเหนียวปนทรายแป้ง มีการระบายน้ำเร็ว บางบริเวณอาจพบดินกรดหรือดินกรดแฝง

1.3) ที่ราบตะกอนทะเลสาบ มีลักษณะเป็นสันยาวขนานไปกับชายฝั่งทะเลสาบสงขลาด้านทิศตะวันออก ดินที่พบเกิดจากการทับถมของตะกอนทะเลสาบ มีเนื้อดินเป็นพวกดินทรายแป้ง มีการระบายน้ำเร็ว

1.4) ที่ลุ่มตื้นน้ำขัง ลักษณะพื้นที่เป็นที่ลุ่มตื้นน้ำขังเกือบตลอดปี พบการทับถมของซากพืชที่เน่าเปื่อยผุพังเป็นบางแห่ง ดินที่พบส่วนใหญ่เป็นดินเหนียว บางบริเวณอาจพบดินกรดจัดหรือกรดแฝง พืชพรรณส่วนใหญ่เป็นพืชธรรมชาติ พวกกก กระจุต เนื่องจากมีน้ำท่วมขังจึงไม่เหมาะสมที่จะใช้ทำการเกษตร

1.5) ที่ราบลุ่มตะกอนลำน้ำ มีลักษณะพื้นที่เป็นที่ราบเรียบหรือเกือบราบเรียบ ซึ่งเกิดจากการพัดพาทับถมของตะกอนลำน้ำ ดินที่พบบริเวณที่ราบลุ่มนี้ ส่วนใหญ่จะเป็นดินเหนียวที่มีการระบายน้ำเร็ว หรือบางบริเวณอาจพบพวกดินร่วนเหนียวที่มีการระบายน้ำค่อนข้างเร็ว ใช้ในการทำนาหรือปลูกพืชผักในฤดูแล้ง

1.6) ที่สันดินริมน้ำ เกิดจากการทับถมของตะกอนลำน้ำบนริมฝั่งแม่น้ำลำธาร ดินที่พบเป็นดินร่วนละเอียดหรือดินเหนียวที่มีการระบายน้ำดี บางแห่งอาจพบพวกดินร่วนเหนียวที่มีการระบายน้ำค่อนข้างเร็ว ดินบริเวณนี้ส่วนใหญ่เป็นดินที่เหมาะสมสำหรับปลูกพืชเศรษฐกิจทั่วไปได้หลายชนิด

1.7) ลานตะกัลลำนาระดับต่ำ มีลักษณะพื้นที่เป็นที่ราบเรียบหรือค่อนข้างราบ ซึ่งอยู่ถัดจากที่ราบลุ่มตะกอนลำน้ำ มีลักษณะเนื้อดินแตกต่างกันไป ส่วนใหญ่จะเป็นดินเนื้อละเอียด อาจพบก้อนกรวดพวกศิลาแลงปะปนอยู่ในชั้นดินเป็นแห่ง ๆ ดินมีการระบายน้ำเร็ว ในบริเวณที่มีชั้นก้อนกรวดพวกศิลาแลงหนาแน่นจะถูกปล่อยทิ้งไว้เป็นป่าละเมาะ

1.8) บริเวณพื้นที่ผิวที่เหลื่อมล้ำจากการกัดกร่อน ลักษณะพื้นที่เป็นพื้นที่ดอนที่เกิดจากขบวนการปรับระดับพื้นที่ มีการสลายตัวของหิน การชะล้างพังทลายและการเคลื่อนย้ายวัตถุไปทับถม มีสภาพพื้นที่แตกต่างกันไปตั้งแต่สภาพพื้นที่ลูกคลื่นลอนลาดและลอนชัน จนถึง

เนินเขาหรือที่ลาดเชิงเขาที่เหลื่อมล้ำจากการกัดกร่อน ดินส่วนใหญ่มีการระบายน้ำดี มีเนื้อดินปนแปรไปตามวัตถุต้นกำเนิด อาจจะพบเนื้อดินพวกดินร่วนหยาบ ร่วนละเอียดจนถึงดินเหนียว สำหรับในบริเวณที่เป็นเนินเขา ที่ลาดเชิงเขาและบริเวณพื้นที่ที่ถูกคลื่นลอนลาดและลอนชัน บางแห่งอาจพบชั้นก้อนกรวดพวกศิลาแลงปะปนอยู่ในเนื้อดิน

1.9) เขาและภูเขา มีลักษณะพื้นที่ลาดชันตั้งแต่ 35% ขึ้นไป เป็นสันเขาหรือเทือกเขาทอดเป็นแนวยาวขนานกับทะเลสาบด้านทิศตะวันตกของพื้นที่ลุ่มทะเลสาบ บางแห่งอาจพบเขาเป็นหย่อม ๆ หรือเขาโดดบริเวณพื้นที่รอบ ๆ ชายฝั่งทะเลสาบ เนื่องจากพื้นที่ที่มีความลาดชันสูง จึงไม่เหมาะที่จะใช้ทำการเกษตร ควรสงวนไว้เป็นแหล่งต้นน้ำลำธาร และอนุรักษ์ระบบนิเวศน์วิทยาของลุ่มทะเลสาบ

2) ความเหมาะสมของที่ดินเพื่อการเกษตร

ดินที่พบในพื้นที่ลุ่มทะเลสาบสงขลามีคุณสมบัติทางเคมีกายภาพแตกต่างกันตามสภาพของพื้นที่และวัตถุต้นกำเนิดดิน ความเหมาะสมของที่ดินต่อพืชชนิดต่างๆ นั้น ขึ้นอยู่กับปัจจัยหลายปัจจัย เช่น ความอุดมสมบูรณ์ของดิน สภาพภูมิประเทศ ภูมิอากาศ การจัดการ เป็นต้น อย่างไรก็ตามความเหมาะสมของที่ดินเพื่อการเกษตรสำหรับพืชเศรษฐกิจหลัก พอสรุปโดยสังเขปได้ดังนี้ (กรมพัฒนาที่ดิน, 2536)

2.1) ข้าว พื้นที่ส่วนใหญ่ไม่เหมาะสมสำหรับปลูกข้าว มีเนื้อที่ประมาณ 1,952,520 ไร่หรือร้อยละ 38.05 ของพื้นที่ลุ่มทะเลสาบ สาเหตุเนื่องมาจากพื้นที่ที่มีความลาดชันสูง ดินเป็นทรายจัด ดินเป็นกรดจัด และดินมีการระบายน้ำมากเกินไป พื้นที่ส่วนใหญ่อยู่ในเขตจังหวัดสงขลา รองลงมาเป็นพื้นที่ที่มีความเหมาะสมปานกลางประมาณ 1,416,765 ไร่หรือร้อยละ 27.61 ส่วนใหญ่อยู่ในเขตจังหวัดสงขลา และเหมาะสมเล็กน้อย ประมาณ 1,148,665 ไร่หรือร้อยละ 22.41 ส่วนใหญ่อยู่ในเขตจังหวัดพัทลุง ส่วนพื้นที่ที่เหมาะสมที่สุดไม่พบในพื้นที่ลุ่มทะเลสาบ (รูปที่ 2.3)

2.2) ยางพารา พื้นที่ส่วนใหญ่ไม่เหมาะสมสำหรับปลูกยางพารา มีเนื้อที่ประมาณ 3,104,935 ไร่หรือร้อยละ 60.50 ของพื้นที่ลุ่มทะเลสาบ สาเหตุเนื่องมาจากดินมีการระบายน้ำเร็ว เลวมาก มากเกินไป และสภาพพื้นที่ที่มีความลาดชันมากกว่า 35% พื้นที่ส่วนใหญ่อยู่ในเขตจังหวัดพัทลุง รองลงมาเหมาะสมเล็กน้อย ประมาณ 714,405 ไร่หรือร้อยละ 13.93 ส่วนใหญ่อยู่ในเขตจังหวัดสงขลา เหมาะสมปานกลาง ประมาณ 698,610 ไร่หรือร้อยละ 13.64 ส่วนใหญ่อยู่ในเขตจังหวัดพัทลุง ส่วนเหมาะสมที่สุดไม่พบในพื้นที่ลุ่มทะเลสาบ (รูปที่ 2.3)

รูปที่ 2.3 สมรรถนะที่ดิน

2.3) ปาล์มน้ำมัน พื้นที่ส่วนใหญ่ไม่เหมาะสมสำหรับปลูกปาล์มน้ำมัน มีเนื้อที่ประมาณ 1,969,880 ไร่หรือร้อยละ 38.38 ของพื้นที่ลุ่มทะเลสาบ สาเหตุเนื่องมาจากสภาพพื้นที่ที่มีความลาดชัน ดินตื้น การระบายน้ำเลวมาก มากเกินไป และดินเป็นกรดจัด พื้นที่ส่วนใหญ่อยู่ในเขตจังหวัดสงขลา รองลงมาเหมาะสมเล็กน้อย 1,643,400 ไร่หรือร้อยละ 32.04 ส่วนใหญ่อยู่ในเขตจังหวัดพัทลุง เหมาะสมปานกลาง 904,670 ไร่หรือร้อยละ 17.65 ส่วนใหญ่อยู่ในเขตจังหวัดพัทลุง ส่วนเหมาะสมที่สุดและเหมาะสมปานกลางไม่พบในพื้นที่ลุ่มน้ำ

2.4) ไม้ผล พื้นที่ส่วนใหญ่ไม่เหมาะสมสำหรับการปลูกไม้ผล มีเนื้อที่ประมาณ 3,128,265 ไร่หรือร้อยละ 60.96 ของพื้นที่ลุ่มทะเลสาบ สาเหตุเนื่องมาจากดินมีการระบายน้ำเลวมาก เลว มากเกินไป ดินตื้น ดินเป็นกรดจัด และสภาพพื้นที่ที่มีความลาดชันมากกว่า 35% ส่วนใหญ่อยู่ในเขตจังหวัดพัทลุง รองลงมาเหมาะสมเล็กน้อย 1,389,685 ไร่หรือร้อยละ 27.11 ส่วนใหญ่อยู่ในเขตจังหวัดสงขลา ส่วนเหมาะสมที่สุดและเหมาะสมปานกลางไม่พบในพื้นที่ลุ่มน้ำ

2.5) พืชผัก พื้นที่ส่วนใหญ่เหมาะสมเล็กน้อยสำหรับปลูกผัก มีเนื้อที่ประมาณ 3,252,350 ไร่หรือร้อยละ 63.41 ของพื้นที่ลุ่มทะเลสาบ สาเหตุเนื่องมาจากดินมีการระบายน้ำเลวมาก ค่อนข้างเลว มากเกินไป เป็นกรด และดินมีความอุดมสมบูรณ์ต่ำ ส่วนใหญ่อยู่ในเขตจังหวัดสงขลา รองลงมาไม่เหมาะสมเล็กน้อย 1,195,005 ไร่หรือร้อยละ 23.28 เหมาะสมปานกลาง 70,595 ไร่หรือร้อยละ 1.38 ส่วนใหญ่อยู่ในเขตจังหวัดพัทลุง ส่วนเหมาะสมที่สุดไม่พบในพื้นที่ลุ่มทะเลสาบ

3) การใช้ประโยชน์ที่ดิน

การใช้ประโยชน์ที่ดินในพื้นที่ลุ่มทะเลสาบในปี พ.ศ. 2543 แสดงในตารางที่ 2.3 จะเห็นได้ว่า จากการที่ประชากรส่วนใหญ่ของลุ่มทะเลสาบสงขลาพึ่งพาอาชีพการเกษตร ทำให้การใช้ที่ดินของลุ่มทะเลสาบสงขลาสูงถึง 4.134 ล้านไร่ หรือคิดเป็นร้อยละ 75.51 ของพื้นที่ลุ่มทะเลสาบถูกใช้ไปเพื่อทำการเกษตร โดยการใช้ที่ดินที่โดดเด่นมากคือ การทำสวนยางพารา มีสูงถึง 2.311 ล้านไร่ คิดเป็นร้อยละ 42.22 ของพื้นที่ลุ่มทะเลสาบสงขลา รองลงมาเป็นการใช้ที่ดินเพื่อทำนาซึ่งมีประมาณ 1.496 ล้านไร่ คิดเป็นร้อยละ 27.34 ของพื้นที่ลุ่มทะเลสาบ และการใช้ที่ดินเพื่อทำสวนไม้ผล 243,519 ไร่ คิดเป็นร้อยละ 4.45 ของพื้นที่ลุ่มทะเลสาบ และพื้นที่ทำนาทุ่งประมาณ 67,956 ไร่ ส่วนพื้นที่ที่ใช้ประโยชน์เป็นที่อยู่อาศัยมีเพียงร้อยละ 1.87 ของพื้นที่ลุ่มทะเลสาบ ส่วนพื้นที่ป่าไม้โดยเฉพาะป่าดิบชื้น เหลือเพียงร้อยละ 17.97 ของพื้นที่ลุ่มทะเลสาบสงขลาเท่านั้น

ตารางที่ 2.3 การใช้ที่ดินในพื้นที่ลุ่มทะเลสาบสงขลา ปี พ.ศ. 2543

ประเภทการใช้ที่ดิน	เนื้อที่ (ไร่)	ร้อยละ
ทางการเกษตร	4,134,539	75.51
ทำนา	1,496,885	27.34
ทำสวนยางพารา	2,311,852	42.22
ไม้ผล	243,519	4.45
ปาล์มน้ำมัน	12,662	0.23
ทำนาเกลือ	67,956	1.24
อื่น ๆ	1,665	0.03
ป่าไม้	983,946	17.97
แม่น้ำลำคลอง	18,548	0.34
ที่อยู่อาศัย	102,570	1.87
อื่น ๆ	236,146	4.31
รวม	5,475,749	100.00

ที่มา: กรมพัฒนาที่ดิน

4) การถือครองที่ดิน

สำหรับที่ดินที่ถือครองเพื่อการเกษตร ส่วนใหญ่เป็นที่ดินของตนเอง และสัดส่วนของเกษตรกรที่มีที่ดินเป็นของตนเองจะสูงกว่าค่าเฉลี่ยของประเทศและภาคอื่น ๆ ซึ่งมีสัดส่วนของการเช่าที่ดินค่อนข้างสูง (ตารางที่ 2.4) การที่เกษตรกรมีที่ดินเป็นของตนเองที่มีเอกสารสิทธิ์ในที่ดินค่อนข้างสมบูรณ์ (โฉนด และน.ส.3) เป็นสิ่งจำเป็นมากสำหรับเกษตรกรในการปรับปรุงประสิทธิภาพการผลิตทางการเกษตร เพราะนอกจากจะเป็นหลักประกันในการได้รับสินเชื่อการเกษตรแล้ว ยังเป็นสิ่งจูงใจในการตัดสินใจปรับปรุงดิน

จำนวนฟาร์มและขนาดของฟาร์มในพื้นที่ลุ่มทะเลสาบแสดงในตารางที่ 2.5 จำนวนฟาร์มในสามจังหวัดของพื้นที่ลุ่มทะเลสาบคิดเป็นร้อยละ 38.5 ของจำนวนฟาร์มทั้งหมดในภาคใต้ ขนาดของฟาร์มเฉลี่ยอยู่ระหว่าง 19.9 - 21.9 ไร่ต่อครัวเรือน มีขนาดเล็กกว่าขนาดของฟาร์มเฉลี่ยของภาคใต้ และของประเทศ ซึ่งเท่ากับ 22.7 และ 25.2 ไร่ต่อครัวเรือน ตามลำดับ

ตารางที่ 2.4 ลักษณะการถือครองที่ดินทางการเกษตร ปี พ.ศ. 2538

ภาค/จังหวัด	เนื้อที่ถือครอง	เนื้อที่ของตนเอง		เนื้อที่ของคนอื่น	
		เนื้อที่ (ไร่)	ร้อยละ	เนื้อที่ (ไร่)	ร้อยละ
3 จังหวัดพื้นที่ลุ่มทะเลสาบ					
สงขลา	2,097,105	1,961,858	93.55	135,247	6.45
พัทลุง	1,210,967	1,110,060	91.67	100,907	8.33
นครศรีธรรมราช	3,122,476	2,746,653	87.96	375,823	12.04
ภาคใต้	18,164,960	16,743,385	92.17	1,421,575	7.83
ประเทศไทย	132,478,570	109,318,442	82.52	23,160,128	17.48

ที่มา: สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2542

ตารางที่ 2.5 จำนวนฟาร์ม และขนาดของฟาร์มเฉลี่ย ปี พ.ศ. 2538

ภาค/จังหวัด	ขนาดของฟาร์มเฉลี่ย (ไร่)	จำนวนฟาร์ม	ร้อยละ
3 จังหวัดพื้นที่ลุ่มน้ำฯ		307,882	38.5
สงขลา	19.9	105,389	13.2
พัทลุง	20.1	60,108	7.5
นครศรีธรรมราช	21.9	142,385	17.8
ภาคใต้	22.7	801,434	15.3
ประเทศไทย	25.2	5,248,815	100.0

ที่มา: สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2542

5) ปัญหาของทรัพยากรดินและการใช้ประโยชน์ที่ดิน

ปัญหาที่เกี่ยวข้องกับทรัพยากรดินและการใช้ประโยชน์ที่ดินบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา ที่เด่นชัดในปัจจุบัน สามารถสรุปได้ดังนี้

5.1) ปัญหาในสภาพของทรัพยากรดิน เนื่องจากพื้นที่ลุ่มทะเลสาบมีลักษณะภูมิประเทศที่แตกต่างกันออกไปตั้งแต่ สูงชัน จนถึงที่ลุ่มต่ำชายทะเล ซึ่งมีลักษณะของดิน วัตถุต้นกำเนิดดินและคุณสมบัติของดินแตกต่างกัน มีทั้งที่เหมาะสมต่อการเกษตร แต่ขณะเดียวกัน ดินที่เป็นปัญหาต่อการใช้ประโยชน์ทางการเกษตร ก็พบแพร่กระจายทั่วไปในพื้นที่ลุ่มทะเลสาบได้แก่ ดินเป็นทรายจัดประมาณ 88,697 ไร่ (1.76 % ของพื้นที่ลุ่มทะเลสาบ) ดินกรดจัด พื้นที่ประมาณ 191,393 ไร่ (3.80 % ของพื้นที่ลุ่มทะเลสาบ) ดินตื้น เป็นดินที่มีการระบายน้ำดี มีความอุดมสมบูรณ์ต่ำ พื้นที่ประมาณ 539,649 ไร่ (10.71 % ของพื้นที่ลุ่มทะเลสาบ) ดินเค็ม พื้นที่ประมาณ 10,397 ไร่

(0.20 % ของพื้นที่ลุ่มทะเลสาบ) จะเห็นได้ว่า ปัญหาในตัวของทรัพยากรดินเองเป็นปัจจัยที่จะส่งผลกระทบต่อการนำที่ดินไปใช้ประโยชน์และต้นทุนที่อาจเกิดขึ้นจากการนำที่ดินไปใช้

5.2) ปัญหาการพังทลายของดิน เป็นปัญหาหนึ่งที่มีความรุนแรงและมีความสลับซับซ้อนเชื่อมโยงกับปัญหาการทำลายพื้นที่ป่าไม้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งกรณีการบุกรุกพื้นที่ป่าไม้เพื่อการปลูกยางพารา พืชไร่หรือไม้โตเร็ว เพราะการใช้พื้นที่ดังกล่าวส่งผลกระทบต่อเกษตรของพื้นที่ลุ่มทะเลสาบ เพราะการทำเกษตรในพื้นที่ที่ไม่เหมาะสม มีความลาดชัน การชะล้างพังทลายของหน้าดินสูง ทำให้ดินสูญเสียความอุดมสมบูรณ์ กระทั่งต่อผลผลิตทางการเกษตรของเกษตรกร

5.3) ปัญหาการใช้ที่ดินไม่เหมาะสม การเพิ่มขึ้นของประชากร และการขยายตัวทางเศรษฐกิจอย่างรวดเร็ว ทำให้ความต้องการใช้ที่ดินทุกประเภทเพิ่มขึ้น โดยเฉพาะทางด้านการเกษตร ในขณะที่พื้นที่ที่เหมาะสมสำหรับการเกษตรมีจำกัด ทำให้มีการบุกรุกพื้นที่ป่า ซึ่งมีความลาดชันสูงและป่าชายเลน มาใช้ในการปลูกพืชและการเลี้ยงกุ้งกุลาดำ เป็นการทำลายความสมดุลของระบบนิเวศน์ ในขณะที่บริเวณดังกล่าวไม่เหมาะสมที่จะนำมาใช้เพื่อการเกษตร จึงเป็นการเร่งให้ทรัพยากรดินเสื่อมโทรมเร็วขึ้น อาทิเช่น การบุกรุกพื้นที่ป่าไม้เพื่อปลูกยางพารา พืชไร่ และไม้โตเร็วบนเทือกเขาบรรทัด และการขยายตัวของการเลี้ยงกุ้งกุลาดำบริเวณป่าโกงกางรอบ ๆ ทะเลสาบ

2.2.2 ทรัพยากรป่าไม้

ดังที่ทราบกันดีว่าป่าไม้เป็นทรัพยากรธรรมชาติที่มีประโยชน์ยิ่งต่อมนุษย์ เกินกว่าที่จะพรรณนาได้ ดังที่เห็นได้ชัดเจนมาก คือ ทำความชุ่มชื้นให้แก่ดิน ทำให้เกิดความอุดมสมบูรณ์ทั้งต้นไม้ พืชคลุมดิน สัตว์ป่า ฯลฯ ทำให้ฝนตกตามฤดูกาล และยังป้องกันไม่ให้น้ำท่วม ความอุดมสมบูรณ์ของป่า ก่อให้เกิดประโยชน์ทางเศรษฐกิจมากมาย สามารถใช้ประโยชน์จากไม้ เพื่อปลูกสร้างอาคาร ใช้เป็นเชื้อเพลิง อาศัยพืชและสัตว์ป่าเป็นอาหาร และยารักษาโรค นอกจากนี้ ป่ายังช่วยเก็บรักษาดินน้ำ ลำธาร เพื่อดูดซับน้ำไว้หล่อเลี้ยงพื้นที่ราบ ทั้งยังช่วยเป็นปอดธรรมชาติที่ช่วยดูดซับเอาก๊าซพิษต่างๆ ที่มนุษย์สร้างขึ้น จากที่กล่าวมาทั้งหมด เป็นที่ชัดเจนว่า ถ้าพื้นที่ป่าไม้โดนทำลาย คุณประโยชน์ของป่าก็จะสูญสิ้นไปอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้หรือหาสิ่งทดแทนไม่ได้

1) ประเภทป่าไม้บริเวณพื้นที่ลุ่มทะเลสาบสงขลา

ป่าไม้ในบริเวณพื้นที่ลุ่มทะเลสาบสงขลาสามารถจำแนกออกได้เป็น 2 ประเภทใหญ่ ดังนี้

1.1) ป่าดิบชื้น ได้แก่ บริเวณที่เป็นป่าไม้บนบก ซึ่งไม่ติดทะเล โดยมีไม้เศรษฐกิจที่สำคัญ คือ ไม้ยาง ไม้ตะเคียนทอง ไม้เคี่ยม ไม้พะยอม ไม้กระบอก และไม้จำปา บริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา มีพื้นที่ป่าประเภทนี้ประมาณ 719,626 ไร่หรือคิดเป็นร้อยละ 13.55 ของพื้นที่ลุ่ม

ทะเลสาบ พบส่วนใหญ่บริเวณด้านตะวันตกของกลุ่มทะเลสาบ ซึ่งเป็นพื้นที่ภูเขาและเทือกเขาสลับซับซ้อน มีความลาดชันของพื้นที่สูง และมีปริมาณความชื้นสูง

1.2) ป่าพรุ หรือป่าบึงน้ำจืด ได้แก่ บริเวณที่เคยมีน้ำทะเลเข้าขังมาก่อนในอดีต ปัจจุบันมีพืชพรรณไม้มีอายุนานชนิดขึ้นอยู่ พื้นที่ส่วนใหญ่อยู่รอบ ๆ ทะเลน้อย บริเวณ อ.ชะอวด จังหวัดนครศรีธรรมราช และบริเวณรอบ ๆ ทะเลสาบสงขลา ซึ่งมีเนื้อที่ 164,642 ไร่หรือร้อยละ 3.10 ของพื้นที่ลุ่มน้ำ โดยมีพรรณไม้ที่สำคัญ ได้แก่ เสม็ด นอกจากนี้ ยังเป็นแหล่งอาศัยของสัตว์น้ำ สัตว์บก และนกมากมาย

2) การจำแนกเขตการใช้ประโยชน์ทรัพยากรและป่าไม้โดยรัฐฯ

บริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา มีพื้นที่ที่ได้ประกาศเป็นเขตป่าสงวนแห่งชาติรวมทั้งสิ้น จำนวน 55 ป่า เป็นเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่า 2 แห่ง เป็นเขตอุทยานแห่งชาติ 2 แห่ง เขตวนอุทยาน 1 แห่ง ปัจจุบันกรมป่าไม้ได้ทำการจำแนกเขตการใช้ประโยชน์ทรัพยากร และที่ดินป่าไม้ในพื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติขึ้นตามมติคณะรัฐมนตรี เมื่อวันที่ 10 และ 17 มีนาคม 2535 ซึ่งได้กำหนดขึ้นโดยอาศัยข้อมูลจากการศึกษาวิจัยของหน่วยงานต่างๆ มาประกอบในการพิจารณากำหนดเขตตามระบบข้อมูลสารสนเทศภูมิศาสตร์ โดยสามารถจำแนกออกได้ 3 เขต ดังนี้

2.1) เขตพื้นที่ป่าเพื่อการอนุรักษ์ มีเนื้อที่ทั้งสิ้น 851,352 ไร่ หรือร้อยละ 16.03 ของพื้นที่ลุ่มน้ำทะเลสาบ เขตพื้นที่บริเวณนี้ กำหนดไว้เพื่อการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม ดิน น้ำ พันธุ์พืช พันธุ์สัตว์ที่มีคุณค่าหายาก การป้องกันภัยธรรมชาติอันเกิดจากน้ำท่วม และการพังทลายของดิน ตลอดจนเพื่อประโยชน์ในด้านการศึกษา การวิจัย นันทนาการของประชาชน และความมั่นคงของชาติ ซึ่งประกอบด้วย เขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าอุทยานแห่งชาติ พื้นที่ลุ่มน้ำชั้นที่ 1 รวมถึงพื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติ บริเวณที่ซึ่งมีสภาพป่าสมบูรณ์ หรือมีศักยภาพเหมาะสมต่อการอนุรักษ์ธรรมชาติ เพื่อรักษาไว้ซึ่งความสมดุลของธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม

2.2) เขตพื้นที่ป่าเพื่อเศรษฐกิจ มีเนื้อที่ทั้งสิ้น 102,772 ไร่ หรือร้อยละ 1.93 ของพื้นที่ลุ่มทะเลสาบ ได้แก่ พื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติที่กำหนดไว้เพื่อผลิตไม้และของป่า รวมถึงพื้นที่เศรษฐกิจตามนโยบายมติคณะรัฐมนตรีเกี่ยวกับการกำหนดชั้นคุณภาพลุ่มน้ำ และการจำแนกเขตการใช้ประโยชน์ที่ดินในพื้นที่ป่าชายเลน พื้นที่เพื่อการพัฒนาทรัพยากรป่าไม้ และพื้นที่ประสานการใช้ประโยชน์ร่วมกัน ระหว่างทรัพยากรป่าไม้กับทรัพยากรธรรมชาติอื่น ๆ เช่น ทรัพยากรมนุษย์ ทรัพยากรแร่และทรัพยากรพลังงาน เพื่อประโยชน์ทางเศรษฐกิจ และความมั่นคงของชาติ ตลอดจนต้องไม่อยู่ในหลักเกณฑ์ที่จำแนกให้เป็นเขตพื้นที่ป่าเพื่อการอนุรักษ์

2.3) เขตพื้นที่ป่าที่เหมาะสมต่อการเกษตร มีเนื้อที่ทั้งสิ้น 251,495 ไร่ หรือร้อยละ 4.74 ของพื้นที่ลุ่มทะเลสาบ ได้แก่ พื้นที่ป่าที่มีสมรรถนะที่ดินเหมาะสมต่อการเกษตร หรือมีศักยภาพสูงในการพัฒนาด้านเกษตร ตามผลการจำแนกสมรรถนะที่ดินของกรมพัฒนาที่ดิน รัฐ

สามารถพัฒนาความเป็นอยู่ของราษฎรได้อย่างมีประสิทธิภาพ ซึ่งประกอบด้วยพื้นที่ป่าที่มีสมรรถนะของดินเหมาะสมต่อการเกษตร และพื้นที่ที่มีความเหมาะสมต่อการเกษตร ตามนัยมติคณะรัฐมนตรีเกี่ยวกับการกำหนดชั้นคุณภาพลุ่มน้ำ และการจำแนกเขตการใช้ประโยชน์ที่ดินในพื้นที่ป่าชายเลน

3) ปัญหาของทรัพยากรป่าไม้

เมื่อก้าวถึงปัญหาความเสื่อมโทรมของทรัพยากรป่าไม้ ในที่นี้มักจะมุ่งเน้นถึงการลดลงของพื้นที่ป่าไม้มากกว่ากรณีอื่น เนื่องจากเป็นดัชนีที่ชี้ให้เห็นถึงความเสื่อมโทรมของทรัพยากรป่าไม้ได้อย่างชัดเจน ปัจจุบันพื้นที่ป่าไม้ของกลุ่มทะเลสาบเหลือเพียงร้อยละ 18.35 เท่านั้น ซึ่งเมื่อเปรียบเทียบกับสัดส่วนพื้นที่ป่าไม้ของประเทศไทยแล้ว พื้นที่ป่าไม้ของกลุ่มน้ำทะเลสาบที่เหลืออยู่ต่ำกว่าสัดส่วนของพื้นที่ป่าไม้ระดับประเทศซึ่งมีอยู่ร้อยละ 26 (ปณัญญา และคณะ, 2541) ในอดีตที่ผ่านมาพื้นที่ป่าไม้ของกลุ่มทะเลสาบสงขลาลดลงอย่างรวดเร็วมาก คล้ายคลึงกับที่เกิดขึ้นในพื้นที่อื่นๆ ของภาคใต้ ตัวอย่างเช่น ในจังหวัดพัทลุงพื้นที่ป่าไม้บริเวณเทือกเขาบรรทัดและบริเวณใกล้เคียงถูกทำลายในอัตราที่น่าเป็นห่วงมากคือ สูงถึงร้อยละ 15 ของพื้นที่ป่าไม้ทั้งหมด (สำนักงานจังหวัดพัทลุง, 2520) และในส่วนของจังหวัดสงขลา ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของพื้นที่ลุ่มทะเลสาบ มีรายงานว่าพื้นที่ป่าไม้ของจังหวัดสงขลาถูกบุกรุก ลดจำนวนลงเรื่อยๆ เช่นเดียวกับในพื้นที่อื่นๆ สาเหตุที่สำคัญมาจากราษฎรในพื้นที่และจากจังหวัดใกล้เคียงบุกรุกแผ้วถางเพื่อใช้พื้นที่ปลูกยางพาราหรือขายต่อให้กับผู้อื่น มีการลักลอบตัดไม้โดยมีนายทุนหนุนหลังและจากการให้สัมปทานป่าไม้ (ก่อนมีการปิดสัมปทาน) (ศูนย์ประสานพัฒนาชนบทจังหวัดสงขลา, มปป) (ดูรายละเอียดในบทที่ 3-5)

2.2.3 ทรัพยากรน้ำ

สำหรับทรัพยากรน้ำในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาที่จะเอื้อต่อความเป็นอยู่ในด้านต่างๆ ทั้งการบริโภคและอุปโภค แหล่งน้ำหลักจะมาจากน้ำผิวดิน น้ำใต้ดิน และแหล่งน้ำจากการพัฒนาการชลประทานของรัฐ แต่ในที่นี้อธิบายเฉพาะแหล่งน้ำผิวดิน และแหล่งน้ำจากการพัฒนาการชลประทานของรัฐ ซึ่งจะมีผลต่อการใช้ประโยชน์ที่ดินฯ ในวงกว้างดังรายละเอียดต่อไปนี้

1) แหล่งน้ำผิวดิน

แหล่งน้ำผิวดิน บริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาเป็นลำห้วย และคลองต่างๆ โดยมีต้นน้ำเกิดจากบริเวณเทือกเขาด้านตะวันตกของพื้นที่ ไหลมาทางด้านตะวันออกของพื้นที่ลุ่มทะเลสาบสงขลา ซึ่งประกอบด้วยทะเลหลวง ทะเลสาบสงขลา และทะเลน้อย รวมเนื้อที่ทั้งสิ้น 668,668 ไร่หรือร้อยละ 12.60 ของพื้นที่ลุ่มทะเลสาบ ซึ่งจากการศึกษาข้อมูลพบว่า ความลึกโดยทั่วไปของทะเลสาบสงขลาเฉลี่ย 1 – 2 เมตร น้ำในทะเลหลวง และทะเลน้อยเป็นน้ำจืด ส่วนน้ำในทะเลสาบสงขลาเป็นน้ำกร่อยถึงน้ำเค็ม และจะเค็มมากขึ้นในช่วงฤดูแล้ง แต่ปัจจุบันน้ำในทะเลหลวง และทะเลน้อย มีความเค็ม

มากขึ้น เนื่องจากอิทธิพลจากน้ำทะเล แต่จะเค็มมากน้อยเพียงใดขึ้นกับช่วงฤดูกาล โดยถ้ามีน้ำหลากจากคลองต่าง ๆ มาก น้ำจะจืด แต่ในช่วงฤดูแล้งจะมีการหนุนของน้ำทะเลเข้ามา เนื่องจากทะเลสาบเป็นทะเลเปิด ความเค็มของน้ำจึงมีมากขึ้น สำหรับคลองต่าง ๆ ในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา ส่วนใหญ่เป็นคลองที่มีความยาวไม่มาก ซึ่งได้กล่าวแล้วในหัวข้อ 2.1.2

2) การพัฒนาแหล่งน้ำ

จากการที่พื้นที่ต้นน้ำลำธารบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา ถูกบุกรุกทำลายก่อให้เกิดปัญหาต่อสิ่งแวดล้อม โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ปัญหาการขาดน้ำจึงได้มีการพัฒนาแหล่งน้ำขึ้น โดยมีหน่วยงานต่างๆ ดำเนินการ เช่น กรมชลประทาน สำนักงานเร่งรัดพัฒนาชนบท และกรมพัฒนาที่ดิน เป็นต้น ปัจจุบันมีโครงการชลประทานที่ได้สร้างเสร็จแล้ว จำนวน 130 โครงการ โดยแยกออกเป็นชลประทานขนาดกลางจำนวน 15 โครงการ พื้นที่รับประโยชน์ 476,000 ไร่ ชลประทานขนาดเล็กจำนวน 157,550 ไร่ และโครงการอื่น ๆ อีก 48 โครงการ พื้นที่รับประโยชน์ 57,045 ไร่

ตำแหน่งที่ตั้งของโครงการชลประทานบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา แสดงในรูปที่ 2.4 ซึ่งโครงการดังกล่าวมีผลต่อรูปแบบการผลิตและการใช้ประโยชน์ที่ดินของพื้นที่ลุ่มทะเลสาบสงขลาอย่างมีนัยสำคัญ ซึ่งจะได้กล่าวในบทที่ 4 ต่อไป

2.3 สภาพทางสังคมและเศรษฐกิจ

2.3.1 ขอบเขตการปกครอง

พื้นที่ลุ่มทะเลสาบสงขลา ครอบคลุมพื้นที่ 3 จังหวัด คือสงขลา 12 อำเภอ มีอำเภอเมือง อำเภอหาดใหญ่ อำเภอสะเดา อำเภอรัตนบุรี อำเภอระโนด อำเภอสิงหนคร อำเภอสตงพระ อำเภอควนเนียง อำเภอกระเสสินธุ์ อำเภอนาหม่อม อำเภอบางกล่ำ และอำเภอคลองหอยโข่ง จังหวัดพัทลุงทั้งจังหวัด และจังหวัดนครศรีธรรมราช 2 อำเภอ คือ อำเภอชะอวด และอำเภอหัวไทร

สำหรับขอบเขตการปกครองและจำนวนหน่วยการปกครอง และจำนวนเนื้อที่ ซึ่งดำเนินการโดยรัฐสรุปในตารางที่ 2.5

ตารางที่ 2.5 แสดงขอบเขตการปกครอง

ลำดับที่	อำเภอ/กิ่งอำเภอ/ จังหวัด	ชั้น* อำเภอ	จำนวนหน่วยการปกครอง (แห่ง)				จำนวนเนื้อที่ ตร.กม.
			ตำบล	หมู่บ้าน	เทศบาล	อบต.	
	จังหวัดสงขลา						
1	อำเภอเมืองสงขลา	1	5	43	1	5	171.883
2	อำเภอหาดใหญ่	1	12	92	3	12	852.796
3	อำเภอสะเดา	1	8	66	4	8	858.96
4	อำเภอระโนด	2	12	70	2	12	783.840
5	อำเภอสทิงพระ	3	11	77	1	11	228.00
6	อำเภอรัตนภูมิ	3	5	57	2	5	591.79
7	อำเภอสิงหนคร	3	11	79	1	11	120.00
8	อำเภอควนเนียง	4	4	46	1	4	208
9	อำเภอกระแสสินธุ์	5	4	22	-	4	96.40
10	อำเภอนาหม่อม	5	4	29	-	4	92.47
11	อำเภอบางกล่ำ	5	4	36	-	4	147.79
12	อำเภอคลองหอยโข่ง	5	4	32	-	4	285.20
	จังหวัดพัทลุง						
1	อำเภอเมืองพัทลุง	1	14	142	1	14	427.421
2	อำเภอควนขนุน	1	12	121	2	12	453.96
3	อำเภอเขาชัยสน	1	5	55	1	5	260.115
4	อำเภอปากพะยูน	2	7	62	1	7	433.274
5	อำเภอกงหรา	5	5	43	0	5	255.856
6	อำเภอตะโหมด	5	3	30	2	3	264.26
7	อำเภอป่าบอน	5	5	46	1	5	380.048
8	อำเภอศรีบรรพต	5	3	30	0	3	218.504
9	อำเภอบางแก้ว	5	3	32	1	3	119.00
10	อำเภอป่าพะยอม	5	4	38	0	4	356.404
11	กิ่งอำเภอศรีนครินทร์	-	4	41	0	4	225.631
	จังหวัดนครศรีธรรมราช						
1	อำเภอชะอวด	2	11	81	1	11	857.31*
2	อำเภอหัวไทร	2	11	98	1	11	429.52*

หมายเหตุ : * ข้อมูลจากระบบสารสนเทศทรัพยากรธรรมชาติลุ่มน้ำทะเลสาบ, 2537

ที่มา : <http://www.songkhla.go.th/newweb45/data/home8.htm>, 2544.

<http://www.nakhonsi.go.th/local.php>, 2544 ; <http://www.phatthalung.go.th/data/index1.htm>, 2544.

2.3.2 ประชากรและการกระจายตัวการตั้งถิ่นฐาน

การตั้งถิ่นฐานของประชากรบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา มีลักษณะการตั้งถิ่นฐานแบบการกระจายและแบบลักษณะเป็นกลุ่ม ตามบริเวณพื้นที่ราบรอบ ๆ ทะเลสาบ การตั้งถิ่นฐานแบบกลุ่มหรือเป็นชุมชนใหญ่จะพบในเมืองใหญ่ ๆ หรือเมืองที่มีความเจริญด้านเศรษฐกิจและสังคม เช่น เขตอำเภอเมือง อำเภอหาดใหญ่ อำเภอสะเดา จังหวัดสงขลา อำเภอเมือง จังหวัดพัทลุง ส่วนการตั้งถิ่นฐานแบบการกระจายเป็นการตั้งถิ่นฐานของประชากร ในเขตชนบทที่มีการประกอบอาชีพด้านการเกษตร นอกจากนี้ ยังพบว่าการตั้งถิ่นฐานไปตามเส้นทางคมนาคมสายสำคัญ ๆ ซึ่งเป็นเส้นทางที่ครอบคลุมไปตามบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา ทำให้รูปแบบการตั้งถิ่นฐานได้กระจายไปตามพื้นที่ต่าง ๆ ของลุ่มทะเลสาบสงขลา (รูปที่ 2.5)

ประชากรในพื้นที่ลุ่มทะเลสาบมีอัตราการเติบโตเฉลี่ยร้อยละ 2.2 ต่อปี ระหว่างปี พ.ศ. 2511 – 2541 ใกล้เคียงกับอัตราการเพิ่มขึ้นของประชากรของแต่ละจังหวัดในพื้นที่ลุ่มทะเลสาบ ซึ่งเพิ่มขึ้นในอัตราร้อยละ 2.28, 0.327 และ 2.36 ต่อปี สำหรับจังหวัดพัทลุง สงขลา และ นครศรีธรรมราช ตามลำดับ สำหรับความหนาแน่นของประชากรพื้นที่ลุ่มทะเลสาบ จะหนาแน่นมากที่สุด ในจังหวัดสงขลา โดยมีประชากรต่อพื้นที่เฉลี่ยเท่ากับ 217 คนต่อตารางกิโลเมตร และความหนาแน่นของประชากรน้อยที่สุดในจังหวัดนครศรีธรรมราช

ปัจจุบันการขยายตัวของชุมชนในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา มีอัตราการเติบโตค่อนข้างสูงสืบเนื่องจากโครงการพัฒนาเมืองหลักของหาดใหญ่-สงขลา ซึ่งประกอบด้วยโครงการก่อสร้างท่าเรือน้ำลึกสงขลาและการขยายสนามบินนานาชาติ จึงส่งผลให้มีการขยายตัวของภาคอุตสาหกรรมขนาดกลางและขนาดใหญ่ที่ได้รับการจัดตั้งขึ้นเพื่อทำการแปรรูปวัตถุดิบเป็นสินค้าเพื่อการส่งออกเป็นจำนวนมาก ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงลักษณะการใช้ที่ดินในบริเวณรอบๆ ชุมชนหลัก จากการใช้ที่ดินเพื่อการเกษตร เป็นการใช้ที่ดินเพื่อจัดตั้งโรงงานอุตสาหกรรม โดยจะเน้นบริเวณพื้นที่ตามแนวถนนสายประธานสายหาดใหญ่-สงขลา หาดใหญ่-พัทลุง หาดใหญ่-สะเดา และตามแนวถนนหาดใหญ่-ปัตตานี เป็นต้น การเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินจากการเกษตรมาเป็นโรงงานอุตสาหกรรมได้ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงลักษณะภูมิประเทศจากที่ราบสลับเนินเตี้ยๆ เป็นที่ราบเพื่อการก่อสร้างโรงงานอุตสาหกรรม นอกจากนั้นยังมีการตัดถนนเลียบเมือง ซึ่งส่งผลให้เกิดโครงการพัฒนาที่ดินเพื่อสร้างอาคารที่อยู่อาศัยไปตามแนวถนนดังกล่าวเป็นจำนวนมาก

จำนวนประชากรที่มีภูมิลำเนาอยู่ในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา ตามหลักฐานทางทะเบียนราษฎรของกรมการปกครอง กระทรวงมหาดไทย เมื่อปี พ.ศ. 2545 มีจำนวนประชากรทั้งสิ้น 1,202,961 คน จำนวนครัวเรือนทั้งหมด 313,497 ครัวเรือน คิดเป็นจำนวนราษฎรโดยแยกออกเป็นรายละเอียดตามเขตการปกครอง ดังนี้ คือ

รูปที่ 2.5 การกระจายตัวของประชากร

ตารางที่ 2.6 แสดงการกระจายตัวการตั้งถิ่นฐานของประชากร

ลำดับที่	อำเภอ/กิ่งอำเภอ	จำนวนราษฎรทั้งหมด (คน)		จำนวนราษฎรรวม (คน)	จำนวนหลังคา เรือน (หลัง)
		ชาย	หญิง		
	จ. สงขลา (รวม)	305,893	316,990	622,883	166,879
1	อำเภอเมืองสงขลา	38,961	41,876	80,837	23,312
2	อำเภอหาดใหญ่	76,193	81,183	157,376	49,579
3	อำเภอสะเดา	31,276	30,337	61,613	16,878
4	อำเภอระโนด	27,805	28,230	56,035	14,322
5	อำเภอสทิงพระ	23,662	24,589	48,251	10,509
6	อำเภอรัตนภูมิ	29,358	29,876	59,234	14,319
7	อำเภอสิงหนคร	21,633	22,379	44,012	9,476
8	อำเภอควนเนียง	14,309	15,111	29,420	6,314
9	อำเภอกระแสสินธุ์	8,334	8,703	17,037	4,018
10	อำเภอนาหม่อม	10,020	10,450	20,470	5,674
11	อำเภอบางกล่ำ	13,005	13,168	26,173	6,932
12	อำเภอคลองหอยโข่ง	11,337	11,088	22,425	5,546
	จ. พัทลุง (รวม)	214,532	220,467	433,999	109,941
1	อำเภอเมืองพัทลุง	39,833	42,254	82,087	21,784
2	อำเภอควนขนุน	38,358	40,192	78,550	20,942
3	อำเภอเขาชัยสน	20,485	20,985	41,470	10,368
4	อำเภอปากพะยูน	23,049	23,839	46,888	11,023
5	อำเภอกงหรา	17,032	17,026	34,058	7,425
6	อำเภอตะโหมด	9,227	9,074	18,301	4,110
7	อำเภอป่าบอน	19,720	19,754	39,474	9,963
8	อำเภอศรีบรรพต	8,338	9,131	16,469	4,528
9	อำเภอบางแก้ว	10,125	10,217	20,342	4,888
10	อำเภอป่าพะยอม	15,770	15,754	31,524	8,103
11	กิ่งอำเภอศรีนครินทร์	12,595	12,241	24,836	6,807
	จ. นครศรีธรรมราช(รวม)				
1	อำเภอชะอวด	39,815	40,675	80,490	19,141
2	อำเภอหัวไทร	32,778	32,811	65,589	17,536
	รวม	593,018	610,943	1,202,961	313,497

ที่มา : <http://www.dola.go.th>, 2545-2546

2.3.3 ลักษณะชุมชนบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา

สำหรับชุมชนในแต่ละชุมชนบริเวณพื้นที่ลุ่มทะเลสาบสงขลา มีลักษณะการตั้งถิ่นฐานที่แตกต่างกันออกไป ดังที่กล่าวแล้วในบทที่ 2 พื้นที่ลุ่มทะเลสาบสงขลาครอบคลุมอาณาเขตค่อนข้างกว้าง มีความหลากหลายของพื้นที่ และหลายชุมชนมีประวัติศาสตร์การตั้งถิ่นฐานที่ยาวนานมาก (ดูตัวอย่างในกรณีศึกษาชุมชน บทที่ 4 และบทที่ 5) แม้ว่าประวัติศาสตร์การตั้งถิ่นฐานของแต่ละชุมชนในพื้นที่จะแตกต่างกันออกไป แต่ก็มีลักษณะโดดเด่นที่เห็นได้ชัดก็คือ การตั้งบ้านเรือนในยุคแรก ๆ จะอยู่บริเวณลำน้ำหรือชายน้ำ หรือบริเวณริมทะเลสาบหรือทะเล ทั้งนี้เป็นเพราะในสมัยก่อนการสัญจรไปมาอาศัยเส้นทางทางน้ำเป็นหลัก ตัวอย่างเช่น ชุมชนประมงทะเลน้อย (อยู่ในอำเภอควนขนุน จังหวัดพัทลุง ในปัจจุบัน) มีอดีตที่ยาวนานเป็นชุมชนขนาดใหญ่ตั้งแต่อดีต มีอายุมากกว่า 300 ปี และเป็นชุมชนที่มีประชากรค่อนข้างหนาแน่น อดีตเคยเป็นที่ตั้งของอำเภอทะเลน้อยหรืออำเภอควนขนุนในปัจจุบัน (ยุคล, 2544) ด้วยเหตุผลดังกล่าว การตั้งถิ่นฐานของบ้านเรือนบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาก็ยังเกี่ยวข้องกับสายน้ำ แม้ว่ายุคหลังจะมีชุมชนใหม่ที่อยู่ไกลจากแหล่งน้ำมากขึ้นเพราะสภาพการพัฒนาและการคมนาคมที่เปลี่ยนแปลงไป

เมื่อกล่าวโดยรวมถึงชุมชนบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาในช่วงย้อนกลับไปได้ประมาณ 100 ปี สามารถมองเห็นชุมชนและวิถีชีวิตของราษฎรในชุมชนแตกต่างกัน ขึ้นกับสภาพภูมิศาสตร์ที่ราษฎรเหล่านั้นอาศัยอยู่ หรือที่ตั้งของชุมชน วิถีชีวิตของราษฎรในแต่ละชุมชนมีความผูกพันกับทรัพยากรธรรมชาติเป็นหลัก อาชีพมีความหลากหลายตามสภาพของทรัพยากรธรรมชาติในแต่ละชุมชน เช่น มีการทำนา ทำสวน ทำไร่ ทำการประมง เลี้ยงสัตว์ หาของป่า ตัดฟืน เผาถ่าน ทำน้ำมัน ยาง ปั่นหม้อ ทอผ้า เย็บจาก ถักน้าตาล ฯลฯ ซึ่งวิถีชีวิตและการประกอบอาชีพที่ต่างกันนี้ สามารถแบ่งชุมชนหรือเขตที่ตั้งของชุมชนออกได้เป็น 3 เขต (วินัย, 2541) คือ (1) ชุมชนในเขตภูเขาและควน (2) ชุมชนในเขตที่ราบตอนกลาง และ (3) ชุมชนในเขตที่ราบลุ่มชายทะเล ซึ่งในแต่ละเขตนี้ การใช้ประโยชน์ที่ดินจะแตกต่างกันตามสภาพภูมิประเทศ และสภาพแวดล้อม ดังรายละเอียดต่อไปนี้

ชุมชนในเขตภูเขาและควน

ชุมชนในเขตภูเขาและควน เป็นชุมชนที่ตั้งบ้านเรือนในเขตพื้นที่ทางตะวันตกสุดนับตั้งแต่เทือกเขาบรรทัดลาดต่ำลงมาเรื่อย ๆ สภาพพื้นที่ในเขตนี้เป็นภูเขาและควนสูงต่ำจำนวนมาก บางบริเวณ อาจจะสลับด้วยที่ราบ และในบางพื้นที่มีลำคลองที่เกิดจากเทือกเขาและน้ำตกที่เป็นต้นน้ำด้วย บริเวณนี้ในอดีตเต็มไปด้วยป่าไม้เบญจพรรณและไม้เนื้อแข็งจำนวนมาก ปัจจุบัน บริเวณดังกล่าวอยู่ในขอบเขตของอำเภอป่าพะยอม ศรีบรรพต ศรีนครินทร์ กงหรา ตะโหมด และอำเภอป่าบอน ในจังหวัดพัทลุง และในอำเภอรัตภูมิ จังหวัดสงขลา

ราษฎรที่อาศัยอยู่ในเขตนี้นี้มักถูกเรียกขานจากราษฎรหรือผู้คนในเขตอื่นว่า “โหมเหนือ” หรือ “หมู่เหนือ” ซึ่งมีความหมายโดยนัยว่าเป็นผู้คนที่ไม่ทันสมัย เพราะในเขตนี้นี้มักจะอยู่ห่างไกล เมือง การคมนาคมลำบากมาก ซึ่งชุมชนในเขตนี้นี้ยังปรากฏให้เห็นอยู่ในพื้นที่ลุ่มทะเลสาบไม่เฉพาะแต่สมัยนั้น แต่ได้รวมถึงช่วงหลัง ปี พ.ศ. 2500 เป็นต้นมาด้วย อย่างไรก็ตาม การใช้ชื่อเรียกหมู่เหนือได้ลดลงไปมากในช่วงหลังเนื่องจากการคมนาคมที่สะดวกมากขึ้นเป็นลำดับ ผู้คนในชุมชนเขตนี้นี้มักมีอาชีพหลักในการทำสวน ซึ่งอาจจะเป็นสวนยางพาราหรือสวนผลไม้ในระยะหลัง ทำไร่ ซึ่งอาจจะเป็นข้าวไร่หรือพืชไร่อื่น ๆ หาของป่า และทำนาดอน

ชุมชนในเขตที่ราบตอนกลาง

ชุมชนในเขตทุ่งราบตอนกลาง จัดเป็นชุมชนใหญ่ของกลุ่มทะเลสาบ เพราะเป็นชุมชนในเขตที่มีพื้นที่กว้างขวางที่สุดของกลุ่มทะเลสาบ (รูปที่ 1.2) สภาพทั่วไปเป็นที่ราบลุ่ม แต่อาจมีภูเขาสลับอยู่บ้างเป็นบางพื้นที่ ทุ่งราบตอนกลางนี้ยังแบ่งออกเป็น 2 เขตใหญ่ ๆ คือ เขตแรก เป็นทุ่งราบด้านตะวันตกของทะเลสาบ คือ ทุ่งราบศรีชะนา บริเวณคลองลำปำ เขตอำเภอเมือง จังหวัดพัทลุง ทุ่งราบปากประ เขตอำเภอควนขนุน และทุ่งราบบางแก้ว บริเวณคลองบางแก้ว เขตอำเภอเขาชัยสน (เดิมอยู่ในอำเภอปากพะยูน) จังหวัดพัทลุง ส่วนเขตที่สอง เป็นบริเวณทุ่งราบด้านตะวันออกของทะเลสาบ ครอบคลุมบริเวณตั้งแต่ทุ่งระโนด ซึ่งเป็นแหล่งผลิตข้าวที่สำคัญของจังหวัดสงขลา ลงไปจนถึงเขตอำเภอกระเสสินธุ์ และอำเภอสะทิงพระ บริเวณนี้เต็มไปด้วยดินดาลโดนด ทำให้ผู้คนที่นี่อาศัยอยู่ในบริเวณนี้บางส่วนนอกจากจะทำนาแล้วยังทำตาลโดนดเป็นอาชีพด้วย ซึ่งยังมีให้เห็นจนทุกวันนี้แม้ว่าจะลดน้อยลงก็ตาม

ผู้คนที่นี่อาศัยอยู่ในเขตนี้นี้มักถูกเรียกขานว่า “หมู่ทุ่ง” ชุมชนหมู่ทุ่งมักตั้งอยู่บริเวณที่ราบใกล้ ๆ กับคลองสายต่าง ๆ เช่น คลองปากประ คลองป่าพะยอม คลองลำปำ คลองหานโพธิ์ คลองปากพะเนียด และคลองบางแก้ว เป็นต้นมีชีวิตผูกพันกับการทำนาเป็นหลัก อาจมีอาชีพการทำสวนและการเลี้ยงสัตว์เสริมบ้าง และเขตทุ่งราบตอนกลางนี้นับเป็นแหล่งผลิตข้าวที่สำคัญที่สุดของกลุ่มทะเลสาบและของภาคใต้ ผลผลิตข้าวจากที่ราบนี้มีรายงานว่ามามากพอที่จะเลี้ยงคนทั้งในหมู่เหนือและหมู่เล ทั้งยังเหลือส่งไปเลี้ยงคนต่างเมืองได้ มีรายงานว่าในราวปี พ.ศ.2451 สมัยรัชกาลที่ 5 เฉพาะที่หากคลองบางแก้ว มีข้าวเปลือกออกจากคลองนี้ประมาณได้ไม่ต่ำกว่า 500 เกวียน (วินัย, 2538) อย่างไรก็ตาม ในยุคหลัง ๆ ซึ่งจะกล่าวต่อไป การใช้ประโยชน์ที่ดินและวิธีการผลิตในพื้นที่ราบลุ่มเปลี่ยนแปลงไปอย่างมาก

ชุมชนในเขตที่ราบลุ่มชายทะเล

ชุมชนในเขตที่ราบลุ่มชายทะเล เป็นชุมชนที่อาศัยอยู่ในบริเวณที่ราบลุ่มรอบ ๆ ทะเลสาบสงขลา ห่างจากชายฝั่งลึกเข้าไปเฉลี่ยประมาณ 10 กิโลเมตร ผู้คนที่อาศัยอยู่ในเขตนี้มักถูกเรียกว่า “หมู่เล” มีวิถีชีวิตผูกพันกับชาวประมง ทำนา และมีอาชีพการเกษตรอื่น ๆ เสริมบ้าง

ด้วยความอุดมสมบูรณ์ของพื้นที่ลุ่มทะเลสาบสงขลาในสมัยนั้นทำให้ชุมชนที่กระจัดกระจายอยู่ตามเขตต่าง ๆ สามารถพึ่งพาตนเองได้มาก ตามฐานทรัพยากรที่ชุมชนมี ซึ่งในสมัยนั้น การแลกเปลี่ยนและติดต่อซึ่งกันและกันยังทำได้น้อยอยู่ เพราะมีข้อจำกัดด้านยานพาหนะ และถนนหนทางที่ไม่สะดวก การแลกเปลี่ยนกันของชุมชน ส่วนใหญ่เป็นผลผลิตทางการเกษตร อัตราการแลกเปลี่ยนไม่แน่นอน เป็นการแลกเปลี่ยนด้วยน้ำใจเสียเป็นส่วนใหญ่ เพื่อให้แต่ละฝ่ายได้มีของที่ต้องการเพื่อการดำรงชีพ

ของที่นำไปแลกเปลี่ยนกัน ก็คือของที่ชุมชนผลิตได้นำไปแลกกับของที่ผลิตไม่ได้ในชุมชน แต่ชุมชนอื่นผลิตได้ เช่น หมู่เหนือน้ำ สะตอ ลูกเนียง หรือ กล้วยย่าง (กล้วยแปรรูป) ไปแลกข้าวสารกับหมู่ทุ่ง หรือ แลกปลา และกะปิกับหมู่เล ในตำบลคอนทราย ซึ่งตั้งบ้านเรือนอยู่ก้ำกึ่งระหว่างเขตเขาควนและเขตทุ่งราบ คนในชุมชนคอนทรายหลายคนมีความสัมพันธ์กับราษฎรในหมู่เลมาก มีการแลกเปลี่ยนกันมายาวนาน (สัมภาษณ์ นางแฉ่ ตำบลคอนทราย อำเภอควนขนุน) และยังคงไปมาหาสู่แลกเปลี่ยนกันจนทุกวันนี้แม้ว่ารูปแบบการแลกเปลี่ยนจะเปลี่ยนไปแล้วก็ตาม

จากลักษณะของชุมชนที่กล่าวข้างต้นและการแลกเปลี่ยนพึ่งพา จะเห็นได้ชัดเจนว่าชุมชนในสมัยนั้นยังมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับทรัพยากรธรรมชาติในพื้นที่ที่ตนเองอาศัยอยู่มาก วิถีชีวิตและการดำรงชีวิตก็จะอาศัยทรัพยากรธรรมชาติในพื้นที่เป็นปัจจัยหลัก อย่างไรก็ตาม เวลาที่ผ่านไปและปัจจัยเงื่อนไขต่าง ๆ ที่เปลี่ยนแปลงไปทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนและทรัพยากรเปลี่ยนแปลงไปด้วย

2.3.4 สภาพทางเศรษฐกิจของประชากร

ในส่วนนี้ผู้วิจัยต้องการให้พื้นฐานกับผู้อ่านเกี่ยวกับสภาพทางเศรษฐกิจของประชากรในบริเวณลุ่มทะเลสาบ ด้านอาชีพและรายได้เป็นหลัก เพื่อสามารถที่จะเชื่อมโยงกับประเด็นการใช้ประโยชน์ที่ดินและการเปลี่ยนแปลงการใช้ประโยชน์ดินได้

เช่นเดียวกับพื้นที่อื่น ๆ ทางภาคใต้และของประเทศ ที่ประชากรส่วนใหญ่ของลุ่มทะเลสาบสงขลาประกอบอาชีพทางการเกษตร ซึ่งอาชีพทางการเกษตรที่สำคัญจะสอดคล้องกับการใช้ประโยชน์ที่ดินและการใช้ทรัพยากรธรรมชาติดังที่กล่าวแล้ว โดยอาชีพหลักที่สำคัญคือ การทำนา ทำสวนยางพารา ทำสวนไม้ผล และประกอบอาชีพประมง อย่างไรก็ตาม อาชีพหลักเหล่านี้ก็ยังมี ความแตกต่างกันในแต่ละพื้นที่ขึ้นกับระบบนิเวศของลุ่มทะเลสาบ กล่าวคือ ทางฝั่งตะวันตกของลุ่ม

ทะเลสาบ ประชากรในชนบทจะมีส่วนยางพารา ทำสวนไม้ผล และ การทำนา เป็นอาชีพหลัก ส่วนประชากรในบริเวณรอบ/ใกล้ทะเลสาบ และชายฝั่งตะวันออก จะประกอบอาชีพหลักในการทำนา และทำประมง

จากที่สาขาการเกษตรเป็นแหล่งอาชีพหลักของประชากรนี้เองทำให้รายได้หลักของประชากรส่วนใหญ่มาจากการเกษตร ซึ่งรายได้การเกษตรนี้สะท้อนในผลิตภัณฑ์รายภาคเบื้องต้น (Gross Regional Product : GRP) และผลิตภัณฑ์รายจังหวัดเบื้องต้น (Gross Provincial Product :GPP)

ตารางที่ 2.7 แสดง GRP และ GPP ในปีล่าสุด คือ พ.ศ. 2539 GPP ของทั้ง 3 จังหวัดคิดเป็นร้อยละ 37.33 ของ GRP ภาคใต้ และใน 3 จังหวัดที่อยู่ในพื้นที่ลุ่มทะเลสาบ จังหวัดสงขลา มี GPP ต่อหัวของประชากรสูงสุดคือ เท่ากับ 60,350 บาท และตัวเลขดังกล่าวสูงกว่า GRP ต่อหัวของภาคใต้ ซึ่งเท่ากับ 51,657 บาท GPP ของจังหวัดพัทลุงค่อนข้างต่ำมากคือ เท่ากับ 30,697 บาท ส่วนหนึ่งเป็นเพราะจังหวัดพัทลุงผู้ผลิตส่วนใหญ่ทำการผลิตเพื่อยังชีพ มีการผลิตเพื่อบริโภคในครัวเรือนเป็นหลัก ตัวเลขดังกล่าวจะไม่ได้รวมใน GPP จึงมีผลให้ตัวเลข GPP ค่อนข้างต่ำ ซึ่งจะเห็นว่า ลักษณะเศรษฐกิจของจังหวัดพัทลุง มีลักษณะ 2 แบบที่ซ้อนกันอยู่อย่างเด่นชัด คือ รูปแบบยังชีพดั้งเดิม ในชนบท และแบบใหม่ผลิตเพื่อขาย ในเขตเมือง ซึ่งได้รับอิทธิพลจากการขยายตัวของระบบทุนนิยมโลก (สงบ, 2528)

ดังที่กล่าวแล้วข้างต้น สาขาที่มีบทบาทสำคัญมากต่อเศรษฐกิจของพื้นที่ลุ่มทะเลสาบ คือ สาขาเกษตร โดยสัดส่วนใน GPP คิดเป็นร้อยละ 32.73, 32.76 และ 30.54 ในจังหวัดสงขลา พัทลุง และนครศรีธรรมราช ตามลำดับ และในภาพรวมของภาคใต้สัดส่วนของสาขาเกษตร ใน GRP คิดเป็นร้อยละ 37.74 สาขาอื่นๆ ที่สำคัญ ได้แก่ บริการ ค้าส่งและค้าปลีก และในแต่ละจังหวัดของพื้นที่ลุ่มทะเลสาบ ความสำคัญของสาขาย่อยเหล่านี้ก็จะแตกต่างกันออกไป

ในสาขาเกษตรเอง องค์ประกอบที่สำคัญและโดดเด่นมาก ได้แก่ การกสิกรรม การประมง และการแปรรูปสินค้าเกษตรอย่างง่าย ในการกสิกรรมหรือการผลิตพืช พืชที่สำคัญ ได้แก่ ยางพารา ข้าว และไม้ผล โดยเฉพาะยางพาราและข้าว มีพื้นที่เพาะปลูกครอบคลุมพื้นที่ส่วนใหญ่ของพื้นที่ลุ่มทะเลสาบ (ตารางที่ 2.7) แต่อย่างไรก็ตาม สัดส่วนของสาขาย่อยต่างๆ เหล่านี้ในแต่ละจังหวัดของพื้นที่ลุ่มทะเลสาบก็มีความแตกต่างกันด้วย

ในจังหวัดสงขลาสาขาเกษตรมีสัดส่วนใน GPP สูงสุด ตามด้วยสาขาบริการ และค้าส่งและค้าปลีก ตามลำดับ ในสาขาเกษตรเอง การประมงสำคัญที่สุดและโดดเด่นมากก็คือ การทำประมงทะเลและการเพาะเลี้ยงกุ้งกุลาดำ ส่วนสาขาย่อยอื่นๆ ที่สำคัญ ได้แก่ การผลิตพืช (ยางพาราและข้าว) และการแปรรูปสินค้าเกษตรอย่างง่ายนี้ ส่วนใหญ่ก็จะเป็นแปรรูปที่ใช้วัตถุดิบจากผลผลิตประมง ยางพารา และข้าว การบริการโดยเฉพาะการท่องเที่ยวมีความสำคัญมากในจังหวัดสงขลา อำเภอหาดใหญ่และอำเภอเมืองสงขลา สามารถดึงดูดนักท่องเที่ยวได้จำนวนมาก ทั้งชาวสิงคโปร์ มาเลเซียและจากภูมิ

ภาคอื่นๆ ทั่วโลก การค้าส่งและค้าปลีก ก็มีความสำคัญมาก เพราะว่าหาดีใหญ่เป็นศูนย์กลางของอุตสาหกรรมที่หลากหลาย และมีการส่งออก นำเข้าด้วย

ตารางที่ 2.7 ผลิตภัณฑ์ภาคใต้และผลิตภัณฑ์จังหวัด ปี 2539 (ราคาปีปัจจุบัน)

สาขา	สงขลา		พัทลุง		นครศรีธรรมราช		ภาคใต้	
	บาท	%	บาท	%	บาท	%	บาท	%
ภาคการเกษตร	24,775,418	32.73	5,029,049	32.76	19,089,631	30.54	155,186,251	37.74
- พืช	8,302,684	10.97	3,668,738	23.90	9,296,237	14.87	75,695,836	18.41
- ปศุสัตว์	734,725	0.97	509,166	3.32	1,125,725	1.80	5,169,305	1.26
- ประมง	10,740,970	14.19	272,272	1.77	6,586,832	10.54	51,282,611	12.47
- ป่าไม้	230	0.00	227	0.00	574	0.00	5,221,254	1.27
- บริการทางการเกษตร	61,514	0.08	68,880	0.45	137,114	0.22	454,768	0.11
-แปรรูปเกษตรอย่างง่าย	4,935,295	6.52	509,766	3.32	1,943,149	3.11	17,362,477	4.22
เหมืองแร่ย่อยหิน	119,371	0.16	21,755	0.14	4,065,469	6.50	6,021,201	1.46
อุตสาหกรรม	5,180,975	6.85	441,369	2.88	1,048,577	6.48	30,286,546	6.37
การก่อสร้าง	6,037,189	7.98	1,218,838	7.94	5,356,485	8.57	30,286,546	7.36
ไฟฟ้าและประปา	1,637,602	2.16	163,410	1.06	2,209,864	3.54	8,115,161	1.97
คมนาคมและการขนส่ง	5,767,216	7.62	787,258	5.13	2,376,510	3.80	22,170,756	5.39
การค้าส่งและค้าปลีก	9,464,700	12.51	3,141,248	20.47	9,887,482	15.82	55,591,380	13.52
ธนาคาร ประกันภัยและธุรกิจอสังหา	5,782,685	7.64	594,792	3.88	2,264,362	3.62	19,618,355	4.77
ที่อยู่อาศัย	1,962,275	2.59	810,485	5.28	2,369,041	3.79	12,908,045	3.14
การบริหารราชการและการป้องกันประเทศ	4,008,884	5.30	1,152,103	7.51	2,721,532	5.95	20,835,503	5.07
บริการ	10,942,557	14.46	1,988,136	12.95	7,119,122	11.39	54,319,905	13.21
รวม	75,678,872	100	15,348,442	100	62,508,075	100	411,245,231	100
GPP และ GRP ต่อหัวประชากร (บาท)	60,350	-	30,697	-	39,363	-	51,657	-
ประชากร (1,000 คน)	1,254	-	500	-	1,588	-	7,961	-

ที่มา: <http://www.nesdb.go.th/macro/gpp/Songkhla>; <http://www.nesdb.go.th/macro/gpp/Phattalung>;

<http://www.nesdb.go.th/macro/gpp/Nakorn Si Thummarat>;

<http://www.nesdb.go.th/macro/gpp/Southern>

ในจังหวัดพัทลุง สาขาเกษตรมีสัดส่วนใน GPP สูงสุด รองลงมา ก็เป็นการค้าส่งและค้าปลีก และการบริการ ในสาขาเกษตร การผลิตยางพาราและข้าวเป็นกิจกรรมที่สำคัญที่สุด การประมงมีบทบาทค่อนข้างน้อยเมื่อเทียบกับของจังหวัดสงขลา กับนครศรีธรรมราช เพราะไม่ได้เปรียบในเชิงภูมิศาสตร์สำหรับการประมง ผู้ผลิตส่วนใหญ่ในส่วนใหญ่ในจังหวัดก็จะทำการผลิตขนาดเล็กๆ พอเลี้ยงตัวเองได้ การท่องเที่ยวก็อยู่ในขอบเขตที่จำกัด

ในจังหวัดนครศรีธรรมราช เช่นเดียวกับจังหวัดสงขลาและพัทลุง สาขาเกษตรมีความสำคัญที่สุด แต่สัดส่วนใน GPP จะน้อยกว่า สาขาที่สำคัญรองลงมา ได้แก่ ค้าส่งและค้าปลีก และบริการ ในสาขาเกษตร การผลิตพืช (ยางพารา ข้าว) และการประมงจะโดดเด่น ในสาขาประมงของจังหวัดนครศรีธรรมราชนี้ที่สำคัญคือการทำประมงทะเลและการเพาะเลี้ยงกุ้งกุลาดำ

เป็นที่ชัดเจนว่าสาขาเกษตรมีความสำคัญมากต่อเศรษฐกิจและความเป็นอยู่ของประชากรในพื้นที่ลุ่มทะเลสาบ

กรมพัฒนาที่ดิน. 2536. *แผนการใช้ที่ดินเพื่อพัฒนาชนบทลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา*. กระทรวงเกษตรและสหกรณ์.

จำนง ถิรารุณี. 2545. *ทะเลสาบสงขลากับทิศทางการเปลี่ยนแปลง*. www.nicaonline.com/cgi-gerl/content/content1/show.pl?0071).

ปณัญญา ชเนศวร และคณะ. 2541. *แผนการใช้ที่ดินลุ่มทะเลสาบสงขลา*. กรุงเทพฯ : กรมพัฒนาที่ดิน กระทรวงเกษตรและสหกรณ์.

ฝ่ายข้อมูลทรัพยากรธรรมชาติและจัดการสิ่งแวดล้อมลุ่มทะเลสาบสงขลา. 2537. *สารสนเทศทรัพยากรธรรมชาติลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลาชุดที่ 1*. สำนักวิจัยและพัฒนา. มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์.

ยุคล เหมบัณฑิต. 2544. *การจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมของชุมชนประมงทะเลน้อย อำเภอกวนขนุน จังหวัดพัทลุง*. วิทยานิพนธ์วิทยาศาสตรมหาบัณฑิต สาขาพัฒนาการเกษตร มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์.

วินัย สุกใส. 2538. *ภูเขา พังราบและทะเล : วิถีแห่งความสัมพันธ์และการเปลี่ยนแปลงของชุมชนรอบทะเลสาบสงขลา*. *วารสารทักษิณคดี* ปีที่ 4 ฉบับที่ 3 ก.พ. – ก.ค. 2538.

วินัย สุกใส. 2541. *โลกของลุ่มทะเลสาบ : รวบรวมความว่าด้วยประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมท้องถิ่นของลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา*. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์นาค.

สงบ ส่งเมือง. 2528. *ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจพัทลุง พุทธศตวรรษที่ 20 – 25*. เอกสารสัมมนาทางวิชาการ (5) ประวัติศาสตร์และโบราณคดีพัทลุง 22 – 24 ส.ค. 2528.

สมบูรณ์ เจริญจิระตระกูล และคณะ. 2545. *การวางแผนเพื่อการจัดการทรัพยากรในพรุควนเคร็ง : การวิเคราะห์ความต้องการฝึกอบรมเพื่อการจัดการทรัพยากรที่ยั่งยืน*. คณะทรัพยากรธรรมชาติ. มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์.

สำนักงานจังหวัดพัทลุง. 2520. *แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมจังหวัดพัทลุง พ.ศ. 2520 – 2524*. พัทลุง : สำนักงานจังหวัด.

สำนักงานปลัดกระทรวงมหาดไทย. 2538. *แผนการแก้ไขความเสื่อมโทรมของทะเลสาบสงขลา*. เอกสารประกอบการประชุมวาระที่ 2.2. กระทรวงมหาดไทย.

สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร. 2542. *สถิติการเกษตรการเกษตรของประเทศไทย ปีการเพาะปลูก 2540/2541*. เอกสารสถิติการเกษตร เลขที่ 31/2542. กรุงเทพฯ.

สำนักงานสิ่งแวดล้อม. 2540. รายงานสถานการณ์สิ่งแวดล้อมภาคใต้ปี 2540. สำนักงานสิ่งแวดล้อมภาคที่ 11 และ ภาคที่ 12. สำนักงานนโยบายและแผนสิ่งแวดล้อม. กระทรวงวิทยาศาสตร์ เทคโนโลยีและสิ่งแวดล้อม.

สำนักงานวิจัยและพัฒนา. 2536. โครงการศึกษาข้อมูลและศักยภาพการพัฒนาลุ่มทะเลสาบสงขลา. สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ สำนักงานรัฐมนตรี.

ศูนย์ประสานการพัฒนาชนบท จ.สงขลา. มปป. แนวทางการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม จ.สงขลา. สงขลา : สำนักงานจังหวัดสงขลา.

Taylor, J. and Sons. 1985. Songkhla Lake Basin Planning Study. Final Report. Bangkok : National Economic and Social Development Board and National Environmental Board.

[http://www.nesdb.go.th/macro/gpp/Nakorn Si Thummarat](http://www.nesdb.go.th/macro/gpp/Nakorn%20Si%20Thummarat)

<http://www.nesdb.go.th/macro/gpp/Phattalung>

<http://www.nesdb.go.th/macro/gpp/Songkhla>

<http://www.nakhonsi.go.th/local.php>

<http://www.phatthalung.go.th/data/index1.htm>

<http://www.songkhla.go.th/newweb45/data/home8.htm>

<http://www.nesdb.go.th/macro/gpp/Southern>

บุคลากร

สัมภาษณ์ นางฉวี สุวรรณมานพ บ้านเลขที่ 62 หมู่ที่ 7 ตำบลคอนทราย อำเภควนขนุน จังหวัดพัทลุง วันที่ 10 เมษายน 2545

บทที่ 3

วิชาการของการใช้ประโยชน์ที่ดินและป่าไม้บริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา ระหว่างปี พ.ศ. 2442-สงครามโลกครั้งที่ 2 (2489)

ในบทนี้เป็นการนำเสนอผลการศึกษารวมวิชาการของการใช้ประโยชน์ที่ดินและป่าไม้บริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาในระหว่างปี พ.ศ. 2442-สงครามโลกครั้งที่ 2 (2489) ในยุคนี้ การใช้ประโยชน์ที่ดินหลักของพื้นที่ลุ่มทะเลสาบยังคงเป็นพื้นที่ป่าไม้และการทำนา ส่วนการทำสวนยางพาราแม้ว่าจะเริ่มมีการปลูกกันบ้างแล้วแต่การขยายตัวในพื้นที่ยังไม่มากนัก สวนไม้ผลยังมีน้อยในแต่ละชุมชนมีครัวเรือนราษฎรไม่กี่ครัวเรือน การคมนาคมยังไม่สะดวก ดังรายละเอียดการใช้ประโยชน์ที่ดินแต่ละประเภทที่สะท้อนผ่านวิถีชีวิตและการอาชีพของราษฎรในแต่ละช่วงเวลา

เมื่อกล่าวถึงการใช้ประโยชน์ที่ดินและการเปลี่ยนแปลงการใช้ประโยชน์ที่ดินในแต่ละช่วงเวลาคงหลีกเลี่ยงไม่ได้ที่จะพิจารณาจาก วิถีชีวิต ความเป็นอยู่ การประกอบอาชีพของราษฎร และความสัมพันธ์ระหว่างการใช้ประโยชน์ที่ดินกับเหตุ-ปัจจัยทั้งจากภายในและภายนอกชุมชน ที่สำคัญได้แก่ การขยายตัวของประชากร การตั้งหลักแหล่งใหม่ การเกิดและการขยายตัวของชุมชนไปเป็นเมือง การเปิดเส้นคมนาคมแบบใหม่ นโยบายเรื่องที่ดินและการเกษตรของรัฐ อาชีพของราษฎร การเปลี่ยนแปลงวิธีการผลิต และเทคโนโลยี เป็นต้น

3.1 การใช้ประโยชน์ที่ดินป่าไม้

ดังที่กล่าวแล้วในบทที่ 2 ป่าไม้ในพื้นที่ลุ่มทะเลสาบสงขลา มีเพียง 2 ประเภท คือ ป่าดิบชื้นและป่าพรุ ซึ่งในรายงานวิจัยฉบับนี้จะเน้นหรือกำหนดขอบเขตเฉพาะการใช้ประโยชน์ที่ดินป่าไม้ที่เป็นป่าดิบชื้นเท่านั้น

พื้นที่ลุ่มทะเลสาบสงขลาในสมัยนั้นยังมีป่าดิบชื้นที่อุดมสมบูรณ์มาก โดยเฉพาะในเขตภูเขาและเขตควนทางฝั่งตะวันตกของลุ่มทะเลสาบ ราษฎรที่อาศัยอยู่ในเขตพื้นที่ดังกล่าว จะดำรงชีวิตอยู่กับผลผลิตจากป่าเป็นหลัก (สนทนากลุ่ม ตำบลทุ่งตำเสา อำเภอหาดใหญ่ ตำบลเขาพระ อำเภอรัตภูมิ และตำบลตะโหมด อำเภอตะโหมด, 2544) ผู้เฒ่าที่เข้าร่วมเสวนาทั้ง 3 พื้นที่เล่าว่า ในสมัยนั้นมีป่าดิบชื้นมีความอุดมสมบูรณ์มากจริง ๆ เพราะนอกจากป่าจะมีต้นไม้ใหญ่ที่มีค่าทางเศรษฐกิจ เช่น ไม้ยาง ไม้เคี่ยม ไม้ตะเคียนทอง ไม้พะยอม ไม้กระบาก และไม้จำปาแล้วยังประกอบด้วยต้นไม้ที่มีประโยชน์จำนวนมาก ซึ่งประกอบด้วยไม้ก่อ ไม้เฒ่า ไม้เลื้อย ไม้ที่ให้ดอก และยังมีไม้ผลป่าที่ให้ผลอีกเป็นอันมาก มีสัตว์ป่าหลากหลายชนิด ที่พบมากในเขตป่าไม้ลุ่มทะเลสาบสงขลา ได้แก่ เสือ แมวลายหิน

อ่อน สมเสร็จ เลียงผา หมู เก้ง กวาง หมูป่า ชะนี ค่าง นกเงือก และสัตว์ป่าอีกหลากหลายชนิด (สนทนากลุ่ม, อ้างแล้ว ; สภากานวัดตะโหมด, 2543)

จากที่ป่าในสมัยนั้นสมบูรณ์ไปด้วยสัตว์ป่า บางชนิด อาทิ เสือ คุ้ย้มมาก ประกอบกับคนในเขตพื้นที่ก็มีไม่มาก การหาของป่าหรือใช้ประโยชน์จากป่าก็จะไม่เข้าไปในป่าลึก เพราะกลัวอันตราย (สนทนากลุ่ม ตำบลทุ่งคำเสา และตำบลเขาพระ, อ้างแล้ว)

จากความอุดมสมบูรณ์ดังกล่าวทำให้ราษฎรที่อยู่ในเขตไม่ไกลจากป่าในสมัยนั้นพึ่งพาป่าเป็นแหล่งของผลผลิตเพื่อการยังชีพทั้งเพื่อการบริโภคและอุปโภคและเพื่อเป็นแหล่งของรายได้หลัก ปัจจัยสี่ทั้งหลายได้จากผลิตผลของป่า บ้านทำด้วยไม้และหลังคาบ้านทำจากวัสดุที่หาได้จากป่า อาหารยกเว้นข้าวได้จากป่าและแหล่งน้ำธรรมชาติ เสือก็ทำจากวัสดุจากป่า รวมทั้งยารักษาโรค โดยเฉพาะหมูป่าซึ่งเป็นสัตว์ป่าที่เป็นที่นิยมในการบริโภคของราษฎรตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน ในสมัยนั้นหมูป่าเป็นแหล่งโปรตีนที่สำคัญของครัวเรือน เมื่อราษฎรคนใดจับหมูป่าได้จะชำแหละแจกจ่ายกันในหมู่บ้าน ถ้าใครมาช่วยชำแหละก็จะได้รับส่วนแบ่งไปมาก ไม่มีการขาย อาจจะมีบ้างก็เป็นการแลกเปลี่ยนกับผลผลิตอย่างอื่น ที่ผลิตได้ในพื้นที่

ความอุดมสมบูรณ์ของป่าในรูปของเนื้อไม้ในยุคนั้นยังมีหลักฐานให้เห็นจนถึงปัจจุบัน โดยเฉพาะในชนบทที่มีบ้านเก่าแก่ บ้านที่มีไผ่และไม้ดอกชาน¹ และมักเป็นชั้นใหญ่และยาว จะพบว่าบ้านเหล่านี้ทำด้วยไม้เนื้อแข็ง จำนวนมาก เป็นไม้หลุมพอ ไม้เคี่ยม ซึ่งปัจจุบันไม้เหล่านี้ราคาค่อนข้างแพง เพราะมีปริมาณลดลงมาก หรือบางชนิดแทบไม่มีเลย

ส่วนผลิตภัณฑ์จากป่าหรือของป่าที่โดดเด่นในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาในยุคนี้นี้ ได้แก่ น้ำมันยาง มูลค่างควาย หวาย ชัน น้ำผึ้ง ฯลฯ ซึ่งผลิตภัณฑ์เหล่านี้เป็นแหล่งของรายได้ที่สำคัญของราษฎรในสมัยนั้น โดยเฉพาะชุมชนในฝั่งตะวันตกของกลุ่มทะเลสาบ เช่น ชุมชนทุ่งคำเสา ชุมชนเขาพระ (อำเภอรัตภูมิ ในปัจจุบัน) ชุมชนตะโหมด และชุมชนกงหรา (จังหวัดพัทลุง ในปัจจุบัน) ตัวอย่างเช่น ในชุมชนตะโหมด รายได้หลักของครัวเรือนราษฎรได้จากการขายน้ำมันยาง² ได้³ และหวาย โดยผลิตภัณฑ์เหล่านี้จะนำไปขายในตลาดหารเทา และตลาดบางแก้ว ซึ่งเป็นตลาดหลักในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาในเขตจังหวัดพัทลุงที่มีสถานีรถไฟ ซึ่งเริ่มเปิดใช้รถไฟสายใต้ในปี พ.ศ. 2459 (ทางรถไฟสายใต้ได้เริ่มก่อสร้างขึ้นในปี พ.ศ.2443 โดยช่วงแรกเปิดใช้ ในปีพ.ศ. 2446 จากสถานีบางกอกน้อยถึงเพชรบุรี และหลังจากนั้นสร้างเสร็จสมบูรณ์ในปี พ.ศ.2459 จนถึงสถานีประจักษ์

¹ ห้องโถงโล่ง ๆ หรือ ระเบียบ

² เป็นน้ำมันจากต้นยาง ซึ่งใช้ประโยชน์ได้หลาย ที่สำคัญคือใช้ เป็นเชื้อเพลิง และยาเรือ

³ เป็นเชื้อเพลิงชนิดหนึ่ง ที่ราษฎรผลิตขึ้นโดยใช้ภูมิปัญญาในสมัยนั้น ใช้น้ำมันยางผสมกับวัสดุ และห่อด้วยกาบหมาก (ดื้อ)

จังหวัดปัตตานี) และมีส่วนกระตุ้นให้เกิดการค้าขายมากขึ้นและส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินมากขึ้น เป็นลำดับ เพราะเมื่อสินค้าสามารถขนส่งไปขายในตลาดได้แพร่หลายมากขึ้นทั้งในเมืองหลวงและในสถานที่ต่าง ๆ ที่เส้นทางรถไฟไปถึง ก็เป็นโอกาสให้ชุมชนได้ขายผลผลิตของตนเอง กระตุ้นให้มีการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติมากขึ้น (ปก, 2534)

สำหรับนโยบายของรัฐที่เกี่ยวข้องกับป่าไม้และการจัดการทรัพยากรป่าไม้ในยุคนี้ แม้ว่าจะมีการประกาศใช้กฎหมายหลายฉบับ แต่ไม่ได้ส่งผลกระทบต่อชุมชนและการใช้ประโยชน์ที่ดินมากนัก เช่น ปี พ.ศ. 2478 มีการประกาศสงวนป่า ในท้องที่จังหวัดพัทลุง เนื้อที่ 1,262.5 ไร่ และ ทำการหมายเขตป่า ในจังหวัดสงขลา พัทลุง และสตูล เพื่อสงวนไว้เป็นแหล่งรักษาพันธุ์สัตว์ป่า ปี พ.ศ. 2481 เริ่มใช้ พ.ร.บ. คุ้มครองและสงวนป่า ในปี พ.ศ. 2482 เริ่มใช้กฎหมายสงวนป่า และดำเนินโครงการปลูกสวนป่าเพิ่มเติม

พ.ศ. 2483 รัฐบาลประกาศพระราชกฤษฎีกาจัดระเบียบราชการในกระทรวงเกษตรธิการ โดยการบริหารในส่วนภูมิภาคให้เปลี่ยนเป็น "ป่าไม้จังหวัด" และ "ป่าไม้อำเภอ"

พ.ศ. 2484 ปรับปรุงและร่างกฎหมายป่าไม้ใหม่ "พระราชบัญญัติป่าไม้ พุทธศักราช 2484" และมีการเปลี่ยนแปลงส่วนราชการ จาก "ป่าไม้ภาค" เป็น "ป่าไม้เขต" มีการประกาศพระราชกฤษฎีกากำหนดป่าเป็นป่าคุ้มครอง 23 ป่า

พ.ศ. 2485 มีกฎกระทรวงเกษตรธิการ ตาม พ.ร.บ.ป่าไม้ 2484 ว่าด้วยการทำไม้ การเก็บหาของป่า และตราไม้ประทับไม้ของเอกชน

ในภาพรวมแล้วการทำลายป่าไม้ในยุคนี้ยังมีอยู่ในขอบเขตที่จำกัดเพราะสาเหตุหลายประการ อาทิเช่น การคมนาคมยังไม่สะดวก ทำให้การนำไม้ออกจากป่ายังทำได้ยาก เครื่องมือในการทำไม้ยังไม่ทันสมัย เช่น เลื่อยไฟฟ้า เลื่อยจักร เครื่องยนต์ รถแทรกเตอร์ ไม่ได้เอื้อมากนัก ในป่ามีสัตว์ดุร้าย มีไข้ป่าชุกชุม (มาเลเรีย) ผู้คนที่เข้าป่าไป กลับมามีชีวิตก็นับว่าโชคดี (สัมภาษณ์ อดีตกำนันตำบลเขาพระ อำเภอรัตภูมิ) และที่สำคัญ ปัจจัยด้านประชากรในยุคนี้ก็ไม่ได้สร้างภาวะกดดันดังที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน การเข้าไปหักล้างทางพงที่มีก็จะดำเนินการในพื้นที่ราบป่าไม้ที่บน

ดังที่ทราบกันดีว่าการเพิ่มขึ้นของประชากรเป็นการสร้างแรงกดดันที่สำคัญต่อทรัพยากรธรรมชาติทุกชนิด แต่ในยุคนี้ ย้อนกลับไปในรัชกาลที่ 5 พ.ศ. 2448 ซึ่งเป็นปีที่มีการเริ่มนับจดจำนวนราษฎรไทยซึ่งขณะนั้นมีประมาณ 4 ล้านคนเท่านั้น และไม่มีรายงานว่าในพื้นที่ลุ่มทะเลสาบสงขลา มีเท่าใด เข้าใจว่าน่าจะเป็นหลักหมื่น จนถึงรัชกาลที่ 6 พ.ศ. 2454 เริ่มมีการสำรวจสำมะโนประชากรขึ้นเป็นครั้งแรกมีประชากร 8.3 ล้านคน ถึงรัชกาลที่ 7 พ.ศ. 2472 มีประชากร 11.5 ล้านคน รัชกาลที่ 8 พ.ศ. 2480 มีประชากร 14.6 ล้านคน จนเริ่มรัชกาลที่ 9 พ.ศ. 2486 มีประชากร 17.4 ล้านคน ซึ่งถ้าคิดย้อนกลับจากข้อมูลประชากรของประเทศไทยในปัจจุบัน (ปี 2542) มีประมาณ 62 ล้านคน (บุญเลิศและคณะ, 2542) และทำให้ประชากรในพื้นที่ลุ่มทะเลสาบสงขลา มีมากถึง 1.16 ล้าน

คน ดังนั้นถ้าสมมุติว่าอัตราการเพิ่มขึ้นประชากรบริเวณลุ่มทะเลสาบกับค่าเฉลี่ยของประเทศใกล้เคียงกัน ในปี พ.ศ. 2486 ซึ่งเป็นช่วงหลังของยุคนี้ พอที่ประมาณได้ว่าประชากรบริเวณลุ่มทะเลสาบน่าจะประมาณ 3 แสนคน ซึ่งถ้าคิดเฉลี่ยต่อพื้นที่จะเท่ากับ 37 คนต่อตารางกิโลเมตร ในขณะที่ในปัจจุบันประชากรมีความหนาแน่นมากกว่า 132 คนต่อตารางกิโลเมตร

สำหรับการเปลี่ยนแปลงการใช้ประโยชน์ที่ดินจากพื้นที่ป่าไม้เพื่อการทำสวนยาง ครอบ
ละเคียดในหัวข้อ 3.3

ส่วนผลกระทบจากการทำลายป่าในยุคนี้ยังไม่ปรากฏชัดเจน และแทบไม่มีการกล่าวถึง เพราะป่าไม้ในภาพรวมของลุ่มทะเลสาบสงขลายังคงอุดมสมบูรณ์มาก ยังเป็นแหล่งต้นน้ำลำธารที่สมบูรณ์ คลองสายต่าง ๆ ของลุ่มทะเลสาบยังมีน้ำอุดมสมบูรณ์ อุดมไปด้วยทรัพยากรสัตว์น้ำหลากหลายชนิดให้ชุมชนได้พึ่งพิงอย่างไม่ขาดแคลน

3.2 การใช้ประโยชน์ที่ดินเพื่อการทำนา

นอกจากพื้นที่ป่าแล้วในสมัยนั้น การใช้ประโยชน์ที่ดินหลักอีกลักษณะหนึ่งคือ การทำนาดังกล่าวแล้วข้างต้น การทำนาเป็นอาชีพหลักของราษฎรส่วนใหญ่ในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา โดยเฉพาะในเขตที่ราบและที่ราบชายฝั่งทะเล เพราะราษฎรนิยมบริโภคข้าวโดยเฉพาะข้าวเจ้าเป็นอาหารหลัก แหล่งที่ปลูกข้าวหลักของลุ่มน้ำทะเลสาบ คือ ที่ราบลุ่มชายฝั่งทะเลด้านตะวันออก (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "พระราชหัตถเลขา เรื่อง เสด็จประพาสแหลมมลายู ร.ศ. 108 ในประวัติศาสตร์ประเทศ" หน้า 276) สำหรับเมืองพัทลุง โดยเฉพาะที่ราบเขตต่อจังหวัดนครศรีธรรมราชพัทลุง และสงขลาในสมัยก่อนสามารถผลิตข้าวเลี้ยงเมืองสงขลาด้วยเกือบทั้งเมือง (สุริวงค์, 2542)

การทำนาในสมัยนั้นส่วนมากราษฎรในชุมชนจะมีที่ทำนาเป็นของตนเอง เพราะมีที่รกร้างว่างเปล่าอยู่มาก ผู้ประสงค์จะมีที่ทำสำหรับทำนาก็ไปปักดำ ซึ่งแสดงว่าต้องการมีกรรมสิทธิ์ในที่ดินนั้น หรือในบางพื้นที่ไม่สามารถทำนาได้เลย เช่น เป็นพื้นที่ป่ารก ราษฎรที่ต้องการทำนาก็จะไปหักร้าง มีการยกคันทนา (สนทนากลุ่ม, อ้างแล้ว; จัทรทิพย์ และพูนศักดิ์, 2540) ซึ่งแต่ละครอบครัวจะสามารถทำนาได้มากน้อยแค่ไหนขึ้นกับแรงงานในครอบครัว เพราะการทำนาในอดีตนั้น ต้องอาศัยแรงงานคนและแรงงานสัตว์เป็นหลัก ซึ่งเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้ชาวนาบางรายที่มีพื้นที่นามาก ๆ นิยมการมีลูกมาก เพื่อจะได้มีแรงงานมาช่วยทำนา ด้วยเหตุนี้ครอบครัวชาวนาในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาในสมัยนั้นจึงมักเป็นครอบครัวขนาดใหญ่ มีลูกประมาณ 5-8 คน และสิ่งที่ควบคู่กันไปคือ ความจำเป็นที่จะต้องเลี้ยงวัวหรือควายไว้ใช้ไถนาให้พอกับจำนวนคน การไถหว่าน เก็บเกี่ยว ขนย้ายผลผลิตก็ทำได้ทันฤดูกาลและมักมีฐานะทางเศรษฐกิจดี หรือครอบครัวที่มีพื้นที่นาอีกกลุ่มหนึ่งคือ ผู้นำท้องถิ่น โดยเฉพาะอย่างยิ่ง กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน เมื่อมีแรงงานไม่พอก็สามารถอาศัยแรงงานจากลูกบ้านไปช่วย

การทำนาในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาแตกต่างกันใน 2 ลักษณะคือ การทำนาหยาบ หรือนาปี (major rice) และการทำนาปรัง (second rice) ซึ่งเป็นการทำนาก่อตั้งทำนา นาหยาบเป็นการทำนาที่ต้องอาศัยน้ำฝนเป็นหลัก จำต้องลงมือทำตั้งแต่ต้นฤดูฝน สำหรับนาปรังอาศัยทั้งน้ำฝนและน้ำจากลำคลองที่ชาวนาร่วมกันสร้างทำนบกั้นน้ำให้ออกล้นเข้าสู่ทุ่งน้ำเข้านา ส่วนใหญ่ในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาในสมัยนั้นเป็นนาหยาบ เครื่องมือที่ใช้ในการทำนาเป็นการใช้เครื่องทุ่นแรงแบบง่าย ๆ ที่ใช้กันมาแต่ดั้งเดิม ได้แก่ ไถ คราด จอบ เสียม ยกเว้นชาวนาเงินรายใหญ่ที่มีการใช้เครื่องจักรแล้วในยุคนี้ วิธีการทำนามีทั้ง "การทำนาหว่าน" และ "การทำนาดำ" ชาวนาที่มีพื้นที่นาเยอะ แต่มีคนน้อยนิยมทำนาหว่าน ส่วนชาวนาที่มีพื้นที่น้อย นิยมทำนาดำ แต่ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับความเหมาะสมของฝน และฤดูกาลที่จะเอื้ออำนวยในแต่ละปี ถ้าฝนตกล่าช้ากว่าฤดูกาล ชาวนามักจะทำนาดำมากกว่านาหว่าน

นอกจากการทำนาในที่ราบลุ่มดังที่กล่าวแล้ว มีเกษตรกรส่วนหนึ่งมีการปลูกข้าวในพื้นที่ตามเชิงเขาหรือไหล่เขาที่ปรับปรุงขึ้น เรียกว่า การทำข้าวไร่ ซึ่งเป็นที่นิยมทางฝั่งตะวันตกของลุ่มทะเลสาบสงขลา มักพบในพื้นที่ที่มีการบุกเบิกพื้นที่ใหม่ โดยเกษตรกรจะใช้ประโยชน์จากที่ดินในช่วง 1-3 ปีแรก ในการปลูกข้าวไร่ เพื่อรอให้พืชหลักเจริญเติบโต ซึ่งในสมัยนั้นก็จะเริ่มมีการปลูกยางพาราบ้างแล้วในบางพื้นที่ เกษตรกรในบางพื้นที่จะนิยมปลูกข้าวเหนียวควบคู่กับข้าวเจ้าในการทำข้าวไร่ ในการทำข้าวไร้นี้เกษตรกรสามารถมีผลผลิตข้าวไว้บริโภคเพียงพอในครัวเรือน โดยเฉพาะอย่างยิ่งเกษตรกรที่มีพื้นที่นาค่อนข้างน้อย (สัมภาษณ์ นางริน คำปลานม่วง อำเภอศรีบรรพต)

พันธุ์ข้าวที่ปลูกเป็นพันธุ์พื้นเมืองของภาคใต้ มีหลายชนิด ชาวนาในแต่ละถิ่นต้องเลือกพันธุ์ข้าวให้เหมาะสมกับสภาพของที่ดิน และฤดูกาลที่จะเพาะปลูก พันธุ์ข้าวพื้นเมืองที่เพาะปลูกสามารถจำแนกออกได้เป็น 3 ประเภทใหญ่ๆ คือ ข้าวหนัก (กส 13/356 มณฑลต่าง ๆ ส่งพืชพันธุ์และสิ่งของมาตั้งในงานแสดงกลีกรรรมและพาณิชย์ สก 130) ตัวอย่างข้าวหนัก ได้แก่ ข้าวช่อดำ ข้าวนางล่าย ข้าวคำฉาง ข้าวหนักจะให้ผลผลิตข้าว คือ 8 เดือน) เหมาะกับที่ลุ่มน้ำลึก ข้าวกลางปี ให้ผลผลิต 6 เดือนหลังจากปลูก มีหลายพันธุ์เช่นกัน ตัวอย่างข้าวกลางปี ได้แก่ ข้าวนางไซย ข้าวเมรี ข้าวยาเสวย ข้าวดอกเอาะ ข้าวขุนนม ข้าวช่อลำเลียง เหมาะที่จะปลูกในที่ดอน และข้าวเบา (ให้ผลผลิต 4 เดือน) เป็นข้าวที่เหมาะสมกับพื้นที่นาที่อยู่ตลิ่งน้ำท่วมไม่ถึง (วิมล และ ไพรินทร์, 2544) พันธุ์ข้าวที่ใช้ปลูกชาวนาจะเลือกจากผลผลิตของปีที่ผ่านมา โดยจะคัดเลือกจากรวงข้าวที่สมบูรณ์ที่สุดและให้ผลผลิตมากที่สุด

การดูแลจัดการในระหว่างการทำนา จะเน้นเรื่องการควบคุมระดับน้ำที่เหมาะสม การควบคุมศัตรูข้าว และการใส่ปุ๋ย ซึ่งส่วนใหญ่จะนิยมใช้ปุ๋ยคอกเป็นหลัก คือใช้มูลวัวและมูลควายที่ได้จากคอกที่ใช้ขัง หรือมาขายเขา ซึ่งได้จากปาดังกล่าวแล้วข้างต้น

การเก็บเกี่ยวข้าวในสมัยนั้น นิยมใช้ "กะ" หรือ "กระ" ซึ่งเป็นมีดเล็ก ๆ นำมาตัดคอรวงข้าว เก็บข้าวที่สระรวงและทำเป็นเลียงข้าว การที่ชาวนาในภาคใต้ใช้กะในการเก็บเกี่ยวนี้ เนื่องจาก

พันธุ์ข้าวในภาคใต้ต่างจากภาคอื่น ๆ คือ เมื่อข้าวสุกและรวงข้าวแก่ รวงจะกรอบ ถ้าจับต้นรวบแล้วใช้เคียวเกี่ยวนั้น ผลผลิตที่ได้จะลดลง นอกจากนี้ ในพื้นนาบางพื้นที่มีน้ำขังทำให้ไม่สามารถเก็บเกี่ยวได้ ข้าวที่เก็บเกี่ยวได้มีน้ำหนักประมาณเฉลี่ยละ 1-2 กิโลกรัม เพื่อนำไปเก็บในลอมข้าวที่บริเวณบ้าน รอการบริโภคต่อไป และข้าวส่วนหนึ่งที่คุณภาพดีชาวนาจะเก็บแยกไว้บนลอมข้าวเพื่อใช้เป็นเมล็ดพันธุ์ในการปลูกต่อไป ถ้าชาวนารายใดมีข้าวสุกมากเก็บเกี่ยวไม่ทัน ก็จะมีการไถวลานเพื่อนบ้านเป็นครั้งคราว เรียกว่า "ออกปาก" โดยเจ้าของนาจะจัดหาอาหารมาเลี้ยงเพื่อนบ้านที่มาช่วยทำงาน ผลผลิตข้าวในสมัยนั้น ถ้าจากการทำนาในที่ลุ่มได้ข้าวประมาณ 200-400 กิโลกรัมต่อไร่ ข้าวไร่ได้ประมาณ 150-300 กิโลกรัมต่อไร่ (สมยศ และ ศิริจิต, 2537; สนทนากลุ่ม ตำบลตะเครียะ อำเภอระโนด)

การทำนาของชาวนารายย่อยในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาส่วนใหญ่เป็นการทำนาเพื่อบริโภคเองในครัวเรือน จากผลผลิตดังกล่าวพอประเมินได้ว่าครอบครัวหนึ่งทำนาได้เพียง 7-10 ไร่ ก็พอสำหรับการดำรงชีพในครัวเรือน ในขณะที่การทำไร่ในพื้นที่ 5 ไร่จะสามารถเป็นแหล่งอาหารได้ตลอดปี (สมยศ และ ศิริจิต, อ้างแล้ว) ถ้ามีข้าวเหลือจากการบริโภคก็จะนำไปแลกเปลี่ยนกับสิ่งของจำเป็นในการดำรงชีพ แต่มีชาวนาส่วนหนึ่งซึ่งมีจำนวนค่อนข้างน้อยในพื้นที่ลุ่มทะเลสาบสงขลาแต่มีพื้นที่นาจำนวนมาก โดยเฉพาะในพื้นที่อำเภอระโนด จังหวัดสงขลา และเขตทุ่งราบในจังหวัดพัทลุง โดยเฉพาะอย่างยิ่งที่ ตำบลนาปะขอ ชาวนากลุ่มนี้ทำนาเพื่อขายข้าวเป็นหลัก (สัมภาษณ์ อดีตผู้ใหญ่บ้าน หมู่ที่ 1 ตำบลแดนสงวน อำเภอระโนด จังหวัดสงขลาเมื่อวันที่ 24 เมษายน 2544 และสนทนากลุ่มที่ ตำบลแดนสงวน ตำบลตะเครียะ และตำบลบางแก้ว, อ้างแล้ว) มีโรงสีในชุมชนและมีเครือข่ายในการค้าขายข้าว ดังรายละเอียดการจับจองที่ดินและการใช้ประโยชน์ที่ดินในการทำนาของทั้งนายทุนจีนและชาวนาคนไทยที่จะกล่าวต่อไป

การใช้ประโยชน์ที่ดินในการปลูกข้าวเพื่อขาย

ในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา ประมาณปี พ.ศ.2440 จึงมีหลักฐานว่ามีการส่งข้าวเปลือกและข้าวสารไปขายต่างประเทศ ส่วนใหญ่จะส่งไปขายที่สิงคโปร์ โดยส่งออกได้จากนครศรีธรรมราช และสงขลา การส่งออกข้าวในขณะนั้นทำให้ข้าวเปลือกและข้าวสารบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา มีราคาสูงขึ้น ส่งผลให้พื้นที่ปลูกข้าวบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาเพิ่มขึ้นจาก 288,289 ไร่ในปี พ.ศ. 2453 เป็น 336,736 ไร่ในปี พ.ศ. 2455 (กช.กส.13/904; กช.กส.13/1052; กช.กส.5/645)

การขายข้าวของพื้นที่ปลูกข้าวดังกล่าวทำให้รัฐเห็นช่องทางที่จะหารายได้เข้าหลวงหรือเข้ารัฐ จึงได้ประกาศใช้ “ประกาศที่ดินชั่วคราว” ในปี พ.ศ. 2454 กำหนดให้ผู้จับจองที่ดินทำนา ต้องเสียค่าธรรมเนียมรังวัดในอัตราใหม่เส้นละ 4 บาท ค่าเหยียบย่ำไร่ละ 20 สตางค์ ทำให้การจับจองที่ดินชะลอตัวในปี พ.ศ. 2455 เพราะค่าธรรมเนียมที่สูงทำให้ชาวนาขาดแรงจูงใจที่จะจับจองที่ดิน รัฐ

จึงให้ระบาคำธรรมเนียมดังกล่าวไว้ชั่วคราว ส่งผลให้พื้นที่ปลูกข้าวขยายตัวอีกครั้ง และเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วในปี พ.ศ. 2463 จนถึงสงครามโลกครั้งที่ 2 และหลังจากนั้น

การเก็บภาษีรัฐูปการคนละ 4 บาทแทนการเกณฑ์แรงงานและส่วย ตั้งแต่ ปี พ.ศ. 2433 นับว่ามีส่วนทำให้ราษฎรต้องขวนขวายผลิตสิ่งของหรือสินค้าที่สามารถขายเป็นเงินได้ ประกอบกับในขณะนั้น มีความต้องการข้าวมากเพื่อไปเลี้ยงชาวจีนแถบจังหวัด ภูเก็ต พังงา และตรัง ที่เพิ่มจำนวนมากขึ้นจากความรุ่งเรืองของกิจการเหมืองแร่

การจับจองที่ดินของนายทุนจีนและชาวนาไทยบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา

การจับจองที่ดินในการทำนาของคนจีนและชาวนาไทยมีผลต่อการขยายพื้นที่ปลูกข้าวในพื้นที่ลุ่มทะเลสาบสงขลาแตกต่างกันในยุคนี ดังรายละเอียด

การจับจองที่ดินของนายทุนจีน

คนจีนอพยพมาตั้งถิ่นฐานในภาคใต้จำนวนมากในช่วงรัชกาลที่ 3-5 และส่วนใหญ่อพยพมาจากภาคใต้และภาคตะวันออกเฉียงของประเทศไทย โดยมีปัจจัยหลัก คือ เกิดสงครามและความอดอยาก ส่วนปัจจัยดิ่งที่สำคัญของภาคใต้คือ ภาคใต้อยู่ในเส้นทางการค้าขาย มีทรัพยากรธรรมชาติอุดมสมบูรณ์ มีของป่า เครื่องเทศ เครื่องหอม และแหล่งแร่ดีบุก ในปี พ.ศ. 2446 มีการประมาณว่าในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลามีคนจีนมากถึงหนึ่งหมื่นคน ประกอบกับรัฐบาลมีนโยบายส่งเสริมและสนับสนุนให้คนจีนสกัดกั้นการคุกคามของอังกฤษในระหว่างสงครามโลกครั้งที่ 1 ซึ่งนโยบายดังกล่าวเปิดโอกาสให้คนจีนได้จับจองที่ดินในพื้นที่ได้สะดวกมาก คนจีนจึงเป็นกำลังสำคัญในการบุกเบิกการทำนาและการทำสวนยางพาราในภาคใต้ในเวลาต่อมา (สุทธีวงศ์, 2544) ซึ่งส่งผลมาถึงทุกวันนี้

การบุกเบิกที่ดินของคนจีนเพื่อทำนาในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา ส่วนหนึ่งอพยพมาจากปีนัง ซึ่งคนจีนกลุ่มนี้อาศัยการสะสมทุนจากการทำธุรกิจในประเทศมาเลเซีย และอีกกลุ่มหนึ่งจะสะสมทุนจากการค้าขาย การทำนาของคนจีนจะลงทุนสูง ใช้เครื่องจักรในการปรับพื้นที่ มีการจ้างแรงงานจำนวนมากในขั้นตอนการปลูกและเก็บเกี่ยว มีโรงสีเพื่อแปรรูปข้าวเปลือกเป็นข้าวสารทั้งจากข้าวที่ผลิตได้และรับซื้อจากชาวนาคนไทยด้วย เป็นการทำการครบวงจร

ตัวอย่างของการบุกเบิกที่ดินของคนจีนเพื่อการทำนาที่มีการกล่าวอ้างถึงกันมากในเอกสารทางราชการต่าง ๆ สำหรับยุคนีคือ กรณีการทำนาของนายล้น สุวรรณลิโก และนายปักจิ้น แซ่จิ้น

นายล้น สุวรรณลิโก เป็นชาวนาในท้องที่ตำบลคลองแดน อำเภอรโนด จังหวัดสงขลา ซึ่งได้ลงมือทำนาใน พ.ศ. 2469 โดยการใช้เครื่องจักรกลไถนา 5 เครื่อง แต่เป็นเครื่องจักรที่ใช้เฉพาะไถคราดเท่านั้น ได้ปลูกข้าวในพื้นที่ 990 ไร่ 2 งาน 28 ตารางวา (กส.2/824 กรมราชเลขาธิการส่งสำเนาฎีกาของนายล้น สุวรรณมุสิโก อำเภอรโนด จังหวัดสงขลา โดยอ้างว่าเกิดฝนตกชุกชุ่มชื้นในเวลาทีเก็บเกี่ยว (2470))

การเก็บเกี่ยวต้องใช้แรงคนและเก็บทีละรวงอย่างประณีตของการทำนาในพื้นที่ในยุคนั้น ซึ่งการทำนาในจำนวนมากนี้ปกติจะได้ผลผลิตมากกว่า 400 เกวียน (เฉลี่ยประมาณ 404 กิโลกรัมต่อไร่ ซึ่งเป็นผลผลิตที่สูงกว่าผลผลิตข้าวเฉลี่ยในปัจจุบัน) แต่การปลูกข้าวในจำนวนมากนี้จะมีปัญหาในการเก็บเกี่ยว ถ้าเกิดมีฝนตกในช่วงข้าวสุกหรือระยะเก็บเกี่ยวจะเก็บเกี่ยวข้าวไม่ทัน ซึ่งเป็นเหตุให้นายล้นต้องทำเรื่องขอลดหย่อนอากรค่านา เพราะข้าวเสียหายจากฝนตกมากถึง 300 เกวียน ซึ่งปัญหานี้ไม่เกิดกับชาวนารายย่อยอื่น ๆ ที่มีพื้นที่ปลูกข้าวอยู่ระหว่าง 10-20 ไร่ เพราะสามารถเก็บเกี่ยวข้าวได้ทันเวลา

ส่วนกรณีของนายปักจิ้น แซ่จิ้น เป็นคนจีนรายใหญ่อีกกรณีหนึ่งที่มีหลักฐานรายงาน คือ มีการบุกเบิกที่ทำนา ที่ตำบลนาปะขอ อำเภอปากพนัน (อำเภอบางแก้วในปัจจุบัน) จังหวัดพัทลุง นายปักจิ้น เป็นผู้ก่อตั้งบริษัทปากพนัน จำกัด ได้จับจองที่ดินเพื่อทำนามากถึง 4,000 ไร่ ซึ่งใช้เครื่องจักรในการทำนาเช่นเดียวกับกรณีของ นายล้น สุวรรณลิโก ในช่วงการทำนาในสมัยนั้นมีรายงานว่า บริษัทมีความขัดแย้งกับราษฎรที่ทำนารายย่อย (ซึ่งชาวนารายย่อยเหล่านั้นมีพื้นที่ทำนาทั้งหมดรวมกันประมาณ 10,000 ไร่เศษ) เกี่ยวกับการใช้น้ำ (ร-7 ม. 26.5 ถ/5 จังหวัดพัทลุง (25 เม.ย.2471 - 7 มี.ค.2472) (ข่าวหนังสือพิมพ์) เรื่อง การทำนาของบริษัททำนাজักรปากพนัน ทางราชการควรชะงัดดูบ้างหรือไม่) และเจ้าของนารายใหญ่อื่น ๆ ในพื้นที่นี้ส่วนใหญ่จะเป็นคนจีนที่อพยพเข้ามาอยู่ซึ่งในระยะหลังได้อพยพเข้ามาเมืองไปทำการค้าขายแทน (สนทนากลุ่ม ตำบลนาปะขอ อำเภอบางแก้ว)

การทำนาขนาดใหญ่ของชาวจีนแพร่กระจายในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาประมาณต้นทศวรรษ 2470 ครอบคลุมบริเวณที่ราบฝั่งตะวันออกและฝั่งตะวันตกของลุ่มทะเลสาบ เนื่องจากมีกำไรจากการทำนาขนาดใหญ่ครบวงจร และราคาข้าวค่อนข้างดี กล่าวคือ สูงถึงเกวียนละ 70 บาท ในปี พ.ศ. 2469 (กส. 2/284) ชาวจีนส่วนใหญ่ประสบความสำเร็จในการทำนาในพื้นที่ขนาดใหญ่เพราะชาวจีนมีความสามารถในการจัดการดี ประกอบกับชาวจีนมีความขยัน อดออม และที่สำคัญยิ่งคือมีทุนรอน

การจับจองที่ดินของชาวนาไทย

แม้ว่าการผลิตข้าวเพื่อขายในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาเริ่มมาตั้งแต่ประมาณปี พ.ศ. 2440 แต่การผลิตข้าวเพื่อขายของชาวนาคนไทยเริ่มช้ามาก เพราะในสมัยนั้น ความต้องการเงินยังมีน้อย ประกอบกับความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา ทำให้ชาวนาไทยอยู่ได้อย่างสบายและพอเพียง ไม่จำเป็นต้องดิ้นรนมาก ค่าใช้จ่ายที่จำเป็นในสมัยนั้นก็เพื่อเสียภาษีให้รัฐ ผู้เช่าทั้งทางฝั่งตะวันออกและฝั่งตะวันตกของลุ่มทะเลสาบให้ข้อมูลที่สอดคล้องกันว่า การปลูกข้าวของชาวนาคนไทยเริ่มเห็นได้ชัดเจนขึ้นประมาณปี พ.ศ.2470 (สนทนากลุ่ม ตำบล ตะเครียะ แคนสงวน และ ตำบลนาปะขอ, อ่างแล้ว) อย่างไรก็ตาม ในช่วงนั้นยังคงเป็นการขายข้าวในส่วนที่ผลิตได้เกินความ

ต้องการในการบริโภค การขยายพื้นที่เพาะปลูกเพื่อเพิ่มผลผลิตไม่ได้หวือหวาอย่างของชาวจีน ค่อยเป็นค่อยไปเพราะชาวนาคนไทยมีข้อจำกัดทั้งแรงงาน ทุน และวิธีการผลิตข้าวที่ยังคงใช้แบบดั้งเดิม

แรงงานในครอบครัวเป็นปัจจัยจำกัดสำคัญ เพราะการผลิตยังต้องใช้แรงงานเป็นหลักในทุกขั้นตอนการผลิต ตั้งแต่การเตรียมดินจนถึงเก็บเกี่ยว นวดข้าว แม้แต่การแปรรูปบางส่วน การจับจองที่ดินจึงขึ้นอยู่กับกำลังแรงงานในครอบครัว เช่น ถ้ามีแรงงานเพียง 2 คน ก็ไม่สามารถทำนาได้เกิน 20 ไร่ ในช่วงนั้น ทางฝั่งตะวันออกของกลุ่มทะเลสาบสงขลา ครัวเรือนจะมีพื้นที่นาเฉลี่ย 20-30 ไร่ ที่มีมากกว่า 50 ไร่น้อยมาก (สัมภาษณ์ นาย เจริญ คำบดตะเคียว อำเภอรโนด) ชาวนาคนไทยที่จับจองที่ดินได้มากส่วนใหญ่จะเป็นผู้มีอิทธิพล มีลูกน้องและบริวารมาก ซึ่งจะเป็นกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน ซึ่งคนกลุ่มนี้นอกจากจะจับจองที่ดินได้จำนวนมากแล้ว ยังมีโอกาสจับจองที่ดินที่อุดมสมบูรณ์ และใกล้แหล่งน้ำ เนื่องจากอิทธิพลที่ผู้อื่นยำเกรง

ปัญหาการใช้ประโยชน์ที่ดินเพื่อทำนา

การทำนาในสมัยนั้นเชื่อว่าจะไม่ประสบปัญหาเนื่องจากบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาในสมัยนั้นยังไม่มีระบบชลประทาน เพราะเป็นปัญหาใหญ่ของการทำนา โดยเฉพาะนาขนาดใหญ่คือปัญหาน้ำน้อยเกินไปหรือมากเกินไป ในช่วงที่มีน้ำน้อยไม่พอก็มีการแย่งชิงทรัพยากรน้ำกัน เกิดขึ้นมาอย่างกรณีของบริษัทปากพนัน จำกัด ที่อำเภอปากพนัน จังหวัดพัทลุง และถ้ามีน้ำมากเกินไปก็มีปัญหาโดยเฉพาะในช่วงการเก็บเกี่ยว เพราะไม่สามารถหาแรงงานจำนวนมากมาเก็บเกี่ยวข้าวได้ทัน

จากการประกาศให้ดเก็บเงินอากรค่านาใน ตำบลตะเคียว ตำบลทะเลน้อย อำเภอพะนางตุง ตำบลจองถนน ตำบลนาปะขอ ตำบลฝาละมี ตำบลเกาะหมาก ตำบลเกาะนางคำ ตำบลปากพะยูน อำเภอปากพะยูน จังหวัดพัทลุง ในปี พ.ศ. 2458 ในพื้นที่นาจำนวน 19,950 ไร่ คิดเป็นเงินอากร 14,160 บาท (เสถียร ลายลักษณ์ ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 30 กฎหมาย พ.ศ.2460. หน้า 60) ซึ่งให้เห็นว่าน้ำท่วมเป็นอุปสรรคสำคัญต่อการทำนาฟางลอยของราษฎรในสมัยนั้น นอกจากนี้ การทำนายังประสบกับปัญหาฝนแล้ง โดยเฉพาะในจังหวัดสงขลา ปี พ.ศ. 2472 ข้าวในนาแห้งเสียหาย 2 ส่วนจาก 3 ส่วน (ร-7 ม. 26.5 ถ/10 จังหวัดสงขลา (3 พค.2471 –28 กพ.2472) (ข่าวหนังสือพิมพ์) เรื่อง สภาพสงขลา)

โดยสรุปในยุคนี้การทำนาของชาวนาไทยส่วนใหญ่ยังเป็นการทำนาเพื่อยังชีพ มีการผลิตเพื่อการบริโภคในครัวเรือนเป็นหลัก ถ้ามีเหลือจึงขาย การทำนาใช้เทคนิคการผลิตแบบดั้งเดิม ใช้แรงงานคนและสัตว์เป็นหลัก การใช้ปัจจัยการผลิตจากภายนอกยังมีน้อยมาก ลักษณะดังกล่าวไม่เอื้อต่อการทำนาขนาดใหญ่ อย่างกรณีการทำนารายใหญ่ของคนจีน ที่มีการใช้เครื่องจักรมาช่วย และมีการจัดการค่อนข้างดี

3.3 การใช้ประโยชน์ที่ดินเพื่อทำสวนยางพารา

แม้ว่ายางพาราจะเป็นพืชเศรษฐกิจที่มีบทบาทมากต่อการเปลี่ยนแปลงการใช้ประโยชน์ที่ดินในภาคใต้และลุ่มทะเลสาบสงขลา ในช่วงหลายสิบปีที่ผ่านมา และมีบทบาทต่ออาชีพและความเป็นอยู่ของราษฎรในชุมชนลุ่มทะเลสาบมาก แต่บทบาทเหล่านี้ไม่เด่นชัดนักในยุคแรกเมื่อเทียบกับหลังปี พ.ศ. 2500 และในปัจจุบัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งก่อนสงครามโลกครั้งที่ 2 ที่การปลูกยางพาราในพื้นที่ยังมีไม่มากนัก

จากหลักฐานพบว่าประมาณปี พ.ศ. 2442 (กลางสมัยรัชกาลที่ 5) พระยารัษฎานุประดิษฐ์มหิศรภักดี (คอซิมบี๊ ณ ระนอง) ผู้ว่าราชการเมืองตรัง เป็นผู้นำต้นยางพาราจากประเทศมลายูมาปลูกที่อำเภอกันตัง จังหวัดตรัง เป็นครั้งแรก และต่อมาประชาชนได้นำเมล็ดยางและต้นยางพาราจากประเทศมลายูเข้ามาปลูกเป็นสวนยางในท้องที่จังหวัดตรัง จันทบุรี และนราธิวาส (ไชยา และคณะ, 2523) และต่อมาได้ยึดถือการทำสวนยางพาราเป็นอาชีพกันแพร่หลายในจังหวัดทางภาคใต้ บางจังหวัดในภาคตะวันออก และจนปัจจุบัน ยางพาราได้ขยายไปแทบทุกภาคของประเทศไทย และพบว่านโยบายเกี่ยวกับการผลิตยางพาราที่รัฐกำหนดขึ้นครั้งแรกในประเทศไทยนั้น มีครั้งแรกในปี พ.ศ. 2444 (2 ปีหลังจากนำยางพารามาปลูก) ถึงแม้จะเป็นนโยบายให้ทดลองก่อน แต่เป็นก้าวแรกที่มีความสำคัญยิ่ง เพราะผู้รับนโยบายในสมัยนั้นคือ พระยารัษฎาฯ ซึ่งมีความตั้งใจอย่างแรงกล้าที่จะส่งเสริมให้ประชาชนเริ่มลงมือปลูกยางพารากันเป็นอาชีพ ซึ่งในขณะนั้นในประเทศไทยยังไม่มีผู้ใดมีความรู้ในวิธีการปลูกและกรรมวิธีในการผลิตยางพารา (วิชิต, 2527)

นโยบายการส่งเสริมการปลูกยางพาราในสมัยนั้น นอกจากจะส่งเสริมในมณฑลภูเก็ตแล้ว ยังขยายไปสู่มณฑลปัตตานี โดยการปลูกสร้างสวนยางพาราได้เริ่มหลังเมืองตรังประมาณ 2-3 ปี โดยชาวมาเลเซียได้นำพันธุ์ยางเข้ามาปลูกเป็นสวนขนาดเล็กหลายแห่ง และมีสวนยางขนาดใหญ่ของชาวจีนที่เบตงและสวนยางพาราของชาวยุโรปอีก 2-3 แห่ง (Sifel, 1974)

หลังจากนั้นข่าวเกี่ยวกับอาชีพการทำสวนยางพาราในมณฑลภูเก็ตค่อย ๆ กระจายไปทั่วภาคใต้ ในขณะเดียวกันข่าวความสำเร็จของมลายูในการผลิตยางพาราส่งเป็นสินค้าออกที่ขายได้ราคาสูงจนได้รับขนานนามว่า one great money – crop ได้สร้างความมั่นใจให้กับผู้ที่เริ่มปลูกยางพาราในภาคใต้เป็นอย่างดี กลุ่มที่นิยมปลูกกันมากในระยะนี้ นอกจากชาวจีนแล้วก็เป็นบรรดาข้าราชการ เมื่อประชาชนในภาคใต้เริ่มเข้าใจถึงคุณค่าของยางพารา และได้เห็นตัวอย่างจากสวนยางพาราชาวจีนและสวนของข้าราชการ จึงแสวงหาเมล็ดพันธุ์ยางไปปลูกบ้าง ปรากฏว่าส่วนใหญ่ได้เมล็ดพันธุ์จากเมืองตรัง

หลังจากการปลูกยางพาราได้ขยายตัวจากมณฑลภูเก็ตไปสู่เมืองอื่น ๆ จนเป็นที่รู้จักกันทั่วไปแล้ว พระยาวงศานุประพัทธ์ เสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ เห็นว่ายางพาราจะเป็นพืชเศรษฐกิจที่สำคัญเช่นเดียวกับมะพร้าว ดังนั้น ในการประชุมข้าหลวงเทศาภิบาลปลายปี พ.ศ. 2453 จึงได้เสนอ

ให้มณฑลต่าง ๆ ในภาคใต้ ซึ่งรวมถึง มณฑลนครศรีธรรมราช (มีพื้นที่ลุ่มทะเลสาบสงขลาอยู่ด้วย) และมณฑลสุราษฎร์ธานี พยายามส่งเสริมให้ราษฎรปลูกมะพร้าวและยางพารามากขึ้น ทำให้ราษฎรในปักษ์ใต้ทั้งชาวไทยและชาวต่างชาติขอจับจองที่ดิน เพื่อทำสวนยางพารากันเป็นจำนวนมาก (วิชิต, อ้างแล้ว)

การที่รัฐบาลพยายามส่งเสริมให้ราษฎรในภาคใต้ปลูกยางพาราให้มากที่สุดนั้น นอกจากจะมีวัตถุประสงค์ให้ราษฎรอยู่ดีกินดีแล้ว ยังมีเหตุผลอื่นคือ รัชกาลที่ 5 ต้องทรงใช้เงินจำนวนมากในการพัฒนาประเทศทำให้งบประมาณแผ่นดินไม่พอ ต้องกู้จากต่างประเทศเข้ามาถึง 3 ครั้ง เป็นผลให้เกิดความยุ่งยากต่อภาระการเงินของประเทศติดต่อมาจนถึงรัชกาลที่ 6 พ.ศ. 2454 เมื่อฐานะการคลังของประเทศค่อนข้างไม่มั่นคง รัฐบาลพยายามแก้ปัญหาโดยส่งเสริมให้ราษฎรทั่วประเทศผลิตสินค้าเพื่อการส่งออกให้มากขึ้น ประกอบกับระยะเวลาดังกล่าว ยางพาราเป็นสินค้าที่ตลาดโลกต้องการเป็นอย่างมาก (วิชิต, อ้างแล้ว)

ในระหว่างปี พ.ศ. 2447-2460 ประเทศไทยมีการปลูกยางทั้งหมดประมาณ 109,000 ไร่ ในจำนวนนี้เป็นสวนยางในพื้นที่ชายฝั่งทะเลด้านตะวันออกเพียงร้อยละ 5 และในระหว่างปี 2465-2471 ยางธรรมชาติมีราคาสูง ได้มีการปลูกยางเพิ่มขึ้นประมาณ 778,000 ไร่ รวมในปี พ.ศ. 2471 มีพื้นที่ปลูกยางทั่วประเทศ 886,000 ไร่ และในช่วงปี 2472-2475 ภาวะเศรษฐกิจทั่วโลกตกต่ำ และราคายางธรรมชาติตกต่ำในช่วงระยะนี้ ไม่มีรายงานว่าการปลูกยางพาราเพิ่ม (ศูนย์วิจัยการยาง, 2525)

สำหรับในพื้นที่ลุ่มทะเลสาบสงขลา โดยเฉพาะในจังหวัดสงขลาและพัทลุงซึ่งเป็นพื้นที่ส่วนใหญ่ของลุ่มทะเลสาบมีพื้นที่ปลูกยางเพียง 13,019 ไร่ในปีพ.ศ. 2466 และเพิ่มขึ้นเป็น 98,947 ไร่ในปี พ.ศ. 2475 ดังแสดงในตารางที่ 3.1 จัดว่าเป็นพื้นที่ปลูกยางที่ไม่มาก คิดเป็นเพียงร้อยละ 1.8 ของพื้นที่ลุ่มทะเลสาบสงขลาทั้งหมด หรือน้อยกว่าร้อยละ 5 ของพื้นที่ปลูกยางพาราของลุ่มทะเลสาบสงขลาในปัจจุบัน

ตารางที่ 3.1 จำนวนเนื้อที่สวนยางพารารับเบอร์ พ.ศ. 2466-2475

ปี พ.ศ.	จังหวัดสงขลา (ไร่)	จังหวัดพัทลุง (ไร่)	รวม (ไร่)
2466	12,564	455	13,019
2468	20,156	500	20,565
2470	66,789	3,755	70,544
2472	84,595	6,627	91,222
2474	90,253	8,999	99,252
2475	89,453	9,494	98,947

ที่มา : ดัดแปลงจาก สร 0201.34/1 เรื่องจำกัดยาง (14 มค. 2476-11 สค. 2477)

สำหรับรายละเอียดของการบุกเบิกจับจองที่ดินและการใช้ประโยชน์ที่ดินเพื่อทำสวนยางพาราในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาสามารถจำแนกออกได้เป็น 2 กลุ่มใหญ่ ๆ คือ การจับจองที่ดินของชาวจีนเพื่อทำสวนยางพารารายใหญ่และการจับจองของคนไทย ดังรายละเอียดต่อไปนี้

การจับจองที่ดินของชาวจีนและชาวสวนยางพาราคนไทย

ชาวจีนกับสวนยางพารารายใหญ่

ในพื้นที่ลุ่มทะเลสาบสงขลา การเริ่มต้นทำสวนยางพาราของชาวจีนเกิดจากปัจจัยร่วมอย่างน้อย 2 ประการคือ เกิดจากความต้องการของรัฐบาลไทยที่ประสงค์จะใช้ทุนจีนสกัดกั้นอิทธิพลของทุนอังกฤษ และเกิดจากแรงจูงใจด้านรายได้ในตลาดโลกซึ่งดีมากในช่วงนั้น โดยในปี พ.ศ. 2460 รัฐบาลจึงได้ร่วมมือกับนายทุนชาวจีน ระดมทุนตั้งบริษัทสวนยางพารารายใหญ่ขึ้น 2 บริษัท คือ The Jeng Jeng Plantation Co. และ The Wae Chang Yen Plantation Co. โดย The Jeng Jeng Plantation Co. บุกเบิกที่ทำสวนยางพาราในพื้นที่ประมาณ 30,000 ไร่ ตรงรอยต่อระหว่างอำเภอหาดใหญ่กับบ้านคลองแะ อำเภอสะเดา ในขณะที่บริษัท The Wae Chang Yen Plantation Co. บุกเบิกที่ทำสวนยางพารา 20,000 ไร่ ตรงบริเวณรอยต่อระหว่างตำบลปะดังเบซาร์และอำเภอสะเดา จังหวัดสงขลา และนอกจากพื้นที่ดังกล่าวแล้ว บริษัทยังได้บุกเบิกสร้างสวนยางพาราในพื้นที่อื่น ๆ อีก หลังจากนั้นมีการแบ่งสวนยางให้แก่ลูกหลานชาวจีนแต่ละรายที่ช่วยบุกเบิกเข้าครอบครองเป็นเจ้าของครั้งหนึ่ง (ภูวคณ, 2535)

หลังจากนั้น ในปี พ.ศ. 2463 รัฐบาลยังได้อนุญาตให้ชาวจีนที่ยังไม่ได้อ้างตัวว่าเป็นคนในบังคับบัญชาของชาวตะวันตก สามารถจับจองที่ดินทำสวนยางพาราได้ไม่เกิน 100 ไร่ต่อคน และถ้าพ่อค้าชาวจีนผู้ใดต้องการสร้างสวนยางพาราในพื้นที่มากกว่า 500 ไร่ ก็ให้ยื่นเรื่องราวขออนุมัติได้เช่นกัน จากนั้นนโยบายดังกล่าว ทำให้ชาวจีนซึ่งเคยมีประสบการณ์ในการเป็นเจ้าของสวนยางพารารายเล็ก ได้เข้าจับจองที่ดินเพื่อบุกเบิกสวนยางพาราสองข้างทางรถไฟสายได้เป็นจำนวนมาก ซึ่งรวมถึงจังหวัดสงขลา และพัทลุงด้วย แต่การขยายพื้นที่ปลูกยางพารารายใหญ่ของชาวจีนได้ชะลอตัวลงหลังจากยางราคาค่อนข้างต่ำอย่างรุนแรงในปี พ.ศ. 2475 ซึ่งเหลือเพียงกิโลกรัมละ 13 สตางค์ จนกระทั่งหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ชาวจีนเริ่มขยายพื้นที่ปลูกยางพาราอีกครั้ง (ดูรายละเอียดเพิ่มเติมการใช้ประโยชน์ที่ดินเพื่อทำสวนยางพาราในยุคหลังในบทที่ 4)

จากความเป็นมาดังกล่าว ทำให้สวนยางของชาวจีนจึงเป็นสวนขนาดใหญ่เกือบทั้งสิ้น มีเนื้อที่มากกว่า 50 ไร่ขึ้นไปจนถึง 3,000 ไร่ (Ingram, 1971) การทำสวนยางของชาวจีนนี้มีลักษณะเหมือนการทำสวนยางพาราในประเทศมาเลเซียทุกขั้นตอนการผลิต ตั้งแต่การเตรียมพื้นที่เพาะปลูก การปลูก การบำรุงรักษา การกรีดยาง และการจัดทำยางแผ่นรมควันเพื่อจัดเกรด สวนยางพารามีการปลูกเป็นแถวเป็นแนว เว้นระยะระหว่างต้นและระหว่างแถวสวยงาม มีการกำจัดวัชพืชจนโล่งเตียน การ

ทำสวนยางของชาวจีนในลักษณะนี้ได้กลายเป็นที่สังเกตของชาวภาคใต้ว่า สวนยางใดเป็นส่วนยางแบบโล่งเตียนต้องเป็นชาวสวนยางของชาวจีน การทำสวนยางพาราในภาคใต้จึงถือได้ว่าชาวจีนเป็นผู้บุกเบิก และถือว่าชาวจีนเป็นผู้มีบทบาทมากที่สุดในการทำสวนยางพาราในภาคใต้ (มัลลิกา, 2518)

สวนยางขนาดใหญ่ของชาวจีนในบริเวณลุ่มทะเลสาบในสมัยนั้น ได้แก่ สวนยางพาราของนายชิน ปักจิ้น จินแคะ สวนนี้ตั้งอยู่ที่ตำบลท่าช้าง อำเภอหาดใหญ่ จังหวัดสงขลา ขอบจองที่ดินมีเนื้อที่ 3,000 ไร่ (วิจิต, อ้างแล้ว) และมีสวนยางพารารายอื่น ๆ อีกหลายรายในอำเภอหาดใหญ่ และอำเภอสะเดา ซึ่งเป็นแหล่งปลูกยางพาราในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาที่มีสวนขนาดใหญ่มากที่สุดในปัจจุบัน

ด้วยการจัดการที่ค่อนข้างดีของสวนยางชาวจีน ทำให้สวนยางดังกล่าวให้ผลผลิตดี ได้น้ำยางในปริมาณมากและแปรรูปเป็นยางแผ่นได้อย่างมีคุณภาพ ทำให้ขายได้ราคาดี เจ้าของสวนยางพารารายใหญ่บางรายมีการส่งออกยางไปขายต่างประเทศเอง พร้อมกับรับซื้อยางของชาวสวนยางคนไทยรายเล็กไปขายด้วย

ชาวไทยกับสวนยางพาราขนาดเล็ก

การปลูกยางพาราของคนไทยบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาในแต่ละชุมชนทางฝั่งตะวันตกเริ่มต้นช้าเร็วต่างกัน ผู้เฒ่าในพื้นที่ให้ข้อมูลว่า การปลูกยางพาราของคนไทยบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาเริ่มที่ตำบลบ้านพรุ อำเภอหาดใหญ่ จังหวัดสงขลา ประมาณปี พ.ศ. 2446 โดยมีแม่ค้าที่ทำการค้าตามตะเข็บชายแดนไทย-มาเลเซีย ลักลอบนำเมล็ดพันธุ์เข้ามาปลูก เมื่อปลูกที่บ้านพรุให้ผลดี จึงขยายไปยังบริเวณใกล้เคียงในจังหวัดสงขลา และไม่นานหลังจากนั้นขยายไปยังจังหวัดใกล้เคียง โดยเฉพาะจังหวัดพัทลุง (สัมภาษณ์ นายสวาท และนายวรรณ ตำบลตะโหมด อำเภอตะโหมด)

สำหรับสาเหตุหรือแรงจูงใจที่ทำให้คนไทยกลุ่มแรกปลูกยางพารา ส่วนหนึ่งเป็นเพราะคนไทยกลุ่มนี้เห็นความสำเร็จในการปลูกยางพาราในประเทศมาเลเซีย จึงลักลอบนำยางมาปลูก เพราะประเทศมาเลเซียห้ามนำเข้าเมล็ดยางออกนอกประเทศ

เกษตรกรในชุมชนลุ่มทะเลสาบสงขลาที่เริ่มสนใจทำสวนยางพารา ส่วนใหญ่จะตั้งถิ่นฐานอยู่ในเขตภูเขาและควน ทางฝั่งตะวันตกของทะเลสาบสงขลา ดังที่กล่าวแล้วข้างต้น คนในชุมชนเขตนี้นับดำรงชีพโดยการปลูกข้าวไว้กินเองมีการปลูกไม้ผล และมีการเลี้ยงวัว ควาย ไร่ ไถนาและใช้ลากहनวน ลากเกวียน ที่อยู่ติดป่ามากก็จะดำรงชีพโดยการหาของป่า (สนทนากลุ่ม ตำบลเขาพระ อำเภอรัตภูมิ และ ตำบลตะโหมด อำเภอตะโหมด)

การทำสวนยางพาราของคนไทยซึ่งเป็นคนในท้องถิ่นในภาคใต้ที่เป็นการผลิตแบบยังชีพพบการทำสวนยางพาราใน 2 รูปแบบ การปลูกแบบดั้งเดิม คือเอาเมล็ดพันธุ์มาปลูกในสวนข้างบ้านปะปนกับพืชยืนต้น มีที่ว่างตรงไหนก็ปลูกลงไปจนเต็มพื้นที่ สำหรับรูปแบบที่สอง เป็นการทำสวน

ยางพาราโดยการจับจองพื้นที่ป่าที่อยู่ห่างจากบริเวณบ้านออกไป เมื่อหักร้างถางพงแล้วมักจะปลูกข้าวไร่ก่อนราว 1-3 ปีทั้งนี้เพราะป่าหรือที่ดินที่เปิดหน้าดินใหม่จะมีความอุดมสมบูรณ์สูงมาก ปลูกข้าวไร่ได้ผลดี หลังจากนั้น จึงลงมือปลูกยางพารา แต่คนไทยในสมัยนั้นจะไม่ได้ปลูกยางเป็นแถวเป็นแนวอย่างของคนจีน เพราะเข้าใจว่ายิ่งปลูกแน่นเท่าไรก็ยิ่งได้รับผลมากเท่านั้น สวนยางจึงมีลักษณะเหมือนป่า คนทั้งหลายจึงนิยมเรียกว่า “ป่ายาง” (สัมภาษณ์ นายสวาท, อ่างแล้ว; อยุธยา และคณะ, 2537)

สาเหตุที่สำคัญอีกประการหนึ่งที่ทำให้สวนยางพาราในภาคใต้ในสมัยนั้นมีลักษณะเป็นป่ายางคือ ชาวสวนในภาคใต้ใช้วิธีจับจองที่ดินและปลูกยางพาราในเวลาเดียวกัน โดยเอาเมล็ดยางพาราเป็นกระสุนแล้วยิงด้วยธนู เมล็ดยางที่ตกที่ไหนก็ออกที่นั่น ซึ่งเป็นการจับจองที่ดินและใช้ประโยชน์ที่ดินในเวลาเดียวกัน ต้นยางจึงขึ้นเกาะกะทั่วไป เมื่อต้นยางโตพอสมควรแล้ว จึงลงมือถางป่าตัดต้นไม้อื่นออกเพื่อเตรียมกรีดยางต่อไป (วิจิต, อ่างแล้ว) สวนยางพาราของคนไทยซึ่งเป็นรายย่อยจะมีประมาณรายละเอียด 2-5 ไร่ เท่านั้น

การที่คนไทยไม่สามารถสร้างสวนยางพาราขนาดใหญ่อย่างคนจีนเนื่องจากสาเหตุหลายประการคือ ในสมัยนั้นคนไทยทางภาคใต้ส่วนใหญ่ไม่เคยปลูกพืชเพื่อการค้ามาก่อน ประกอบกับยางพาราเป็นพืชชนิดใหม่ที่เกษตรกรยังไม่มีความรู้และประสบการณ์ในการผลิต จึงยังไม่มั่นใจว่ายางพาราจะให้ผลมากนักแค่ไหน และสาเหตุที่สำคัญอีกประการหนึ่งคือ คนไทยไม่มีทุนรอนอย่างคนจีน เพราะการปลูกยาง 1 ไร่ต้องลงทุนเป็นเงินถึง 5 บาท 87 สตางค์¹ ค่าบำรุงรักษาอีกประมาณไร่ละ 5 บาท 66 สตางค์ กว่าต้นยางจะกรีดได้ต้องใช้เวลาถึง 5 ปี คิดเป็นเงินถึงไร่ละ 28 บาท 30 สตางค์ (กช.ร.5 กษ. 10.2/5) การสร้างสวนยางพาราของคนไทยจึงเน้นการลงทุนในการหักร้างถางป่าเป็นส่วนใหญ่ ส่วนเมล็ดยางพาราที่ปลูกก็ไปขอจากสวนยางของเพื่อนบ้านโดยเกษตรกรจะคัดเลือกเมล็ดจากต้นยางที่ให้น้ำยางดี (สนทนากลุ่ม ตำบลละโหมด, อ่างแล้ว) จากลักษณะดังกล่าวนี้ทำให้สวนยางพาราในภาคใต้มากกว่าร้อยละ 90 เป็นสวนยางพาราขนาดเล็ก คือมีพื้นที่สวนยางไม่เกิน 50 ไร่²

สำหรับการผลิตยางในสมัยนั้น เมื่อต้นยางได้ขนาดที่จะกรีดได้ เจ้าของสวนยางพาราจะถางทางเดินระหว่างต้นเพื่อทำการกรีดเอาน้ำยาง แต่คนไทยยังไม่คุ้นเคยกับกรรมวิธีในการผลิตยาง จึง

¹ การลงทุนในสวนยางพารา 1 ไร่ เท่ากับ 5 บาท 87 สตางค์ เป็นค่าแรงงานถางป่าและเผาปรนไร่ละ 4 บาท ค่าแรงงานขุดหลุมและปลูก 1 บาท 75 สตางค์ และค่าเมล็ดพันธุ์ยางอีก 12 สตางค์

² พระราชบัญญัติกองทุนสงเคราะห์การทำสวนยาง พ.ศ. 2503 ได้จำแนกขนาดของสวนยางพาราออกเป็น 3 ขนาดคือ พื้นที่ตั้งแต่ 2-50 ไร่ เป็นสวนยางขนาดเล็ก 50-250 ไร่เป็นสวนยางขนาดกลาง และตั้งแต่ 250 ไร่ขึ้นไปเป็นสวนยางขนาดใหญ่

ต้องดูจากสวนยางของชาวจีนซึ่งจะจ้างกลีมาจากประเทศมาเลเซียมาเพื่อทำการผลิตยางพารา เครื่องมือเครื่องใช้ที่สำคัญในการผลิตยาง โดยเฉพาะมีดกรีดยางสั่งซื้อจากมาเลเซีย ส่วนเครื่องมือเครื่องใช้บางอย่างเจ้าของสวนสามารถทำได้เอง เช่น ช้อนรองรับน้ำยางหรือลั่นรองรับน้ำยาง ถ้วยรองรับน้ำยาง (ใช้กะลามะพร้าว ปัจจุบันใช้ถ้วยเคลือบหรือถ้วยแก้ว) ตะก่ง (ภาชนะใส่น้ำยาง ทำจากปืบ ปัจจุบันทำด้วยอลูมิเนียม) กรอง (ใช้สำหรับกรองน้ำยางให้สะอาด ใช้ฟางข้าวใส่ลงในกะลามะพร้าว ชักที่มีรู อัดฟางจนแน่น ปัจจุบันใช้ลวดตะแกรง) ส่วนน้ำกรดผสมยางหรือน้ำส้มผสมยางในบางพื้นที่ของกลุ่มทะเลสาบอาจสั่งซื้อจากมาเลเซีย แต่มีข้อจำกัดที่ราคาแพงและต้องไปซื้อหาในเมือง เพราะฉะนั้น ในพื้นที่ที่ห่างไกลจากเมือง เกษตรกรจะคิดค้นน้ำหมักจากพืชผลเกษตรที่มีในพื้นที่เพื่อใช้แทนน้ำกรดผสมยาง พืชผลเกษตรที่หาได้ในพื้นที่มีหลายชนิด เช่น น้ำตาลตะโหนดสด น้ำสับปะรด น้ำตาลมะพร้าวสด น้ำส้ม มวง ใบส้มมวงหมัก น้ำมะนาว เป็นต้น (สัมภาษณ์ นายสวาท และนายวรมณ)

การกรีดยางในระยะแรก เจ้าของสวนยางพยายามกรีดยางให้น้ำมากที่สุดเท่าที่จะมากได้ เกษตรกรบางรายจะกรีดยางบ่อยครั้ง ทำให้ต้นยางตายและเสียหายเป็นจำนวนไม่น้อย สำหรับปริมาณน้ำยางที่ผลิตได้ไม่แน่นอน ขึ้นกับ (1) จำนวนต้นยางที่ปลูกต่อเนื้อที่ 1 ไร่ว่าปลูก 25 ต้น หรือปลูกหนาแน่นประมาณ 80 ต้น (2) ขึ้นกับการบำรุงรักษาสวนยาง (3) ขนาดและอายุของยาง และ (4) ขึ้นกับช่วงเวลาในการกรีดยาง ผลผลิตยางที่กรีดยได้ในสมัยนั้นประมาณ 1 กิโลกรัมต่อไร่ต่อวัน (สนทนากลุ่ม ตำบลตะโหนด, อ้างแล้ว) โดยใน 1 ปีจะกรีดยางได้ 120 - 220 วัน (วิจิต, อ้างแล้ว) เพราะช่วงฝนตกหนักและช่วงยางผลัดใบไม่สามารถกรีดยางได้

เมื่อกรีดยางพาราได้น้ำยางแล้ว ชาวสวนยางมีวิธีการทำยางให้แห้ง 2 วิธี คือ ทำเป็นยางก้อนและยางแผ่น ซึ่งทั้ง 2 วิธีจะต้องใช้กรดน้ำส้มเพื่อให้ยางจับตัวดังกล่าวแล้วข้างต้น และมีการตากแห้งในขั้นตอนสุดท้ายก่อนจำหน่าย ยางที่ได้ในสมัยนั้นมีคุณภาพไม่ดี แต่ก็สามารถจำหน่ายได้หมด เพราะยางกำลังเป็นที่ต้องการของประเทศอุตสาหกรรมทั้งในประเทศทางยุโรปและอเมริกา

การค้ายางพารา

ประเทศไทยได้ส่งออกยางไปจำหน่ายในตลาดโลกครั้งแรกในปี พ.ศ. 2449 การค้ายางในระยะแรกเป็นไปในลักษณะเจ้าของสวนยางขนาดใหญ่ ซึ่งส่วนใหญ่เป็นชาวจีน เป็นนายทุนรับซื้อยางจากเจ้าของยางขนาดเล็กที่อยู่ในท้องที่เดียวกัน แล้วนำไปขายต่อให้พ่อค้าในเมืองอีกต่อหนึ่ง โครงสร้างของตลาด แบ่งออกได้เป็น 3 ระดับ คือ ระดับหมู่บ้าน ระดับพ่อค้าคนกลางในเมือง และพ่อค้าส่งออก การขายยางของเกษตรกรรายย่อยในพื้นที่ลุ่มทะเลสาบสงขลาจะขายให้กับพ่อค้าใน 2 ระดับคือ ระดับหมู่บ้าน และระดับพ่อค้าคนกลางในเมือง ระดับหมู่บ้าน เกษตรกรอาจขายให้กับพ่อค้าเร่ที่ตระเวนไปซื้อยางตามบ้านของเกษตรกรชาวสวนยาง ในสมัยนั้นเดินทางด้วยเท้าหรือใช้เรือใช้แพ ซื้อยางได้แล้วจะหาบหรือบรรทุกเรือไปส่งร้านค้าในเมือง และขายอีกรูปแบบหนึ่งคือ ชาวสวน

ขายขายให้กับพ่อค้าย่อยในหมู่บ้าน ซึ่งพ่อค้าเหล่านี้จะตั้งร้านรับซื้อในหมู่บ้าน และนำไปขายต่อให้กับพ่อค้าคนกลางในเมืองหรือพ่อค้าส่งออกอีกต่อหนึ่ง นอกจากนี้ เกษตรกรชาวสวนยางจำนวนหนึ่งจะนำยางไปขายให้กับพ่อค้าคนกลางในเมืองโดยตรง โดยใช้วิธีหีบ หรือทุบ หรือบรรทุกไปทางเรือไปพร้อมกับสินค้าอื่นๆ ที่ต้องเอาไปจำหน่ายในเมือง ตัวอย่างเช่น ชาวสวนยางบริเวณอำเภอตะโหมดในสมัยนั้นนำยางไปขายตลาดหารเทา และตลาดบางแก้ว (สมัยนั้น นายสวาท และนายวรรณ, อ้างแล้ว)

ส่วนพ่อค้าคนกลางในเมืองมักเป็นพ่อค้าคนจีนที่ค่อนข้างมีทุน จะรับซื้อยางทุกประเภท ทั้งยางแผ่นดิบ จี๊ยาง และเศษยาง แล้วนำไปขายให้กับพ่อค้าส่งออก ราคาที่เกษตรกรขายได้ส่วนใหญ่พ่อค้าจะเป็นคนกำหนด เกษตรกรมักจะเสียเปรียบ เพราะไม่รู้ราคาที่แท้จริง และการกำหนดราคาซื้อขายของพ่อค้าจะคล้อยตามราคาตลาดโลก ซึ่งในสมัยนั้นเป็นตลาดลอนดอนและนิวยอร์ก และตลาดค้ายางในสิงคโปร์ ซึ่งตั้งในปี พ.ศ.2454 และเป็นตลาดการค้ายางพาราที่สำคัญที่สุดในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ (วิจิต, อ้างแล้ว)

ราคายางมีการเปลี่ยนแปลงตลอดเวลาตามภาวะการณ์ของยางพาราและสถานการณ์ของโลก ดังตัวอย่างแสดงในตารางที่ 3.2 จะเห็นว่าในช่วงปี พ.ศ. 2452 - 2453 ราคายางได้พุ่งสูงขึ้นมาก ซึ่งเป็นระยะที่เฟื่องฟูมากที่สุดของการผลิตและการค้ายางพาราในช่วงก่อนเกิดสงครามโลกครั้งที่ 1 เพราะประเทศอุตสาหกรรมทั้งหลายต้องการประดิษฐ์เครื่องมือเครื่องใช้ต่างๆ เช่น เครื่องมือแพทย์ อุปกรณ์ประกอบยานพาหนะ และเครื่องใช้ไฟฟ้าต่างๆ จึงต้องการยางเป็นจำนวนมาก มีการเร่งนำเข้ายาง ราคายางจึงสูงขึ้น จากราคาที่สูงขึ้นนี้ก็เป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้เกษตรกรขยายพื้นที่ปลูกยางเพิ่มขึ้น ราคายางที่สูงนี้ดำเนินมาจนถึงปี พ.ศ. 2455 และหลังจากนั้นอีกปีเดียวก็เกิดสงครามโลกครั้งที่ 1 และได้เกิดสงครามยืดเยื้อระหว่างปี พ.ศ. 2457 - 2460 และราคายางตกต่ำ การส่งออกก็ลดลง

อย่างไรก็ตาม ราคาที่ตกต่ำไม่ได้ทำให้ชาวสวนยางล้มเลิกอาชีพยางพารา ดังมีรายงานว่ามีการปลูกยางเพิ่มขึ้นในระหว่างปี 2465 - 2471 ถึง 778,000 ไร่ ทั้งนี้เพราะราคายางยังขายได้มากกว่า กิโลกรัมละ 2 บาท ซึ่งยังมากอยู่เมื่อเปรียบเทียบกับค่าครองชีพ ประกอบกับในขณะนั้นการคลังของไทยประสบภาวะวิกฤตทำให้รัฐบาลมีรายได้ไม่พอใช้จ่าย และรัฐจำเป็นต้องใช้นโยบายส่งเสริมให้ประชาชนปลูกพืชที่ส่งเป็นสินค้าออก เพื่อทำรายได้เข้าประเทศ

ตารางที่ 3.2 ปริมาณการส่งออกยางและราคายางในตลาดภาคใต้ปี พ.ศ. 2449 - 2476

ปี พ.ศ.	ปริมาณการส่งออก ยางของไทย (หาบ) ¹	ราคายางใน ตลาดภาคใต้ (บาทต่อกก.)	ปี พ.ศ.	ปริมาณการส่งออก ยางของไทย (หาบ)	ราคายางใน ตลาดภาคใต้ (บาทต่อกก.)
2449	744	-	2463	5,354	1.26
2450	328	-	2464	7,534	0.52
2451	154	-	2465	18,670	0.60
2452	59	-	2466	35,107	0.99
2453	219	8.00	2467	59,416	1.29
2454	1,067	5.00	2468	83,257	2.26
2455	1,719	4.35	2469	59,804	1.54
2456	1,553	2.76	2470	92,458	1.22
2457	943	2.09	2471	86,024	0.70
2458	1,410	2.28	2472	94,513	0.66
2459	697	2.61	2473	73,839	0.39
2460	720	2.57	2474	58,539	0.20
2461	495	2.04	2475	57,692	0.13
2462	911	1.45	2476	192,509	0.21

ที่มา : ดัดแปลงจาก วิจิต, อ้างแล้ว.

ในปี พ.ศ. 2472 - 2476 ได้เกิดภาวะเศรษฐกิจตกต่ำทั่วโลก เพราะผลจากสงครามโลกครั้งที่ 1 ตลาดยางประสพภาวะวิกฤตอย่างหนัก ในปี พ.ศ. 2474 ราคายางในตลาดปักษ์ใต้ลดลงเหลือ กิโลกรัมละ 0.20 บาท และลดลงเหลือ 0.13 บาท ในปี พ.ศ. 2475 เป็นราคาซื้อขายที่ต่ำสุดในปักษ์ใต้ ตั้งแต่มีการประกอบอาชีพสวนยางพารา กิจกรรมสวนยางพารากระทบกระเทือนมาก มีชาวสวนรายใหญ่บางรายถึงกับโค่นต้นยางทิ้งเพื่อปลูกพืชชนิดอื่น แต่สำหรับเจ้าของสวนขนาดเล็กถึงแม้จะได้รับความกระทบกระเทือน แต่ยังมีพืชผลหรืออาชีพอื่นอยู่พอประทังอยู่ได้ (วิจิต, อ้างแล้ว) การผลิตและการขายพื้นที่ได้หดตัวเล็ก ดังตัวเลขพื้นที่ปลูกยางในตารางที่ 3.1 ในปี พ.ศ. 2474 มีพื้นที่ปลูกในจังหวัดพัทลุง และสงขลาถึง 99,252 ไร่ และลดลงเหลือ 98,947 ไร่ในปี พ.ศ. 2475

¹ 1 หาบ เท่ากับ 60 กิโลกรัม

นโยบายกีดกันนายทุนต่างชาติ ของ จอมพล ป. พิบูลสงคราม

ดังกล่าวแล้วข้างต้น การที่นายทุนจีนสามารถจับจองที่ดินได้จำนวนมากอย่างเสรี ทำให้รัฐบาล สมัยจอมพล ป. พิบูลสงคราม เกิดความวิตกว่าที่ดินจำนวนมากจะกลายเป็นของคนจีน จึงได้ออกกฎหมายมหาดไทยตามพระราชบัญญัติที่ดินในส่วนที่เกี่ยวข้องกับคนต่างด้าว พุทธศักราช 2486 โดยได้กำหนดการถือครองที่ดินของคนต่างด้าวในราชอาณาจักรไว้ดังนี้

1. สำหรับที่อยู่อาศัย ไม่เกิน 10 ไร่
2. สำหรับพาณิชยกรรม ไม่เกิน 20 ไร่
3. สำหรับอุตสาหกรรม ไม่เกิน 50 ไร่
4. สำหรับเกษตรกรรม ไม่เกิน 25 ไร่
5. สำหรับการศาสนาและการกุศล ไม่เกิน 5 ไร่
6. สำหรับสุสาน โดยมีฉาปนสถานหรือไม่มี ไม่เกิน 10 ไร่
7. สำหรับฉาปนสถานแต่อย่างเดียว ไม่เกิน 2 ไร่

ทั้งนี้ กฎกระทรวงฉบับนี้จะไม่มีผลบังคับใช้กับคนต่างด้าวซึ่งมีสิทธิในที่ดินโดยชอบตามกฎหมายก่อนวันใช้พระราชบัญญัติที่ดินในส่วนที่เกี่ยวข้องกับคนต่างด้าว พุทธศักราช 2486 (กฎหมายมหาดไทย) ซึ่งพระราชบัญญัติฉบับนี้ส่งผลต่อนายทุนจีนทั้งการบุกเบิกพื้นที่เพื่อทำนาและสวนยางพารา ทำให้คนจีนหันไปประกอบอาชีพค้าขายมากขึ้น แต่ก็ยังไม่สามารถหยุดยั้งนายทุนจีนได้โดยสิ้นเชิง เพราะจากจำนวนตัวเลขเจ้าของสวนยางพารารายใหญ่ในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา คือ จังหวัดพัทลุงและ สงขลาในปี พ.ศ. 2497 มีมากถึง 1,057 ราย (กองการยาง, มปป.)

ผลกระทบจากการปลูกยางและปัญหาของชาวสวนยางพารา

เมื่อพิจารณาผลกระทบของการใช้ที่ดินเพื่อทำสวนยางพาราในภาพรวมของยุคนี้พอสรุปได้ว่า ในเชิงเศรษฐกิจยังไม่มีผลสำคัญต่อเศรษฐกิจของประเทศโดยรวมมากนัก ยังผลิตยางได้จำนวนไม่มาก มูลค่าการส่งออก โดยเฉพาะระหว่างปี พ.ศ. 2449-2460 มีมูลค่าไม่ถึงครึ่งเปอร์เซ็นต์ของสินค้าออกทั้งหมด และในปีพ.ศ. 2476 มีมูลค่าการส่งออก เพียง 2.4 ล้านบาท คิดเป็นร้อยละ 1.64 ของมูลค่าสินค้าส่งออกทั้งหมดของไทย (วิจิต, อ้างแล้ว) อย่างไรก็ตาม รายได้จากยางพารามีความสำคัญต่อชาวสวนยางและเศรษฐกิจของภาคได้มาก เป็นจุดเริ่มของการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างเศรษฐกิจและสังคมของภาคใต้ ซึ่งแต่เดิมใช้เงินตราน้อยมาก แต่เมื่อมียางพาราทำให้มีรายได้เป็นเงิน ใช้เงินเป็นสื่อกลางในการแลกเปลี่ยนสิ่งต่าง ๆ มากขึ้น เช่น มีการซื้อเสื้อผ้าแทนการทอด้วยตนเอง

ผลกระทบทางสังคม อยู่ในรูปของการจ้างงานจากสวนชาวจีนที่มาจับจองที่ดินเพื่อการปลูกยาง โดยเฉพาะการโค่นถางป่า เพราะแรงงานไทยยังไม่มี ความชำนาญในการปลูกและการกรีดยาง นอกจากนี้ อาชีพการทำสวนยางทำให้วิถีชีวิตของชาวใต้เปลี่ยนแปลงไปจากเดิม จากที่เคยทำนาและ

ทำสวนแต่พอกิน เคยทำกิจกรรมเพียงปีละ 4-5 เดือน พอมียางก็สามารถกลมกลืนกับกิจกรรมเดิมในเรื่องเวลาได้ดี ทำให้เกษตรกรที่มียางพาราด้วยมีฐานะความเป็นอยู่ดีกว่าเกษตรกรที่ทำนาหรือทำสวนเพียงอย่างเดียว นอกจากนี้ กิจกรรมสวนยางพาราทำให้ชาวใต้ไม่ว่างงาน เพราะสามารถไปรับจ้างถางป่า ทำงานในสวนยางโดยเฉพาะชาวนาที่เสร็จจากฤดูการทำนา (ฉัตรทิพย์, 2533) หรือ เป็นพ่อค้าเร่ ส่งให้กับพ่อค้าในเมือง

สำหรับปัญหาเกี่ยวกับอาชีพการทำสวนยางพาราซึ่งในยุคนี้นับเป็นอาชีพใหม่ในภาคใต้ มีหลายประการด้วยกัน ที่สำคัญได้แก่ 1) คนไทยไม่มีความรู้ในการผลิตยางพารา จึงผลิตยางได้คุณภาพต่ำขายได้ราคาถูก รัฐก็ไม่มีผู้เชี่ยวชาญที่จะให้ความรู้ด้านนี้ 2) ปัญหาเกี่ยวกับพันธุ์ยางพารา ซึ่งต้องสั่งมาจากมลายู ราคาแพง และเป็นพันธุ์ที่ไม่ได้รับการปรับปรุงให้เหมาะสมกับสภาพดินฟ้าอากาศของไทย ทำให้เมื่อนำมาปลูกจึงตายจำนวนมาก เป็นอุปสรรคต่อการขยายพื้นที่ปลูกยางพารา 3) ปัญหาเกี่ยวกับแรงงานในการทำสวนยางพารา จากการที่คนไทยไม่มีความชำนาญในการปลูกและผลิตยาง สวนยางขนาดใหญ่ของชาวจีนจึงจ้างชาวจีนจากมลายูมาเป็นผู้ดำเนินการ ทำให้ลูกจ้างชาวไทยไม่มีโอกาสได้พัฒนา 4) ปัญหาด้านการค้าขาย แม้ว่ารัฐจะเปิดโอกาสให้มีการทำการค้ากันอย่างเสรี แต่คนไทยไม่ถนัดด้านการค้าและไม่มีทุนรอน ดังนั้น กิจกรรมค้าขายทุกอย่างจึงตกอยู่ในมือของพ่อค้าต่างชาติโดยเฉพาะชาวจีน และ 5) ปัญหาขาดเส้นทางคมนาคมที่สะดวก ทำให้การขนส่งยางระหว่างชนบทกับเมืองเป็นไปได้ด้วยความยากลำบาก เจ้าของสวนยางที่อยู่ในท้องถิ่นมักถูกพ่อค้ากดราคาให้ต่ำกว่าปรกติ เพราะพ่อค้าต้องใช้เงินในการขนส่งมาก เช่น ต้องจ้างคนหาบ หรือ จ้างคนล่องแพ (วิจิต, อ้างแล้ว)

3.4 การใช้ประโยชน์ที่ดินในการทำสวนไม้ผลและไม้ยืนต้น

การทำสวนจัดเป็นอีกอาชีพหนึ่งของราษฎรในพื้นที่ลุ่มทะเลสาบสงขลา พบการทำสวนในแทบทุกลักษณะภูมิประเทศ แต่แตกต่างกันที่ว่าท้องที่ใดสามารถปลูกพืชชนิดใดได้บ้าง เช่น ที่ราบชายฝั่งทะเลปลูกมะพร้าวได้ดี ในขณะที่ผลไม้หรือพืชสวนชนิดอื่นๆ ที่ปลูกบริเวณที่ราบเชิงเขา ลักษณะการทำสวนของพื้นที่ลุ่มทะเลสาบสงขลาคล้ายคลึงกับพื้นที่อื่นๆ ของภาคใต้ คือนิยมปลูกพืชผลหลายๆ ชนิดลงในพื้นที่เดียวกัน และปลูกอย่างหนาแน่นไม่เป็นระเบียบ มีพืชผลหลายชนิดขึ้นปะปนกันการทำสวนเลียนแบบป่าที่มีลักษณะผสมผสานที่เรียกว่า สวนโบราณหรือสวนสมรม และมักมีสวนเหล่านี้บริเวณบ้าน (สนทนากลุ่ม ตำบลเขาพระ, อ้างแล้ว และ สนทนากลุ่ม ตำบลทุ่งตำเสา อำเภอหาดใหญ่; เสรี, 2540) การเกิดขึ้นของสวนสมรมนี้ไม่มีใครทราบสาเหตุที่แน่ชัด แต่สวนสมรมส่วนใหญ่เกิดขึ้นในชุมชนที่ค่อนข้างมีความอุดมสมบูรณ์ ทางฝั่งตะวันตกของลุ่มทะเลสาบสงขลา เช่น ใกล้แหล่งต้นน้ำลำธารติดต่อกับแนวเทือกเขาที่ปกคลุมไปด้วยป่าที่สมบูรณ์ อยู่ในชุมชนเก่าแก่

เช่น สวนสมรมบริเวณตำบลเขาพระ อำเภอรัตภูมิจังหวัดสงขลา ตำบลชะรัด อำเภอกงหรา กิ่งอำเภอศรีบรรพต และอำเภอป่าพะยอม จังหวัดพัทลุง ในปัจจุบัน

ลักษณะเด่นของสวนสมรมที่มีการปลูกพืชหลายชนิดในแปลงเดียวกันนี้จะประกอบด้วยพืชที่มีความแตกต่างของเรือนยอดประมาณ 6 ระดับคือ (สัมภาษณ์ นางริน, อ้างแล้ว; เสรี, 2540)

เรือนยอดบนสุด เช่น เหมียง หยี

เรือนยอดระดับที่ 2 เช่น ทุเรียนพื้นบ้าน สะตอ ยางพาราพื้นเมือง สะเดาช้าง ยาง พะยอม แคนนา ลาน หมาก

เรือนยอดระดับที่ 3 เช่น เนิยง นาง มังคุด ลางสาด ลองกอง จำปาตะ ขนุน ละมุด เงาะ มะไฟ ละไม ลังแข (จำปุย) ก่อ มะปริง มะปราง ฝรั่ง ส้มโอ เพกา (ผัก) กระท้อน มะพร้าว มะมุด ส้มแขก

เรือนยอดระดับที่ 4 เช่น ระกำ สละ กล้วย มะม่วง มะเฟือง ส้มเขียวหวาน ตะลิงปลิง กาแฟ สหรั่ง มะกรูด น้อยหน่า คลุ้ม มะเคื่อข้าว เหมียง ชะอม มันปู

เรือนยอดระดับที่ 5 เช่น พืชสวนครัว ผักหวาน พริก มะเขือ ตะไคร้ ข่า ขมิ้น สับปะรด กระวาน กาหลา ผักและไม้ประดับ

เรือนยอดระดับที่ 6 เช่น พืชประเภทสมุนไพรและผัก เช่น หมากหมก (ผักภูมิ) โด่เด่ (ผักหวานป่า) ชะพลู โด่ไม่รู้ล้ม ดอกคิง ฯลฯ

นอกจากนี้ยังมีพืชประเภทเกาะเกี่ยวพืชยืนต้นอื่นๆ เช่น หวาย พูล ติปลีเชือก พริกไทย ซึ่งสามารถเกาะเกี่ยวต้นหมาก ยางพารา ขอบป่า เพกา ฯลฯ สวนโบราณแต่ละท้องที่ประกอบของพืชแต่ละชนิดอาจมีความแตกต่างกันตามสภาพภูมิศาสตร์ อันบ่งบอกถิ่นของพืชนั้น ๆ

การให้ผลผลิตพืชแต่ละชนิดไม่พร้อมกัน เช่น ประเภทไม้ผล ให้ผลผลิตไม่พร้อมกัน ประเภทผักกินใบให้ผลผลิตตลอดปี ทำให้ภาคได้มีผักและผลไม้บริโภคตลอดปี

ในสมัยนั้นการทำสวนในลักษณะนี้เป็นการทำเพื่อยังชีพเท่านั้น เพราะการปลูกพืชหลาย ๆ ชนิดในเนื้อที่ขนาด 4-5 ไร่ นั้น ให้ผลผลิตเพียงพอบริโภคในครัวเรือน อาจจะมีเหลือนำไปแลกเปลี่ยนกับเครื่องดำรงชีพอื่น ๆ บ้างเพียงเล็กน้อย แต่การทำสวนในลักษณะนี้สามารถสร้างความอุดมสมบูรณ์ในด้านอาหารให้กับครัวเรือนในท้องถิ่นได้ค่อนข้างดี

พืชอีกชนิดหนึ่งที่ไม่เข้าลักษณะที่กล่าวมาแล้ว แต่มีแพร่หลายในคาบสมุทรสหิงพระบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา คือ ตาลโตนด ชาวนาปลูกไว้ตามคันนาทั่วไป เพื่อทำน้ำตาล แต่การทำน้ำตาลไม่ได้ทำเป็นอาชีพหลักมักจะทำกันในยามที่เว้นว่างจากการทำนา แต่สามารถสร้างรายได้ให้กับราษฎรในพื้นที่ได้เป็นที่น่าพอใจ

อย่างไรก็ตาม การทำสวนในยุคนี้ไม่ได้เป็นปัจจัยสำคัญที่ส่งผลกระทบต่อการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินในพื้นที่ลุ่มทะเลสาบสงขลา และลักษณะของการใช้ที่ดินเพื่อทำสวนในลักษณะนี้ยังมีปรากฏให้เห็นอยู่จนถึงปัจจุบัน แม้ว่าจะมีจำนวนน้อยลง เพราะสวนส่วนใหญ่จะพัฒนาเป็นสวน

ไม้ผลที่เพิ่มการดูแลจัดการและมีการปลูกเป็นระบบมากขึ้น และวัตถุประสงค์ของการผลิตก็จะเพื่อการค้ามากขึ้น (ดูเพิ่มเติมในบทที่ 4 หัวข้อ 4.3)

3.5 สรุป

โดยภาพรวมแล้วในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาในยุคนี้การใช้ประโยชน์ที่ดินของชุมชนยังคงเป็นพื้นที่ป่าไม้ การทำนา การทำสวนยางพารา และการทำสวนไม้ผลและไม้ยืนต้นอื่น ๆ การเปลี่ยนแปลงการใช้ประโยชน์ที่ดินของชุมชนในยุคนี้ไม่ได้เปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วเหมือนในยุคหลัง ค่อยเป็นค่อยไป โดยเฉพาะการบุกเบิกพื้นที่เพื่อการทำนาและการทำสวนยางพารา เนื่องจากในสมัยนั้นจำนวนประชากรบริเวณลุ่มทะเลสาบยังมีน้อย ประกอบกับความเป็นอยู่ของคนส่วนใหญ่ยังเรียบง่ายอยู่อย่างพอเพียง จากทรัพยากรที่อุดมสมบูรณ์ การผลิตยังใช้วิธีการผลิตแบบดั้งเดิม การเข้าไปเกี่ยวข้องกับระบบตลาดยังมีอยู่จำกัด แม้ว่าจะมีการผลิตข้าวและยางพาราเพื่อการค้าแล้วก็ตาม เทคโนโลยีที่ทันสมัยที่จะนำมาใช้เพื่อพัฒนาหรือกระตุ้นการผลิตและการใช้ทรัพยากรยังมีน้อย การคมนาคมขนส่งยังไม่สะดวก โดยเฉพาะการขนส่งในภาพรวมของพื้นที่บริเวณลุ่มทะเลสาบจากชนบทมาสู่เมืองหรือสถานีรถไฟยังลำบากมาก ปัจจัยที่โดดเด่นและส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงการใช้ประโยชน์ที่ดินในยุคนี้ค่อนข้างมาก คือ นโยบายของรัฐที่สนับสนุนให้มีการจับจองที่ดินเพื่อการเพาะปลูกตามกำลังความสามารถ และโดยเฉพาะอย่างยิ่งนโยบายรัฐที่สนับสนุนให้นายทุนจีนและชาวจีนบุกเบิกที่ดินเพื่อสกัดกั้นอิทธิพลของทุนตะวันตก ทำให้ชาวจีนมีการบุกเบิกที่ดินเพื่อทำนาและทำสวนยางพาราขนาดใหญ่ สำหรับผลกระทบต่อการเปลี่ยนแปลงการใช้ประโยชน์ที่ดินยังมีอยู่ในขอบเขตที่จำกัดมาก และความขัดแย้งเกี่ยวกับการใช้ประโยชน์ที่ดินมีค่อนข้างน้อย

บรรณานุกรม

เอกสารชั้นต้น

- กชข. กส 5/645 มณฑลนครศรีธรรมราชยื่นรายงานแผนเกษตรประจำปี พ.ศ. 2456
- กชข. กส. 2/824 กรมราชเลขาธิการส่งสำเนาฎีกาของนายถัน สุวรรณลิโก อำเภอรโนด จังหวัดสงขลา โดยอ้างว่าเกิดฝนตกชุกมากขึ้นในเวลาเก็บเกี่ยว (2470)
- กชข. กส 13/904 เมืองสงขลาส่งรายงานเพาะปลูกประจำเดือน พ.ศ. 2454 (ตอนที่ 1 เล่มที่ 41)
- กชข. กส 13/1052 เมืองสงขลาส่งรายงานเพาะปลูกประจำเดือน พ.ศ. 2455
- ร-7 ม.26.5 ถ/5 จังหวัดพัทลุง (25 เม.ย. 2471 – 7 มี.ค. 2472) (ข่าวหนังสือพิมพ์)
- ร-7 ม.26.5 ถ/10 จังหวัดพัทลุง (3 พ.ค. 2471 – 28 ก.พ. 2472) (ข่าวหนังสือพิมพ์)
- สร. 0201.34/1 เรื่องจำกัดยาง (14 ม.ค. 2476 - 11 ส.ค. 2477)

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. "พระราชหัตถเลขา เรื่อง เสด็จประพาสแหลมมลายู ร.ศ. 108 ในประวัติศาสตร์ประพาสต้น" หน้า 276.

จรูญ น้อยปาน. 2537. สวนป่าสมรมผสมผสาน. วารสารแลได้ หมายเลข 13 ม.ค. - ก.พ. 2537.

จำรูญ ยาสุมทร. 2533. ทรัพยากรป่าไม้กับปัญหาที่ทำกินของราษฎรและมาตรการแก้ไข. วารสาร ปีที่ 48 ฉบับที่ 1 (ม.ค. - มี.ค. 2533)

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. 2533. เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ : บริษัทสำนักพิมพ์สร้างสรรค์ จำกัด.

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และพูนศักดิ์ ชานิกรประดิษฐ์. 2540. เศรษฐกิจหมู่บ้านภาคใต้ฝั่งตะวันออกในอดีต. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สร้างสรรค์.

ไชยา พัฒนกุล สมพงษ์ สุขมาก และชูจิต ลิ้นะธรรม. 2523. ประวัติการปรับปรุงพันธุ์ยางในประเทศไทย. วารสารยางพารา ปีที่ 1 ฉบับที่ 2 2523.

บุญเลิศ เลี้ยวประไพและคณะ. 2542. ประชากรไทยสมัย ร9. นครปฐม : สถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล.

ปก แก้วกาญจน์. 2534. รายงานวิจัย "การสร้างทางรถไฟสายใต้กับผลกระทบทางเศรษฐกิจและการเมืองตั้งแต่ พ.ศ. 2452 ถึง ปัจจุบัน : ศึกษากรณีอำเภอเทพา จังหวัดสงขลา. สถาบันทักษิณคดีศึกษา มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ สงขลา.

ปณัญญา ชเนศวร และคณะ. 2541. แผนการใช้ที่ดินลุ่มทะเลสาบสงขลา. กรุงเทพฯ : กรมพัฒนาที่ดิน กระทรวงเกษตรและสหกรณ์.

ภูวดล ทรงประเสริฐ. 2535. ทุนสิงคโปร์ : การผูกขาดตลาดยางพาราและคูปกไทย. กรุงเทพฯ : สถาบันเอเชียศึกษา, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

มัลลิกา เรืองระพี. 2518. บทบาทของชาวจีนในด้านเศรษฐกิจและสังคมและศิลปกรรมไทย สมัยรัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 4 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. หน้า 65.

วิจารณ์ ธานีรัตน์. 2542. การตั้งถิ่นฐาน ระบบการถือครอง และการใช้ทรัพยากรของชุมชนในเขตป่า อำเภอกวนกาหลง จังหวัดสตูล. วิทยานิพนธ์ วิทยาศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพัฒนาการเกษตร.

วิจิต กาพกาญจน์. 2528. นโยบายการผลิตและการค้ายางพาราในภาคใต้ของไทย พ.ศ. 2444 – 2503. วิทยานิพนธ์ ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์ มหาวิทยาลัย.

วิมล คำศรี และไพรินทร์ รุญแก้ว. 2544. วัฒนธรรมข้าวและพลังอำนาจชุมชนรอบทะเลสาบสงขลา. กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.

ศูนย์วิจัยการยาง. 2525. การส่งเสริมและการพัฒนาสวนยาง. สงขลา : ศูนย์วิจัยการยาง.

- สถานาวัดตะโหมด. 2543. ตะโหมดศีกษา : หลักสูตรท้องถิ่นชุมชนตะโหมด. พัทลุง : ศูนย์วัฒนธรรมบ้านตะโหมด โรงเรียนประชาบำรุง อำเภอดะโหมด.
- สมยศ พึ่งหว้า. 2539. การวินิจัยระบบสังคมเกษตรกรรม กิ่งอำเภอดะโหมด จังหวัดสงขลา.
- สมยศ พึ่งหว้า. 2539. นิเวศวิทยามนุษย์และวัฒนาคกรของระบบสังคมเกษตร บริเวณคาบสมุทรสะทิงพระ. วารสารสงขลานครินทร์ ปีที่ 2 ฉบับที่ 1 ม.ค. - เม.ย. 2539.
- สมยศ พึ่งหว้า และศิริจิต พึ่งหว้า. 2537. วัฒนาคกรและการปรับเปลี่ยนของระบบสังคมเกษตรการผลิตยางพารา บริเวณฝั่งตะวันตกของลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา. วารสารสงขลานครินทร์ ปีที่ 1 ฉบับที่ ก.ย. - ธ.ค. 2537.
- สุธิวงค์ พงศ์ไพบูลย์. 2527. นโยบายการปกครองหัวเมืองมอญจากเอกสารภาคใต้. วารสารเมืองโบราณ ปีที่ 10 ฉบับที่ 1 ม.ค. - มี.ค. 2527.
- สุธิวงค์ พงศ์ไพบูลย์. 2542. ทำนา. สารานุกรมวัฒนธรรมไทยภาคใต้ เล่ม 7. กทม. : บริษัทสยามเพรส แมเนจเม้นท์.
- สุธิวงค์ พงศ์ไพบูลย์. 2542. บางแก้ว, อำเภอ. สารานุกรมวัฒนธรรมไทยภาคใต้ เล่ม 8 (3987 - 3988)
- สุธิวงค์ พงศ์ไพบูลย์. 2542. ป่าบอน, อำเภอ. สารานุกรมวัฒนธรรมไทยภาคใต้ เล่ม 9 กทม. : บริษัทสยามเพรส แมเนจเม้นท์.
- สุธิวงค์ พงศ์ไพบูลย์. 2542. ป่าพะยอม, อำเภอ. สารานุกรมวัฒนธรรมไทยภาคใต้ เล่ม 9 กทม. : บริษัทสยามเพรส แมเนจเม้นท์.
- สุธิวงค์ พงศ์ไพบูลย์. 2542. พรหมข้าวพื้นเมืองภาคใต้. สารานุกรมวัฒนธรรมไทยภาคใต้ เล่ม 10 กทม. : บริษัทสยามเพรส แมเนจเม้นท์.
- สุธิวงค์ พงศ์ไพบูลย์ และครีน มณีโชติ. 2542. เลียงข้าว. สารานุกรมวัฒนธรรมไทยภาคใต้ เล่ม 9 กทม. : บริษัทสยามเพรส แมเนจเม้นท์.
- สุธิวงค์ พงศ์ไพบูลย์ และคณะ. 2544. จันทักษิณ วิถีและพลัง. กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.).
- เสถียร ลายลักษณ์. ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 30 กฎหมาย พ.ศ. 2460. หน้า 60.
- เสรี จุฑาพิริก. 2540. สวนสมรมกำลังลุ่มสลาย. วารสารแลได้ ปีที่ 8 ฉบับที่ 38 พฤษภาคม 2540.
- เสรี จุฑาพิริก. 2541. ปิดป่าแต่(ยัง)เปิดการทำไม้. วารสารแลได้ 9(55) : 40-41.
- อยุธยา นิสสกา และคณะ. 2537. แนวทางการศึกษาและพัฒนาความหลากหลายทางชีวภาพในสวนยาง. วารสารนิเวศวิทยา. 21(1) : หน้า 48.
- Ingram, J. C. 1971. *Economic Change in Thailand 1850-1970*. California : Stanford University Press.

Stifel, Laurence D. 1974. *The Growlth of Rubber Economy of Southern Thailand*. Bangkok :
Thamasat University.

บุคลากรกรม

สัมภาษณ์ นางริน มานันตพงศ์ ตำบลบ้านม่วง อำเภศรีบรรพต จังหวัดพัทลุง สัมภาษณ์วันที่ 10
เมษายน 2545

สัมภาษณ์ นายเจียง พรหมเทพ บ้านเลขที่ 89 หมู่ที่ 2 ตำบล ตะเคียว อำเภอรโนด จังหวัดสงขลา
สัมภาษณ์วันที่ 24 เมษายน 2544

สัมภาษณ์ นางกัญเกียน หมู่ที่ 5 ตำบลเขาพระ อำเภอรตภูมิ จังหวัดสงขลา สัมภาษณ์วันที่
22 มีนาคม 2544

สัมภาษณ์ นายหมาด เชนละ อติคก้านัน ตำบลเขาพระ อำเภอรตภูมิ จังหวัดสงขลา สัมภาษณ์วันที่
9 เมษายน 2544

สัมภาษณ์ อติคผู้ใหญ่บ้าน หมู่ที่ 1 ตำบลแคนสงวน อำเภอรโนด จังหวัดสงขลา สัมภาษณ์วันที่ 24
เมษายน 2544

สัมภาษณ์ นายวรรณ ขุนจันทร. บ้านเลขที่ 72 หมู่ 3 ตำบลตะโหมด อำเภตะโหมด จังหวัดพัทลุง
สัมภาษณ์วันที่ 24 พฤษภาคม 2544, 8 กุมภาพันธ์ 2545 และอีกหลายครั้ง.

สัมภาษณ์ นายสวาท ทองรักษ์. บ้านเลขที่ 27 หมู่ 4 ตำบลตะโหมด อำเภตะโหมด จังหวัดพัทลุง
สัมภาษณ์วันที่ 24 พฤษภาคม 2544, 8 กุมภาพันธ์ 2545 และอีกหลายครั้ง.

สนทนากลุ่ม ตำบลทุ่งตำเสา อำเภหาดใหญ่ จังหวัดสงขลา เมื่อวันที่ 30 มีนาคม 2544.

สนทนากลุ่ม ตำบลเขาพระ อำเภอรตภูมิ จังหวัดสงขลา เมื่อวันที่ 9 เมษายน 2544.

สนทนากลุ่ม ตำบลแคนสงวน อำเภอรโนด จังหวัดสงขลา เมื่อวันที่ 17 พฤษภาคม 2544.

สนทนากลุ่ม ตำบลตะเคียว อำเภอรโนด จังหวัดสงขลา เมื่อวันที่ 24 เมษายน 2544.

สนทนากลุ่ม ตำบลนาปะขอ อำเภอบางแก้ว จังหวัดพัทลุง เมื่อวันที่ 19 พฤษภาคม 2544.

สนทนากลุ่ม ตำบลตะโหมด อำเภตะโหมด จังหวัดพัทลุง เมื่อวันที่ 24 พฤษภาคม 2544.

สนทนากลุ่ม ตำบลชะรัด อำเภกงหรา จังหวัดพัทลุง เมื่อวันที่ 31 พฤษภาคม 2544

สัมมนาร่วมกับชุมชน “โครงการวัฒนากการการใช้ประโยชน์ที่ดินและป่าไม้ อำเภตะโหมด
จังหวัดพัทลุง” วันที่ 27 เมษายน 2545.

บทที่ 4

วิวัฒนาการของการใช้ประโยชน์ที่ดินและป่าไม้บริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 (2490) - ปัจจุบัน (2544)

ในบทนี้เป็นการนำเสนอผลการศึกษาวิวัฒนาการของการใช้ประโยชน์ที่ดินและป่าไม้บริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาในยุคหลัง คือ หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 (2490) - ปัจจุบัน (2544) ซึ่งวิถีชีวิตและความเป็นอยู่ของคนส่วนใหญ่ในชุมชนบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 จนถึงปัจจุบันนี้มีการเปลี่ยนแปลงไปอย่างมาก แม้ว่าจะยังคงต้องพึ่งพิงทรัพยากรธรรมชาติเป็นหลักอยู่ แต่รูปแบบการเข้าไปใช้ประโยชน์ได้เปลี่ยนแปลงไปมาก มีปัจจัยภายนอกเข้ามามีอิทธิพลต่อการใช้ประโยชน์ที่ดินมากขึ้น ความขัดแย้งในการใช้ประโยชน์มีมากขึ้น โดยเฉพาะในช่วงหลัง ปี 2520 เป็นต้นมา รูปแบบการผลิตที่จำเป็นต้องใช้ที่ดินเริ่มเปลี่ยนแปลงไป พื้นที่ป่าไม้ค่อย ๆ ลดลงเนื่องจากมีราษฎรบุกรุกเพื่อทำการเกษตรมากขึ้น โดยเฉพาะสวนยางพารามีมากขึ้นเป็นลำดับ พื้นที่ทำนาถูกเปลี่ยนไปเป็นพื้นที่ไร่นาสวนผสม เป็นพื้นที่ทำนาถ่วงในหลายพื้นที่ของกลุ่มทะเลสาบสงขลา ประกอบกับในช่วงดังกล่าวมีนโยบายรัฐที่สนับสนุนการผลิตการเกษตรที่กระตุ้นการนำที่ดินมาใช้ประโยชน์มากขึ้น มีการปรับปรุงสิ่งอำนวยความสะดวกต่าง ๆ ของรัฐ และที่สำคัญในยุคนี้มีการเพิ่มขึ้นของประชากรอย่างรวดเร็ว ในขณะที่ชุมชนเองก็จำเป็นต้องปรับตัว ดังรายละเอียดที่สะท้อนผ่านอาชีพ การพึ่งพา และการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรที่โดดเด่นของชุมชนคือ พื้นที่ป่าไม้ การใช้ที่ดินเพื่อทำนา สวนยางพารา ไม้ผล และการเพาะเลี้ยงกุ้งกุลาดำ

4.1 การใช้ประโยชน์ที่ดินเพื่อการทำนา

การทำนายังคงเป็นอาชีพหลักที่สำคัญของราษฎรส่วนใหญ่ในหลายพื้นที่บริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา โดยเฉพาะในที่ราบลุ่มและที่ราบชายฝั่งทะเล ตั้งแต่หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 หรือประมาณปี พ.ศ.2490 เป็นต้นมา เป้าหมายของการผลิตข้าวของเกษตรกรที่ทำนาเริ่มเปลี่ยนแปลงไป กล่าวคือ มีการผลิตข้าวเพื่อขายมากขึ้น แต่ในช่วงแรก ๆ ของยุคนี้ชาวนาเพิ่มผลผลิตข้าวเพื่อขายโดยการขยายพื้นที่ปลูกเป็นหลัก เพราะในช่วงนั้นพื้นที่บริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลายังมีที่รกร้างว่างเปล่าที่ใช้ประโยชน์ไม่เต็มที่อีกมาก และสามารถจับจองบุกเบิกพื้นที่ใหม่ได้ไม่ยาก ยังไม่มีการเปลี่ยนแปลงวิธีการผลิตข้าว ในหลายพื้นที่ของกลุ่มทะเลสาบสงขลา ยังคงใช้วัวและควายในการเตรียมดินและใช้เครื่องมือง่าย ๆ เช่น จอบ เสียม ในการขุดนา ทำคันนา ชาวนาที่มีนามากในช่วงนั้นจะมีการเลี้ยงวัว ควาย ไว้มากเพื่อไถนา ถ้าแรงงานในครัวเรือนไม่เพียงพอก็จะขอให้เพื่อนบ้านมา

ช่วยและแบ่งผลประโยชน์ให้ตามความเหมาะสม หรือในหลาย ๆ อาจทำในรูปของการลงแขก วิถีชีวิตของชาวนายังเรียบง่ายอยู่ ในนาข้าวยังคงมีความอุดมสมบูรณ์ด้วยสัตว์น้ำหลากหลายชนิด ดังคำพังเพย “ในน้ำมีปลา ในนามีข้าว”

จากข้อมูลที่มีการบันทึกการทำนาในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาในช่วงนั้นขยายตัวรวดเร็วพอสมควร โดยเฉพาะในช่วงปี พ.ศ. 2499 – 2503 พื้นที่ทำนาเพิ่มขึ้นจาก 840,728 ไร่ ในปี พ.ศ. 2499 เป็น 1,011,053 ไร่ ในปี พ.ศ. 2503 หรือเพิ่มขึ้นเฉลี่ยร้อยละ 5 ต่อปี (ตารางที่ 4.1) ซึ่งการใช้ประโยชน์ที่ดินในการทำนาของลุ่มทะเลสาบในช่วงนั้นจะกระจายอยู่ในจังหวัดพัทลุง เขตที่ราบฝั่งตะวันตก และจังหวัดสงขลาในเขตที่ราบด้านตะวันออกในปริมาณที่ใกล้เคียงกัน

ตารางที่ 4.1 พื้นที่ปลูกข้าวลุ่มทะเลสาบสงขลา พ.ศ. 2499 – 2503

จังหวัด	พื้นที่ปลูกข้าว (ไร่)				
	2499	2500	2501	2502	2503
พัทลุง	421,328	479,020	477,925	479,015	492,203
สงขลา	419,400	280,000	419,400	543,115	518,850
พื้นที่ลุ่มทะเลสาบสงขลา	840,728	759,020	897,325	1,022,130	1,011,053

ที่มา : กจร. พณ. 0301-5 / 25 ภาวะการทำนา (26 มิ.ย. 2500 – 4 ก.ค. 2504) ;

กจร. พณ. 0301-3 / 11 เรื่องข้าวภาคใต้ (พ.ศ. 2502)

ผลจากการขยายพื้นที่ปลูกข้าวมากขึ้น ชาวนาที่ขยายพื้นที่ปลูกจนเกินกำลังมาก ๆ ก็เริ่มประสบปัญหาด้านแรงงาน โดยเฉพาะแรงงานในการเตรียมดิน เก็บเกี่ยว และการนวดข้าว จากปัญหาดังกล่าว ชาวนาที่ทำนาในพื้นที่น้ำไม่ท่วมถึง หรือไม่ใช่นาดำ เริ่มปรับเปลี่ยนรูปแบบการทำนาจากนาดำเป็นนาหว่านมากขึ้น เพราะการทำนาหว่านต้องการแรงงานในการผลิตน้อยกว่าสำหรับผลกระทบต่อรายได้และกำไรของชาวนา ในช่วงนั้นกำไรจะดีเนื่องจากชาวนาพึ่งพาการซื้อปัจจัยการผลิตจากภายนอกค่อนข้างน้อย ผลตอบแทนหรือกำไร ก็จะเป็นผลตอบแทนแก่แรงงานและปัจจัยการผลิตในฟาร์มของเกษตรกรเอง

อย่างไรก็ตาม ด้วยปัจจัยต่าง ๆ ที่เริ่มเปลี่ยนแปลงไป มีการพัฒนาเทคโนโลยีก้าวหน้าเพิ่มมากขึ้น ทำให้การทำนาของชาวนาบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา หลัง พ.ศ. 2500 เป็นต้นมาเริ่มมีการ

ใช้เทคโนโลยีมากขึ้น เช่น ชาวนาเริ่มใช้รถแทรกเตอร์ไถนา โดยในช่วงแรกจะมีการจ้างรถแทรกเตอร์มาไถนา ทำให้ชาวนาได้รับความสะดวกสบายมากขึ้น การใช้รถแทรกเตอร์จึงแพร่หลายมากขึ้นเป็นลำดับ สำหรับชาวนาที่มีนาจำนวนมากบางรายจะซื้อรถแทรกเตอร์ใช้เอง พร้อมกับรับจ้างไถนาคนอื่นด้วย อย่างไรก็ตาม การใช้รถแทรกเตอร์เพื่อไถนาไม่ได้กระจายสู่พื้นที่ลุ่มทะเลสาบสงขลาพร้อมกัน ส่วนใหญ่แล้วจะแพร่หลายในพื้นที่ที่มีการทำนาเพื่อการค้ามาก่อน และใช้แพร่หลายในพื้นที่ลุ่มทะเลสาบสงขลาในช่วง พ.ศ. 2510 – 2520 (สนทนากลุ่ม ตำบลนาปะขอ และตำบลตะเครียะ, อ้างแล้ว) หลังจากนั้นรถแทรกเตอร์เข้ามามีบทบาทมากในช่วงแรก จนประมาณปี พ.ศ. 2520 เริ่มมีการใช้รถไถเดินตาม รถไถเดินตามนี้ชาวนามักเรียกกันว่า “ควายเหล็ก” หรือ “ลูกหมา” เริ่มเข้ามามีบทบาทในการเตรียมดินในการทำนามากขึ้นเป็นลำดับ เพราะรถไถเดินตามราคาไม่แพงมากเมื่อเทียบกับรถแทรกเตอร์ ประกอบกับมีความคล่องตัวสูง ใช้งานได้ดีทั้งในพื้นที่ขนาดใหญ่หรือที่นาแปลงเล็กๆ และสามารถดัดแปลงไปใช้ประโยชน์อย่างอื่นในฟาร์มได้ดี เช่น เครื่องสูบน้ำ และเครื่องนวดข้าว จนกระทั่งมีการใช้กันอย่างแพร่หลายในกลุ่มชาวนาในปัจจุบัน เพราะประสิทธิภาพของรถไถเดินตามนี้เอง ทำให้สามารถช่วยแก้ปัญหาขาดแคลนแรงงานของชาวนา ทำให้ชาวนาสามารถผลิตข้าวเพื่อป้อนตลาดได้มากขึ้น บทบาทของวัว ควายในการทำนาจึงลดลงไป ในปัจจุบันการเตรียมดินโดยใช้วัว ควายแทบจะไม่ปรากฏให้เห็นอีกแล้วในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา

ในช่วงตั้งแต่ปี พ.ศ. 2500 เป็นต้นมา นอกจากชาวนาได้เริ่มใช้รถแทรกเตอร์และความเหล็กแล้ว วิธีการผลิตที่ใช้ที่ดินเพื่อทำนาได้เปลี่ยนไปเนื่องจากเทคโนโลยีด้านอื่น ๆ อีก และจัดได้ว่าเป็นช่วงที่รัฐเริ่มเข้ามาแทรกแซงการผลิตของชาวนาค่อนข้างมาก และส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงการใช้ประโยชน์ที่ดินของกลุ่มทะเลสาบสงขลา

การพัฒนาชลประทาน การพัฒนาระบบชลประทานของรัฐในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาเริ่มเข้ามาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2493 แต่ก็ยังมีพื้นที่น้อยและเป็นระบบชลประทานขนาดเล็ก และได้ขยายมากขึ้นเห็นได้ชัดในประมาณปี พ.ศ. 2513 เป็นการพัฒนาระบบชลประทานขนาดกลางไม่มีอ่างเก็บน้ำ (สมยศ, 2537) รวมทั้งสิ้น 15 โครงการ พื้นที่รับประโยชน์ 476,000 ไร่ ระบบชลประทานมีทั้งทางฝั่งตะวันออกและตะวันตกของกลุ่มทะเลสาบสงขลา (รูปที่ 2.4) ระบบชลประทานฝั่งตะวันตกส่วนใหญ่เป็นเขตพื้นที่จังหวัดพัทลุงในบริเวณที่ราบ ซึ่งในเขตชลประทานนี้จะช่วยให้ชาวนาทำนาได้อย่างน้อยปีละ 2 ครั้ง แต่เนื่องจากระบบชลประทานขนาดกลางไม่มีอ่างเก็บน้ำ ถ้าปีใดฝนไม่ตกตามฤดูกาลมีน้ำไม่พอ ก็ไม่สามารถทำนาได้ 2 ครั้ง จากการศึกษาของสมยศ (2537) มีเพียงร้อยละ 12 ของพื้นที่นาในเขตชลประทานที่ได้น้ำสามารถทำนาได้ 2 ครั้ง

ตัวอย่าง โครงการชลประทานควนกุฎี ตัวเลขทางราชการชี้ว่าพื้นที่ชลประทานทั้งหมดเท่ากับ 38,700 ไร่ แต่มีพื้นที่เพียงร้อยละ 39 เท่านั้นที่สามารถใช้น้ำทำนาในฤดูแล้ง และอีกตัวอย่างหนึ่งในจังหวัดพัทลุง คือ ชลประทานท่าเชียด ซึ่งพื้นที่รับน้ำส่วนหนึ่งอยู่ในอำเภอบางแก้ว ราษฎร

ให้ข้อมูลว่าพื้นที่ในเขตชลประทานที่ไม่สามารถปลูกพืชในฤดูแล้งได้เลยมีมากกว่าพื้นที่ที่ได้รับน้ำ (สัมมนาร่วมกับชุมชน โครงการวิชาการของการใช้ประโยชน์ที่ดินและป่าไม้บริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา)

นอกจากการชลประทานแล้ว รัฐได้เข้ามามีบทบาทในเรื่องพันธุ์ข้าวโดยได้มีการก่อตั้งศูนย์วิจัยข้าวที่ตำบลควนคูฎ อำเภอมือ จังหวัดพัทลุง ในปี พ.ศ. 2494 มีหน้าที่ในการคัดเลือกพันธุ์ข้าวที่ให้ผลผลิตสูง สำหรับท้องถิ่นแนะนำการใช้เทคนิคการบำรุงรักษาที่เหมาะสม เช่น การใส่ปุ๋ย และการใช้ยากำจัดศัตรูพืช โดยศูนย์วิจัยข้าวได้เริ่มแนะนำให้ชาวนาใช้ข้าวพันธุ์ใหม่แทนพันธุ์พื้นเมืองตั้งแต่ประมาณ พ.ศ. 2505 เป็นต้นมา

ในปี พ.ศ. 2510 ได้มีการก่อตั้งธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตร หรือที่เรียกสั้น ๆ ว่า ธ.ก.ส. เพื่อสนับสนุนการใช้ปัจจัยการผลิตการเกษตรในการปฏิบัติเขียว พันธุ์ดี ควบคู่กับการชลประทาน ปุ๋ยเคมี สารเคมีกำจัดศัตรูพืช

ด้วยการเปลี่ยนแปลง หรือการเข้ามามีบทบาทของรัฐในปัจจัยต่าง ๆ เหล่านี้ได้ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงการใช้ประโยชน์ที่ดิน วิธีการผลิต และรายได้ของเกษตรกร ที่ชัดเจนมากคือ การเพิ่มขึ้นของพื้นที่ทำนาจากพื้นที่ในตารางที่ 4.1 ในปี พ.ศ. 2503 ลุ่มทะเลสาบสงขลาที่มีพื้นที่ 1,011,053 ไร่ เพิ่มขึ้นเป็น 1,127,487 ไร่ ในปี พ.ศ. 2519 และเพิ่มขึ้นเป็น 1.4 ล้านไร่ ในปี พ.ศ. 2539 วิธีการผลิตของชาวนา โดยเฉพาะชาวนาที่ยอมรับการเปลี่ยนแปลงเร็ว จะทำนาแบบเข้มข้น (intensive) มากขึ้น มีการใช้เครื่องจักรในการเตรียมดิน มีการใช้ข้าวพันธุ์ใหม่ มีการใช้ปุ๋ย และยากำจัดศัตรูข้าว ซึ่งจะเห็นได้ว่าชาวนาได้พึ่งพาปัจจัยการผลิตจากภายนอกในการทำนาเพิ่มขึ้นมาก ประกอบกับชาวนาส่วนใหญ่ยังขาดประสิทธิภาพในการใช้ปัจจัยดังกล่าว ใช้ในระดับที่ไม่เหมาะสม ต้นทุนการผลิตข้าวของชาวนาก็สูงขึ้นเป็นเงาตามตัว เริ่มเสี่ยงต่อการขาดทุน โดยเฉพาะในช่วงที่ราคาข้าวตกต่ำซึ่งปรากฏการณ์เช่นนี้สะท้อนให้เห็นตั้งแต่ปี พ.ศ. 2520 เป็นต้นมา มีรายงานการศึกษาจำนวนมากที่ชี้ว่าการทำนาให้ผลตอบแทนสุทธิต่ำมาก ตัวอย่างรายงานการศึกษาผลตอบแทนสุทธิจากการใช้ประโยชน์ที่ดินในรูปแบบต่าง ๆ บริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา แสดงในตารางที่ 4.2

ตารางที่ 4.2 ผลตอบแทนสุทธิจากการใช้ที่ดินในพื้นที่ลุ่มทะเลสาบ ปี พ.ศ. 2539

ชนิดของการใช้ที่ดิน	ผลตอบแทนสุทธิ (บาท/ไร่/ปี)		
	ต่ำสุด	สูงสุด	เฉลี่ย
ข้าว	-92.2	396.0	167.3
ยางพารา	1,514.2	5,849.0	3,360.7
ไม้ผล*	4,834.3	13,126.2	8,427.0
นาเกลือ**	-135,045.0	337,681.0	59,239.0

*ไม้ผล ได้แก่ เงาะ, มังคุด, ลองกอง, ทูตเรียน และกลางสาธิต **ผลตอบแทนสุทธิจากการเลี้ยงกุ้ง คิดในการเลี้ยง 1 รุ่นเท่านั้น
ที่มา : ปณัญญา และคณะ, 2541 ; สุทธิญา และคณะ, 2540.

เมื่อการดำเนินงานต้องประสบปัญหาเช่นนี้ ทำให้ชาวนาในหลายพื้นที่โดยเฉพาะนอกเขตชลประทาน และในเขตชลประทานที่ไม่สามารถปลูกพืชได้ในฤดูแล้งเริ่มมองหาทางเลือก บ้างปล่อยให้น้ำขัง คือ ทิ้งนาไว้ให้ว่างเปล่า กลายเป็นทุ่งหญ้าเลี้ยงสัตว์ จากการสัมภาษณ์เกษตรกรโดยผู้เขียน และจากการสัมภาษณ์ของโครงการในจังหวัดพัทลุง ชี้ว่ามีพื้นที่นาในอำเภอบางแก้ว มากกว่า 30,000 ไร่ ที่ปล่อยทิ้งไว้ว่างเปล่าเป็นทุ่งเลี้ยงสัตว์ เพราะทำนาไปก็ไม่ได้ผลเท่าที่ควร ทั้งปัญหาเรื่องน้ำ ดินเสื่อม การทำลายของศัตรูข้าว และราคาตลาดข้าวที่ไม่พอใจ ประกอบกับอำเภอบางแก้วไม่ได้ห่างไกลจาก อำเภหาดใหญ่ จังหวัดสงขลา เป็นปัจจัยดึง (pulled factors) ทำให้ชาวนาหรือเกษตรกรออกไปทำงานนอกภาคเกษตรกันจำนวนมาก และในบางพื้นที่ เช่น อำเภควนขนุน และเขาชัยสน ที่เริ่มมีการเลี้ยงปลาสลิดตัวกันมากขึ้น มีชาวนาหลายรายใช้พื้นที่นาปลูกหญ้าเลี้ยงสัตว์ และให้เขานาเพื่อการปลูกหญ้าเลี้ยงสัตว์สำหรับโคเนื้อและโคนม เพราะคุ้มค่ากว่าการทำนาเอง ชาวนาบางส่วนเริ่มมีการเปลี่ยนแปลงการใช้ประโยชน์ที่ดิน ถ้าเป็นนาในที่ดอนมีการปรับเปลี่ยนไปปลูกยางพารา หรือปรับไปทำสวนไม้ผล หรือทำไร่นาสวนผสมในบริเวณที่พอจะมีน้ำ โดยเฉพาะหลังหลังปี 2530 เป็นต้นมา การเปลี่ยนแปลงการใช้ประโยชน์ที่ดินในรูปแบบดังกล่าวมีมากขึ้น มีโครงการของรัฐเข้ามาสนับสนุนด้านเงินทุนในการขุดบ่อเลี้ยงปลาและพันธุ์ไม้ผล เห็นได้ชัดมากในพื้นที่ อำเภควนขนุน อำเภอบางแก้ว และอำเภศรีบรรพต จังหวัดพัทลุง นอกจากนี้รูปแบบการใช้ประโยชน์ที่ดินที่เปลี่ยนแปลงจากนาข้าวที่สำคัญ และโคเค่นมากของกลุ่มทะเลสาบหลังจากปี 2530 เป็นต้นมาคือ การเปลี่ยนแปลงจากนาข้าวเป็นการเลี้ยงกุ้งกุลาดำ ซึ่งจะได้อธิบายในหัวข้อ 4.4

อย่างไรก็ตาม ในพื้นที่ที่ยังคงมีความอุดมสมบูรณ์ และอยู่ในเขตชลประทาน ซึ่งทำนาได้อย่างน้อย 2 ครั้งต่อปี การทำนาเพื่อขายก็ยังคงดำเนินต่อไป ทั้งฝั่งตะวันตก ในจังหวัดพัทลุง และฝั่งตะวันออกในอำเภกระโนธ จังหวัดสงขลา โดยเฉพาะตำบลตะเคียน ตำบลแดนสวน ตำบลบ้านขาว ตำบลบ้านใหม่ ซึ่งการทำนาเพื่อขายยังพอที่จะกำไรอยู่สามารถจูงใจให้เกษตรกรทำนาต่อไป แต่ทั้งนี้ทั้งนั้น ขนาดการถือครองเพื่อทำนาจะต้องไม่น้อยเกินไป จากการสอบถามชาวนาที่เข้าร่วมในการจัดสนทนากลุ่ม ชาวนาให้ข้อมูลว่า ขนาดพื้นที่ถือครองเพื่อทำนาในพื้นที่นี้ค่อนข้างมากกว่าพื้นที่อื่น ๆ ของกลุ่มทะเลสาบ กล่าวคือ เฉลี่ยมากกว่า 30 ไร่ ต่อครัวเรือน ทำให้มีการประหยัดเนื่องจากขนาด และในระยะหลังมีการใช้เครื่องเก็บเกี่ยว เครื่อง นวดข้าว ซึ่งทางฝั่งตะวันออกในอำเภกระโนธนี้จะได้เปรียบ กล่าวคือ มีขนาดการถือครองที่ดินใหญ่กว่าฝั่งตะวันตกของกลุ่มทะเลสาบ (สนทนากลุ่มตำบลตะเคียน, ตำบลแดนสวน, อ้างแล้ว ; สุทธิญา, 2544)

สำหรับเกษตรกรรายเล็กมากที่ยังคงทำนาสืบทอดบรรพบุรุษ หรือทำนาเพื่อยังชีพก็ยังคงดำเนินต่อไป ในกลุ่มชุมชนที่มีกลุ่มชาวนาในลักษณะนี้ ชาวนายังมีการใช้แรงงานในครัวเรือนอยู่บ้าง แต่การเตรียมดินและการเก็บเกี่ยวจะใช้เครื่องจักรเป็นหลัก มีชาวนากลุ่มนี้ในบางพื้นที่เมื่อเก็บเกี่ยวเสร็จจะขายข้าวที่ผลิตได้ทั้งหมด หลังจากนั้นก็จะซื้อข้าวบริโภคในครัวเรือน

การถือครองที่ดินของชาวนา ดังที่กล่าวไว้ในบทที่ 2 การถือครองที่ดินของฟาร์มเกษตรกรใน 3 จังหวัดของกลุ่มทะเลสาบสงขลาประมาณ 20 ไร่ต่อครัวเรือน สำหรับการถือครองที่ดินเพื่อทำนาส่วนใหญ่จะอยู่ระหว่าง 1 – 5 ไร่ เกือบร้อยละ 50 เหตุผลที่ชาวนามีพื้นที่ถือครองเพื่อทำนายน้อยลงมาจากหลายปัจจัยด้วยกัน ซึ่งปัจจัยเหล่านี้มีความสัมพันธ์ซึ่งกัน เมื่อชาวนาทำนาไม่ได้ผลก็ไม่มีแรงจูงใจที่จะทำนาต่อ ประกอบกับในช่วงหลัง พ.ศ. 2530 เป็นต้นมา ด้วยกระแสการพัฒนาอุตสาหกรรม และนอกภาคการเกษตร ราคาที่ดินเพิ่มสูงขึ้นมาก ชาวนาในชนบทบางพื้นที่ของกลุ่มทะเลสาบ เช่น ตำบลคอนทราย อำเภอกวนขนุน ขายนาคาไรละ 90,000 – 100,000 บาท (สัมภาษณ์ นางแฉ่, อ้างแล้ว) ซึ่งนับว่าเป็นราคาที่สูงมาก เช่นเดียวกับในพื้นที่ อำเภอรโนด และอำเภห้วยไทร ที่สามารถเลี้ยงกุ้งกุลาดำได้ ชาวนาขายที่นาให้ผู้ประกอบการนำกึ่งทั้งในรูปของบริษัทขนาดใหญ่ และเอกชนรายย่อยนับหมื่นไร่ จูงใจให้ชาวนาขายที่ดินเพื่อใช้จ่ายในครัวเรือน ซึ่งลักษณะเช่นนี้เห็นได้ทั่วไปในพื้นที่กลุ่มทะเลสาบสงขลา และคล้ายคลึงกับที่เกิดขึ้นในหลายพื้นที่ของภาคใต้และของประเทศ

นอกจากนี้ ปัจจัยสำคัญที่ทำให้ขนาดถือครองชาวนาลดลง ก็คือ การที่ประชากรหรือลูกหลานของชาวนาเพิ่มขึ้น มีการแบ่งย่อยที่นาเพื่อให้ลูกหลาน จากชาวนาที่มีนาค่อนข้างมากตัวอย่างเช่น กรณีของเกษตรกรรายหนึ่งในตำบลปันแต อำเภอกวนขนุน เคยมีที่นามากกว่า 30 ไร่ แต่เกษตรกรรายนี้มีบุตรมากถึง 7 คน แบ่งที่นาให้ลูกได้ 4 – 5 ไร่เท่านั้น (สัมภาษณ์ นาสระราช ตำบลปันแต อำเภอกวนขนุน) สำหรับการถือครองที่ดินเพื่อทำนาจะเป็นที่ดินของตัวเอง (owned land) เสียเป็นส่วนใหญ่ การเช่าที่ดินทำกินแม้ว่าจะมีมากขึ้นในช่วงหลังแต่เมื่อเทียบสัดส่วน การเช่ากับพื้นที่ทำนาในภาคอื่น ๆ ซึ่งคิดว่ามีสัดส่วนค่อนข้างน้อย ส่วนที่ดินของผู้อื่นซึ่งรวมการเช่าด้วยมีสัดส่วนค่อนข้างน้อย ดังแสดงในตารางที่ 2.4 การเช่านาในบริเวณกลุ่มทะเลสาบสงขลาที่ดำเนินการอยู่ไม่ค่อยประสบผลสำเร็จมากนัก การแสวงหารายได้เพิ่มของชาวนาบางรายที่มีที่นาค่อนข้างน้อย เพราะผลตอบแทนสุทธิจากการทำนาค่อนข้างน้อย ในหลายพื้นที่ ชาวนาบางรายให้เพื่อนบ้านทำนาโดยไม่ต้องจ่ายค่าเช่าแต่อย่างใด แต่เกษตรกรที่ทำนาอาจแบ่งข้าวให้เจ้าของนาบ้างถ้าได้รับผลผลิต หรือในบางพื้นที่อาจทำ “นาหะ” โดยที่เจ้าของนายินยอมให้ผู้อื่นมาทำนาในพื้นที่ตนโดยแบ่งผลผลิตข้าวที่ได้ตามแต่จะตกลงกัน วิธีนี้จะแพร่หลายมากทางฝั่งตะวันตกของกลุ่มทะเลสาบในจังหวัดพัทลุง

4.2 การใช้ประโยชน์ที่ดินในการทำสวนยางพารา

ชุมชนบริเวณกลุ่มทะเลสาบสงขลาในยุคนี้ จัดว่ามีความใกล้ชิดกับยางพารามากขึ้น ยางพารากลายเป็นพืชเศรษฐกิจหลักรองจากข้าวในช่วงแรกของยุคนี้ และกลายเป็นพืชเศรษฐกิจหลักของภาคใต้และของประเทศในปัจจุบัน โดยเฉพาะในช่วงปี พ.ศ. 2493 – 2495 มีรายงานว่าราคารubber ชาติสูงกว่าเดิมถึง 3 เท่า ส่งผลให้มีการปลูกยางพาราเพิ่มขึ้นทั้งหมด 1,230,000 ไร่ และระหว่างปี

พ.ศ. 2498 – 2500 ปลูกยางเพิ่มขึ้นอีก 1,136,000 ไร่ (ไชยา และคณะ, 2523) (ทั้งประเทศ) ซึ่งนับว่ามี การขยายตัวรวดเร็วมาก จังหวัดพัทลุงจังหวัดเดียวมีพื้นที่ปลูกยางเพิ่มขึ้นเป็น 58,500 ไร่ ในปี พ.ศ. 2498 (สมยศ, 2537) และในช่วงเดียวกันนี้เองพ่อค้าคนจีน (พ่อค้าแร่) เริ่มตระเวนซื้อยางและเอา ไปรีบขาวสวนยางโดยการโก่งการชั่งและกดราคา ซึ่งจากสาเหตุดังกล่าวเป็นจุดเริ่มของแนวคิดการ รวมกลุ่มในเวลาต่อมา

หลังปี พ.ศ. 2500 เป็นต้นมา รัฐเข้ามามีบทบาทในการแทรกแซงการผลิตยางพาราอย่าง มาก มุ่งพัฒนาการผลิตให้มีประสิทธิภาพในทุกขั้นตอน ตั้งแต่การคัดเลือกพันธุ์ การปลูก การดูแล รักษา การกรีดยาง รวมทั้งการแปรรูปยาง

ในปี พ.ศ. 2503 รัฐได้ประกาศใช้พระราชบัญญัติกองทุนสงเคราะห์การทำสวนยาง และใน ปี พ.ศ. 2504 ได้จัดตั้งสำนักงานกองทุนสงเคราะห์การทำสวนยาง สังกัดกระทรวงเกษตรและ สหกรณ์ สาระสำคัญของ พ.ร.บ. ฉบับนี้ คือ ต้องการสนับสนุนให้ชาวสวนยางปลูกยางพันธุ์ดีแทนยาง พันธุ์พื้นเมือง ซึ่งให้ผลผลิตต่ำ คือ ประมาณ 60 กิโลกรัม ต่อไร่ต่อปี (กองเศรษฐกิจการเกษตร, 2515) ในขณะที่ยางพันธุ์ดีให้ผลผลิตสูงกว่า 3 – 4 เท่า

ในพื้นที่ลุ่มทะเลสาบเริ่มมีโครงการสงเคราะห์การทำสวนยางตั้งแต่ปี พ.ศ. 2505 พร้อมกับ กับ พื้นที่อื่น ๆ ในภาคใต้ที่มีการทำสวนยางพารา การสนับสนุนให้ชาวสวนยางใช้ยางพันธุ์ใหม่ทด แทนยางพันธุ์เก่านี้มีวิธีการ คือ

(1) ให้ทุนอุดหนุนมากกว่าครึ่งหนึ่งของบงลงทุนเพื่อการปลูกยางพันธุ์ใหม่ภายในช่วง 6 ปี ก่อนที่จะกรีดยางได้

(2) เก็บภาษีส่งออกยางเพื่อใช้ในกองทุนสงเคราะห์ยาง

(3) เก็บภาษีส่งออกยางเพื่อใช้ในงบประมาณของรัฐ และ

(4) การยืมเงินจากองค์การระหว่างชาติในบางช่วง ที่มีโครงการปลูกยางทดแทนขนาดใหญ่

เงินสงเคราะห์สวนยางในระยะแรก พ.ศ. 2504 รัฐให้เงินสงเคราะห์อุดหนุนแก่ชาวสวน ยางที่ปลูกยางทดแทน ในอัตราไร่ละ 1,800 บาท และเพิ่มขึ้นเป็น 2,000 บาท ในปี พ.ศ. 2510 – 2519 เป็น 3,900 บาท ในปี พ.ศ. 2523 4,800 บาท ในปี พ.ศ. 2527 และไร่ละ 6,800 บาท ในปัจจุบัน

อย่างไรก็ตาม การให้เงินสงเคราะห์ในระยะแรกนั้น รัฐยังมีเงื่อนไขอื่นอีก เช่น (1) กำหนดให้มีเนื้อที่สวนยางพันธุ์เก่าไม่น้อยกว่า 2 ไร่ (2) แต่ละไร่ต้องมีต้นยางแก่ อายุ 25 ปีขึ้นไป หรือต้นยางที่เสียหายไม่สามารถให้ผลผลิตยางได้ และ (3) โดยเฉลี่ยต้องมีต้นยางเก่าไม่น้อยกว่าไร่ ละ 25 ต้น

ในระยะแรก การให้เงินอุดหนุนในการปลูกทดแทนด้วยยางพันธุ์ดี ไม่ประสบผลสำเร็จอย่าง ที่ตั้งใจไว้ เนื่องจากชาวสวนเข้าใจว่าถ้าเอาเงินอุดหนุนของรัฐ ที่ดินจะถูกยึดเป็นของรัฐ (สัมภาษณ์ นายสาวท, อ้างแล้ว) เพราะชาวสวนในขณะนั้นไม่มีกรรมสิทธิ์เป็นของตัวเอง มีเฉพาะใน สค. 1 จึง

ระแวงว่าเป็นวิธีการยึดทรัพย์ของรัฐในภายหลัง เกษตรกรบางรายหวังเกรงว่าจะถูกเรียกเก็บภาษี
กลัวจะถูกเรียกเก็บเงินที่ให้มาคืนในภายหลัง นอกจากนี้ ยังไม่แน่ใจว่ายางพันธุ์ใหม่จะให้น้ำยางมาก
กว่ายางพันธุ์พื้นเมืองจริงหรือไม่ จึงต้องรอนจนกระทั่งชาวสวนที่เข้าร่วมโครงการได้รับผลผลิต

ด้วยสาเหตุดังกล่าว ทำให้พื้นที่สวนยางที่ได้รับการสงเคราะห์ในบริเวณลุ่มทะเลสาบ
สงขลา ขยายตัวเพิ่มขึ้นน้อยมาก จาก 5,446 ไร่ ในปี พ.ศ. 2504 เพิ่มขึ้นเป็น 6,577 ไร่ ในปี พ.ศ.
2509 (กช. พณ 0301. 11.9.4/1 การประชุมเรื่องการแก้ไขภาวะการค้าขาดค่า (14 มี.ค. 2510 – 12 มี.ย.
2511)) ในขณะที่พื้นที่ปลูกยางทั้งหมดในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาเพิ่มขึ้นจาก 937,038 ไร่ ในปี
พ.ศ. 2506 เป็น 1,613,856 ไร่ ในปี พ.ศ. 2509 (กรมการยาง, 2506; งานเศรษฐกิจการยาง, บปป.) เมื่อยาง
สงเคราะห์รุ่นแรกให้ผลผลิตดีมาก ทำให้การปลูกยางพันธุ์พื้นเมืองด้วยยางพันธุ์ดีเริ่มขยายตัว อย่าง
รวดเร็ว โดยเฉพาะหลังปี พ.ศ. 2510 เป็นต้นมา

แม้ว่าสวนสงเคราะห์จะเพิ่มขึ้นในปริมาณจำกัดมาก แต่สำนักงานกองทุนสงเคราะห์การ
ทำสวนยางประสบความสำเร็จที่ช่วยกระตุ้นให้ชาวสวนยางได้ใช้ยางพันธุ์ดี ซึ่งผลผลิตสูงกว่ามาก
ทดแทนยางพันธุ์พื้นเมือง มีสวนยางเก่า “ปายาง” จำนวนมาก โดยเฉพาะในจังหวัดพัทลุงที่ได้รับการ
การปลูกแทนมีมากถึงร้อยละ 47 ระหว่างปี พ.ศ. 2504 – 2513 (กรมการยาง, 2506; ศูนย์วิจัยยาง, 2531)
และมีรายงานว่าในปี 2530 ร้อยละ 50 ของพื้นที่สวนยางในจังหวัดพัทลุงได้รับการปลูกแทนด้วยยาง
พันธุ์ดี โดยใช้เงินกองทุนสงเคราะห์ (สมยศ, 2537)

ในจังหวัดสงขลาทั้งหมด พื้นที่ปลูกยางเพิ่มขึ้นจาก 701,154 ไร่ ในปี พ.ศ. 2506 เพิ่มขึ้น
เป็น 1,640,433 ไร่ ในปี พ.ศ. 2539 สำหรับจังหวัดพัทลุง พื้นที่ปลูกยางเพิ่มขึ้นจาก 235,884 ไร่ ใน
ปี พ.ศ. 2506 เพิ่มขึ้นเป็น 648,418 ไร่ ในปี พ.ศ. 2539 (ตารางที่ 4.3)

ตารางที่ 4.3 พื้นที่ปลูกยางพาราในจังหวัดพัทลุงและสงขลา พ.ศ. 2506, 2520, 2531 และ 2539

พ.ศ.	พื้นที่ปลูกยางพารา (ไร่)	
	จังหวัดพัทลุง	จังหวัดสงขลา
2506	235,884	701,154
2520	478,137	1,450,326
2531	552,066	1,623,704
2539	648,418	1,640,433

ที่มา : คัดแปลงจากกรมการยาง, 2506; ศูนย์วิจัยการยาง, 2531;

สำนักงานพาณิชย์จังหวัดพัทลุง, 2539; สำนักงานพาณิชย์จังหวัดสงขลา, 2539.

อย่างไรก็ตาม เนื่องจากสวนยางพันธุ์ไม่ทุกสวนจะได้รับการสงเคราะห์จากรัฐ ดังนั้น สวนยางพาราที่ปรากฏให้เห็นในปัจจุบันส่วนใหญ่จะมี 2 รูปแบบใหญ่ ๆ คือ “สวนยางพันธุ์ดี” กับ “สวนยางสงเคราะห์” และส่วนใหญ่จะเป็นสวนสงเคราะห์ ในระยะหลังนี้ คือ ประมาณปี พ.ศ. 2535 เป็นต้นมา รัฐบาลได้มีการผ่อนปรนกฎระเบียบกองทุนสงเคราะห์การทำสวนยาง และเปิดโอกาสให้ชาวสวนยางขอทุนสงเคราะห์เพื่อปลูกไม้ผลแทนได้ ซึ่งจะได้รับเงินค่าสงเคราะห์ในอัตราเดียวกัน คือ 6,800 บาทต่อไร่ ทั้งนี้เพื่อให้สอดคล้องภาวะตลาดยางพาราในขณะนั้น และนโยบายลดพื้นที่ปลูกยาง

สาเหตุที่ยางพาราได้รับความนิยมปลูกกันอย่างแพร่หลายในพื้นที่ลุ่มทะเลสาบสงขลา และในพื้นที่อื่น ๆ ของภาคใต้ เนื่องจากยางพาราเป็นพืชที่ซื้อขายคล่อง เมื่อเกษตรกรชาวสวนยางผลิตยางได้แล้วจะขายเมื่อไหร่ จะขายในรูปแบบไหน และจะขายที่ไหนก็ได้มีคนซื้อตลอด เป็นพืชที่มีความยืดหยุ่นด้านการตลาดสูงมาก เมื่อเทียบกับพืชอื่น ๆ คือ ไม้ผล พืชผัก นอกจากนี้ผลผลิตสามารถเก็บรักษาได้ ไม่น่าเสียหาย และการดูแลรักษาไม่ยุ่งยาก แม้ว่าบางช่วงราคาจะตกต่ำ เกษตรกรจำนวนมากก็ยังไม่ปรับการผลิต

ผลกระทบจากการขยายตัวของพื้นที่ปลูกยางพาราต่อพื้นที่ป่าไม้

ดังกล่าวแล้วข้างต้นยางพาราได้กลายเป็นพืชเศรษฐกิจหลักของกลุ่มทะเลสาบ โดยเฉพาะกลุ่มทะเลสาบฝั่งตะวันตก ชุมชนกลุ่มทะเลสาบจำนวนมากผูกพันกับยางพารามากกว่าการพึ่งพาป่าเพื่อการดำรงชีพในชีวิตประจำวัน จากที่พื้นที่ปลูกยางได้เพิ่มขึ้นอย่างมหาศาลดังกล่าวแล้วข้างต้นนั้นหมายความว่า พื้นที่ป่าส่วนหนึ่งได้หายไปและถูกแทนที่ด้วยสวนยางพารา (ตารางที่ 4.4 และ 4.5)

ตารางที่ 4.4 พื้นที่ป่าไม้ในพื้นที่ 3 จังหวัดของกลุ่มทะเลสาบสงขลาในปี พ.ศ. 2508 และ 2538

จังหวัดพื้นที่ กลุ่มทะเลสาบสงขลา	พื้นที่ป่าไม้ (ไร่)		อัตราการลดลงเฉลี่ย/ปี
	ปี พ.ศ. 2508	ปี พ.ศ. 2538	
สงขลา	1,609,569	363,361	2.58
พัทลุง	900,337	293,348	2.25
นครศรีธรรมราช	3,606,925	788,124	2.60
ภาคใต้	23,232,842	7,784,141	2.22

ที่มา: สำนักงานปลัดกระทรวงเกษตรและสหกรณ์, 2511. ; สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2542.

ตารางที่ 4.5 พื้นที่ไม้ผลและไม้ยืนต้นในพื้นที่ 3 จังหวัดของกลุ่มทะเลสาบสงขลาในปี พ.ศ.2508 และ 2538

จังหวัดพื้นที่ กลุ่มทะเลสาบสงขลา	พื้นที่ไม้ผลและไม้ยืนต้น(ไร่)		อัตราการเพิ่มขึ้น เฉลี่ย/ปี
	ปี พ.ศ. 2508	ปี พ.ศ. 2538	
สงขลา	815,234	1,515,095	2.86
พัทลุง	337,264	570,062	2.30
นครศรีธรรมราช	1,020,625	1,646,449	2.04
ภาคใต้	7,846,363	13,411,814	2.36

ที่มา : สำนักงานปลัดกระทรวงเกษตรและสหกรณ์, 2511.; สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2542.

จะเห็นได้ว่าระหว่างปีในระหว่างปี พ.ศ. 2508 – 2538 พื้นที่ป่าไม้ในจังหวัดของกลุ่มทะเลสาบสงขลาลดลงในอัตราสูงกว่าการลดลงของพื้นที่ป่าเฉลี่ยของภาคใต้ ซึ่งสะท้อนถึงการลดสูญเสียป่าที่รุนแรงและรวดเร็วกว่าพื้นที่อื่น ๆ และในปี พ.ศ. 2539 พื้นที่ป่าบริเวณกลุ่มทะเลสาบสงขลาที่มีพื้นที่ป่าเหลือเพียง 974,376 ไร่ หรือร้อยละ 18.35 ของพื้นที่กลุ่มทะเลสาบ ซึ่งเมื่อเปรียบเทียบกับ สัดส่วนพื้นที่ป่าไม้ของประเทศไทยแล้ว พื้นที่ป่าไม้ของกลุ่มทะเลสาบที่เหลืออยู่ต่ำกว่าสัดส่วนพื้นที่ป่าไม้ระดับประเทศ ซึ่งจากข้อมูลทางราชการมีป่าเหลืออยู่ร้อยละ 26 (สำนักเศรษฐกิจการเกษตร, 2542)

บริเวณที่มีการลดลงของพื้นที่ป่าที่โดดเด่น คือ ทางฝั่งตะวันตกในอำเภอป่าพะยอม ศรีบรรพต ตะโหมด ป่าบอน และกิ่งอำเภอศรีนครินทร์ จังหวัดพัทลุง อำเภอรัตนภูมิ และอำเภอสะเดา จังหวัดสงขลา (รูปที่ 1.2)

การลดลงของพื้นที่ป่าไม้บริเวณกลุ่มทะเลสาบสงขลา หลังปี พ.ศ. 2500 เป็นต้นมาไม่ได้มีสาเหตุมาจากรายการอยากได้ที่ทำกิน และเข้าไปบุกเบิกเพื่อหาที่ทำกินอย่างเดียว ยังมีปัจจัยอื่น ๆ อีกมากมายที่เป็นตัวเสริมหรือผลักดัน หรือกระตุ้น ให้มีการเข้าไปบุกรุกป่า โดยเฉพาะการเข้าไปมีบทบาทของรัฐเพื่อการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคม โดยเฉพาะเมื่อเริ่มประกาศใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 1 ในปี พ.ศ. 2505 และอีกหลายฉบับต่อมา เริ่มมุ่งเน้นความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ (economic growth) ให้ความสำคัญกับรายได้ต่อหัวของประชากร แนวทางการพัฒนาของรัฐในขณะนั้นมุ่งเน้นการนำทรัพยากรธรรมชาติมาใช้ให้เกิดประโยชน์อย่างเต็มที่ เพราะในช่วงดังกล่าวทรัพยากรป่าไม้ยังอุดมสมบูรณ์มาก เร่งสร้างสิ่งอำนวยความสะดวกพื้นฐานต่าง ๆ เพื่อสนับสนุนการไปสู่เป้าหมายไม่ว่าจะเป็นระบบชลประทาน ดังที่กล่าวแล้ว การสร้างถนนหนทางต่าง ๆ เข้าไปตามพื้นที่ต่าง ๆ ทำให้ราษฎรเข้าถึงป่าได้ง่ายขึ้น ประกอบกับเทคโนโลยีที่ก้าวหน้าเพิ่มขึ้นทำให้สะดวกมากขึ้นยิ่งง่ายมากขึ้น ซึ่งการเข้าไปใช้ประโยชน์จากป่า และทำลายพื้นที่ป่า

ในลุ่มทะเลสาบสงขลา จากการสอบถามราษฎรในพื้นที่ฯ พอสรุปได้ว่า เริ่มด้วยการตัดไม้ได้สัมปทาน หรือการลักลอบตัดไม้จนป่าเกิดสภาพเสื่อมโทรม หลังจากนั้นก็เข้าไปวางป่าเพื่อปลูกพืชไร่และข้าวไร่ และปลูกยางพารา หลังปี พ.ศ. 2500 เป็นต้นมามีการพัฒนาการคมนาคมสะดวกขึ้น มีการอพยพของราษฎรจากที่ราบ และราบชายฝั่งทะเลขึ้นไป บุกเบิกพื้นที่ป่าทางฝั่งตะวันตกมากขึ้น เช่น ในอำเภอรัตนภูมิ จังหวัดสงขลา ซึ่งเป็นแหล่งปลูกยางพาราและไม้ผลที่สำคัญของจังหวัดสงขลา

นอกจากนโยบายรัฐดังกล่าวแล้วที่มีส่วนส่งเสริมการทำลายป่ายังมีนโยบายและกฎหมายหลายฉบับที่พยายามจะหยุดยั้งไม่ให้มีการทำลายป่า เช่น ในปี พ.ศ. 2516 รัฐพยายามแก้ไขปัญหการบุกรุกทำลายป่า โดยมีคำสั่งนายกรัฐมนตรีที่ สร 0203 / 4391 “ราษฎรที่ทำไร่ในป่าสงวนแห่งชาติ ทำให้ป่าสงวนแห่งชาตินั้นหมดความเป็นป่า ก็จะอนุญาตให้อยู่ทำกินต่อไปได้ หากราษฎรที่ถูกเจ้าหน้าที่จับกุมไว้ในกรณีนี้ และยังต้องการจะอยู่ทำกินก็ให้ทำกินต่อไปได้ และตั้งแต่บัดนี้เป็นต้นไปห้ามราษฎรบุกรุกป่าสงวนเป็นเด็ดขาด”

นอกจากนี้ ยังมีมติคณะรัฐมนตรี เมื่อวันที่ 14 กันยายน 2519 เกี่ยวกับราษฎรที่บุกรุกป่าสงวนแห่งชาติว่า “ผู้ที่เข้าทำกินในป่าสงวนแห่งชาติอยู่แล้วคงให้ทำกินต่อไปได้ เว้นแต่ป่าสงวนนั้นเป็นป่าซึ่งได้รับการอนุมัติจากคณะรัฐมนตรีให้ดำเนินการตามโครงการของรัฐบาล และตั้งแต่บัดนี้เป็นต้นไป ห้ามมิให้ผู้ใดบุกรุกป่าสงวนเป็นอันขาด หากบุกรุกเข้าไปให้เจ้าหน้าที่ทำการจับกุมดำเนินการตามกฎหมายทุกราย”

และในปี พ.ศ. 2522 คณะรัฐมนตรีมีมติเห็นชอบ โครงการสิทธิทำกิน (ส.ท.ก.) การให้สิทธิทำกินแก่ผู้ที่บุกรุกและอาศัยอย่างผิดกฎหมายในเขตป่าสงวนแห่งชาตินี้ มีวัตถุประสงค์เพื่อลดความรุนแรงของปัญหาทางสังคมและการบุกรุกทำลายป่า โดยการให้เอกสารสิทธิที่แสดงการครอบครองสามารถทำกิน และตกทอดถึงบุตรหลานได้ แต่ไม่สามารถจะจำหน่ายโอนได้ โครงการดังกล่าว เริ่มดำเนินการในปีงบประมาณ 2525 ในพื้นที่บุกรุกประมาณ 30 ล้านไร่ โดยให้กรมป่าไม้รับไปดำเนินการ

ผลจากการใช้นโยบายดังกล่าว ไม่เป็นไปอย่างที่รัฐตั้งใจไว้ ผู้เฒ่าซึ่งเป็นแกนนำของชุมชนทางฝั่งตะวันตกเล่าว่า หลังจากรัฐประกาศใช้นโยบาย ส.ท.ก. ยิ่งกระตุ้นให้มีการบุกรุกพื้นที่ป่ามากขึ้น เพราะถ้าบุกรุกแล้วจะได้สิทธิ ชาวสวนยางบางรายแม้ว่าจะมีพื้นที่สวนยางมากแล้ว ก็ยังหาวิธีที่จะบุกรุกป่าเพิ่ม ไม่สนใจการควบคุมดูแลจากรัฐแม้แต่น้อย โดยเฉพาะช่วงที่ราคาที่ดินเฟื่องฟูมาก สวนยางพาราแม้ว่าจะไม่มีเอกสารสิทธิใด ๆ ก็สามารถขายได้ราคาดี ด้วยสาเหตุดังกล่าวจะเสริมให้มีการบุกรุกป่ามากขึ้น แม้ในปัจจุบันโดยเฉพาะในพื้นที่ลึก ๆ ห่างไกลออกไปยังคงมีการบุกรุกป่าอยู่

ผลกระทบจากการทำลายพื้นที่ป่าไม้

ผลกระทบจากการทำลายป่าไม้หรือการลดลงของพื้นที่ป่าไม้ในบริเวณพื้นที่ลุ่มทะเลสาบสงขลาซึ่งส่วนใหญ่เป็นป่าต้นน้ำลำธารนั้น มีทั้งทางตรงและทางอ้อม ทั้งผลกระทบทางเศรษฐกิจ สังคม และสิ่งแวดล้อม ผลกระทบทางตรงที่สำคัญมากก็คือ ภาวะขาดแคลนน้ำ ทำให้ประเทศไทยต้องสั่งซื้อไม้จากต่างประเทศเป็นมูลค่ามหาศาล ตัวอย่างเช่น ระหว่างปี พ.ศ. 2522-2532 ไทยนำเข้าไม้คิดเป็นมูลค่าประมาณ 28,000 ล้านบาท (ทิวา, 2535) และมูลค่านำเข้าไม้ต่อปีสูงขึ้นเรื่อย ๆ หลังจากนั้น เป็นส่วนหนึ่งที่ทำให้ประเทศขาดดุลการค้า แต่อย่างไรก็ตาม จากความขาดแคลนไม้ธรรมชาติ และราคาไม้ธรรมชาติที่แพงนี้ โดยเฉพาะหลังปี พ.ศ.2532 ซึ่งรัฐได้ออกพระราชกำหนดปิดป่าสัมปทานทั่วประเทศ ได้ส่งผลในเชิงบวกในด้านที่ทำให้เกิดการกระตุ้นให้มีการหาแนวทางการนำไม้ยางพารามาใช้ให้เกิดประโยชน์ จนทำให้เฟอร์นิเจอร์ไม้ยางและไม้ยางพาราแปรรูปกลายเป็นสินค้าส่งออกที่สำคัญของไทย จนทุกวันนี้ (อ้าง

ส่วนปัญหาผลกระทบทางด้านสิ่งแวดล้อมจากการทำลายป่าไม้นั้น เป็นปัญหาในทุกระดับ (ระดับโลก ภูมิภาค ประเทศ และพื้นที่) ไม่ใช่เฉพาะเกิดขึ้นเฉพาะในลุ่มทะเลสาบสงขลา และกลายเป็นประเด็นที่ทุกฝ่ายให้ความสนใจ แม้แต่ชุมชนในชนบทหลายพื้นที่ให้ความสนใจ และที่โดดเด่นมากของลุ่มทะเลสาบสงขลา คือ ชุมชนตะโหนด (ดูรายละเอียดเพิ่มเติมในบทที่ 5) เพราะชุมชนเหล่านี้มักเป็นผู้ได้รับผลกระทบโดยตรงจากที่ป่าไม้หายไป

นอกจากจะทำให้เกิดปัญหาเรื่องน้ำซึ่งในบางปีเกิดปัญหาขาดแคลนน้ำและการไหลบ่าในกรณีฝนตกมากแล้ว ยังทำให้สูญเสียความหลากหลายทางชีวภาพของสิ่งมีชีวิตต่าง ๆ และส่งผลกระทบต่อการเกษตรของพื้นที่ลุ่มทะเลสาบ ซึ่งพอสรุปประเด็นที่สำคัญได้ ดังนี้คือ

1. ทำให้เกิดการผันแปรของอัตราการไหลของน้ำจืดที่ไหลตามลำน้ำต่าง ๆ ลงสู่ทะเลสาบ ซึ่งจะให้ความเค็มของทะเลสาบสงขลาผันแปรไปด้วย อันก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางนิเวศวิทยาตามมา และก่อให้เกิดความเสียหายทางการเกษตรด้วย

2. การชะล้างของหน้าดิน อัตราปกติของการสูญเสียหน้าดินของป่าธรรมชาติมีเพียง 2 ตันต่อตารางกิโลเมตรต่อปี ถ้าป่าถูกแผ้วถาง การสูญเสียหน้าดินจะเพิ่มขึ้นเป็น 38 ตันต่อตารางกิโลเมตรต่อปี จากตัวเลขการใช้ที่ดินประเภทต่าง ๆ ที่คำนวณในปี พ.ศ.2522 ปริมาณการสูญเสียหน้าดินเท่ากับ 200,000 ตันต่อปี ซึ่งประมาณหน้าดินเหล่านี้จะตกทับถมตามลำธารต่าง ๆ ทำให้สายน้ำหลักของชุมชนลุ่มทะเลสาบสงขลาตื้นเขิน ลดความสามารถในการกักเก็บน้ำให้กับชุมชน ส่วนที่ไหลลงสู่ทะเลสาบสงขลา ทำให้ทะเลสาบตื้นเขินเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ (สถาบันวิจัยวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีแห่งประเทศไทย, 2522) นอกจากนี้ ในรายงานของกรมพัฒนาที่ดิน พบว่าระดับความลึกของน้ำในทะเลสาบสงขลาในปัจจุบันมีค่าเฉลี่ยเพียง 1-3 เมตร เท่านั้น ปริมาณตะกอนแขวนลอย รายปี